

જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

: લેખક :

સ્વ૦ સોતીચંદ ગિરધરજ્ઞાલ કાપડિયા

બી. એ., એલએલ. બી.

પ્રકાશક

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

મુંબઈ

શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળા ગ્રંથાંક ૨

જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

('આનંદધનપદ્મરત્નાવલી'ના વિવેચનનો પરિચય
કરાવનાર પ્રાથમિક યોગવિષયનો લેખ)

લેખક

સ્વ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

બી. એ., એલએલ. બી.

સોલિસિટર અને નાટરી પબ્લીક, હાઇકોર્ટ, મુંબઈ.

પ્રકાશક

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

ગોવાળીઆ ટેંક રોડ

મુંબઈ ૨૬

આવૃત્તિ બીજી

:

પ્રત ૧૦૦૦

વિ. સં. ૨૦૧૦

સને ૧૯૫૪

વીર સં. ૨૪૮૦

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

Each soul is potentially divine.

**The goal is to manifest this Divinity within,
by controlling nature, external and internal.**

**Do this either by work, or worship, or psychic control,
or philosophy, by one or more, or all of these—and be free.**

This is the whole of Religion.

**Doctrines, or dogmas, or rituals, or book, or
temples, or forms, are but secondary details.**

Raja Yoga

Swami Vivekanand

દરેક આત્મા ભાવથી પરમાત્મા છે.

**અંદર રહેલા આ પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો
એ ધ્યેય છે.**

**આ ધ્યેયને કર્મથી, ભક્તિથી, યોગથી, તત્ત્વદર્શનથી—એક
થા અનેક સાધનો વડે અથવા તો સર્વ સાધનો વડે—સિદ્ધ કરો.**

ધર્મનો સાર આ છે.

**સિદ્ધાન્તો, માન્યતાઓ, ક્રિયાકાંડો, ધર્મગ્રંથો, મંદિરો,
પ્રતીકો—આ બધી ગૌણ બાબતો છે.**

રાજયોગ

સ્વામી વિવેકાનંદ

**મુદ્રક: શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ,
શ્રી મહોદય પ્રી. પ્રેસ—ભાવનગર.**

સ્વ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

જન્મ

સં. ૧૯૩૬ માગશર વદ ૨

તા. ૭-૧૨-૧૮૭૯

સ્વર્ગવાસ

સં. ૨૦૦૭ ફાગણ વદ ૫

તા. ૨૭-૩-૧૯૫૧

પ્રકાશકનું નિવેદન

સ્વ૦ મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના એક આદ્ય સંસ્થાપક હતા અને એ સંસ્થાની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં થઈ ત્યારથી જીવનના લગભગ અન્તભાગ સુધી તેમણે મંત્રી તરીકે એ સંસ્થાની અનેકવિધ સેવાઓ બજાવી હતી. આ તેમની વર્ષોભરની અપૂર્વ સેવાની કદર તરીકે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના તેમના સહકાર્યકર્તાઓએ તા. ૨૦-૩-૪૬ ના રોજ સર મણિલાલ બાલાભાઈ નાણાવટીના પ્રમુખપણા નીચે સુંદરબાઈ હાલ(મુંબઈ)માં યોજાયેલા એક લઘુ સંમેલનમાં શ્રી મોતીચંદભાઈને રૂ. ૭૦૦૦૧૫ ની થેલી અર્પણ કરી હતી. આ રકમમાં પોતા તરફથી રૂ. ૫૦૦૦૭ ઉમેરીને તેમણે સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં એ રકમનું વ્યાજ તેમજ મુદ્દલ ખર્ચવું એવી લક્ષામણપૂર્વક કુલ રૂ. ૭૫૦૦૧૫ ની રકમ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને પુનઃ સુપ્રત કરી હતી. આ રકમના ઉપયોગ સંબંધમાં તા. ૪-૨-૫૧ ના રોજ મળેલી શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ જે યોજના કરી હતી તેમાં એક કલમ નીચે મુજબ હતી:—

“ સન્માન થેલી દ્વારા વિદ્યાલયને પ્રાપ્ત થયેલી રકમમાંથી રૂ. ૨૦૦૦૦૭ સુધીની રકમ શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાના પ્રગટ તેમ જ અપ્રગટ લેખો તેમ જ પુસ્તકોમાંથી પસંદ કરીને યોગ્ય લાગે તે લેખો તેમ જ પુસ્તકો પ્રગટ કરવા પાછળ રોકવી. ”

આ કલમ અનુસાર સ્વ૦ મોતીચંદલાઈએ લખેલા ‘અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ’ ની ચોથી આવૃત્તિ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી આજથી દોઢ વર્ષ પહેલાં પ્રગટ કરવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ આજથી ૩૯ વર્ષ પહેલાં શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા (ભાવનગર) તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલા શ્રી મોતીચંદલાઈ-રચિત ‘જૈન દૃષ્ટિએ યોગ’ ની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતાં આજે અમને ખૂબ આનંદ થાય છે. આ પુસ્તક પુનઃ પ્રગટ કરવાની અનુમતિ આપવા માટે અમો શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાનો આભાર માનીએ છીએ.

આજે જ્યારે યોગ શું ? તે જાણવા તરફ લોકરુચિ વધારે ને વધારે સતેજ થતી દેખાય છે ત્યારે આ પુસ્તકનું પુનઃ પ્રકાશન માત્ર જૈન સમાજના જ નહિ પણ યોગના વિષયમાં અભિરુચિ ધરાવનાર વિશાળ શિષ્ટ સમાજના પણ હાર્દિક આવકારને પાત્ર બનશે એવી અમો આશા રાખીએ છીએ. લેખક આ પુસ્તકના ‘આમુખ’માં જણાવે છે તેમ મૂળ તો જૈન યોગી આનંદધનજીના પદોનો અભ્યાસ કરતાં તે પદોનું સવિસ્તર વિવેચન લખવા તરફ લેખક આકર્ષાયા અને એ પદોમાં જ્યાં ત્યાં યોગના પારિભાષિક શબ્દો આવતા હોવાથી એ પદો સુગમ બને તે હેતુથી એ વિવેચનના ઉપોદ્ધાતરૂપે યોગ ઉપર એક નાનો સરખો નિબંધ તૈયાર કરવાની લેખકને જરૂર લાગી. પરિણામે પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્યોએ લખેલા અનેક યોગગ્રંથોની તારવણીરૂપ એક નિબંધ લેખકે તૈયાર કર્યો. લખતાં લખતાં એ નિબંધ એટલો મોટો થઈ ગયો કે તેને ઉપોદ્ધાતરૂપે “આનંદધનપદરતનાવલિ”ના રૂબરૂ અર્થ સાથે જોડવો એ

કરતાં એક સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવાનું લેખકને વધારે યોગ્ય લાગ્યું. અને તે રીતે આ પુસ્તકનો જન્મ થયો.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી ‘આનંદધનપદ-રત્નાવલિ’ના પ્રથમ ભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની વિચારણા થઈ રહી છે. તે પ્રગટ થાય તે પહેલાં તે પહેાની યૌગિક પરિભાષા સમજવામાં વાંચકોને સરળતા પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી તૈયાર કરવામાં આવેલા આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવે તે સર્વથા ઉચિત જ છે. યોગના વિષયમાં જૈન દર્શન એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ ધરાવે છે અને તેને લગતી જૈન પરિભાષા પણ અનોખી છે. આ દૃષ્ટિ તેમ જ પરિભાષાનો આ પુસ્તક દ્વારા વાંચકોને સારો પરિચય થશે એવી આશા છે.

ગોવાળીઆ ટેંક રોડ,
મુંબઈ ૨૬, તા. ૨૬-૧-૧૯૫૪

ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી
ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મંત્રીઓ : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

આ મુ ખ

યોગના સંબંધમાં લોકોમાં સામાન્ય રીતે બહુ ગેરસમજૂતી ચાલે છે. યોગ શબ્દની આબુખાબુ એટલી અજ્ઞતા આચ્છાદિત થઈ ગઈ છે કે બહુ યોગ સામાન્ય પ્રાણીથી તદ્દન અગમ્ય વિષય હોય એવી લોકમાન્યતા થઈ ગઈ છે. યોગી, ભેગી, સંન્યાસી, વેરાગી એ નામથી બાણીતા થયેલાઓમાં બહુ કાંઈ જડીબુટ્ટીનો ચમત્કાર હોય, તેઓ ભભૂતિ નાખી દેનારા હોય, કુદરતની અજેય સત્તાને વશ કરનાર હોય, એવો ખ્યાલ લોકોમાં બેસી ગયો છે. સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળા, સાંસારિક વસ્તુઓ કે વિખ્યાતિની એષણાવાળા અને લોકોના વહેમ અને વ્યુદ્ધાહ પર આજીવિકા ચલાવનારાઓએ લોકોના આ ખોટા વિચારને ઉત્તેજન આપવા ઘણું કયું છે એમ પણ જણાય છે. આ ખ્યાલ તદ્દન ખોટો છે. યોગ જે મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરમ સિદ્ધ ઉપાય છે તેને જડીબુટ્ટી કે ચમત્કાર સાથે ખાસ સંબંધ નથી અને બરાબર વિચાર કરતાં લઙ્ઘિ તથા સિદ્ધિઓ પરલાવમાં રમણુતા બતાવનાર છે અને આત્માનો અધઃપાત કરાવનાર છે તેમ જ વિશિષ્ટ પુરુષો તેનો ખાસ કારણ વગર ઉપયોગ કરતા નથી, એમ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ બતાવવાની ઘણી જરૂર લાગી.

સાથે એમ પણ જણાયું કે સમ્યક્ત્વ-સમકિત જેવા યોગમાં અતિ ઉત્કાન્તિ બતાવનારા વિષયના સંબંધમાં ઘણા-ખરા અદ્વપાબ્યાસી પ્રાણીઓ એટલી અજ્ઞતા બતાવે છે કે, તેઓ બહુ પોતાનો આત્મા ઉન્નતિક્રમમાં વિશેષ આગળ વધી ગયો

છે એમ માનીને જ ચાલે છે. આ બાબતમાં વિગતથી ખુલાસો આધારપૂર્વક કરવાની બહુ જરૂર એવામાં આવી. યોગનો વિષય સામાન્ય રીતે ધારવામાં આવે છે તેવો અગમ્ય નથી તેમ જ સમક્ષિત જેવો અતિ મહત્વનો આત્મગુણ પ્રાપ્ત કરવો તે બાબતનો ખેલ પણ નથી : એ બંને બાબત ખુલાસો કરવાની જરૂર હતી, આ ખુલાસો કરવાની યોગ્ય તક હાથ ધરવા પહેલાં સારી રીતે તે વિષય સમજવા માટે એ દષ્ટિપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની જરૂર હતી. આહુ વિષય ઉક્ત વિચાર અને અભ્યાસનું પરિણામ છે.

આનંદધનજીનાં પદોમાં યોગજ્ઞાન ભરેલું છે. તેનું વિવેચન લખતાં તેની પ્રસ્તાવના સાથે ઉપોદ્ઘાતરૂપે યોગ સંબંધી કાંઈક વિસ્તારપૂર્વક લેખ લખવાની આવશ્યકતા ખાસ જણાઈ. ત્યાંસુધી આવા વિષય પર વિચાર કરી તેનું આંતર રહસ્ય સમજવામાં ન આવે ત્યાંસુધી પદોમાં રહેલ રહસ્ય પ્રાપ્ત થવામાં ઘણી અગવડ આવશે એમ ધારી યોગના વિષયને સાદા આકારમાં મૂકી પદો પરનાં વિવેચનને ઉપોદ્ઘાત તરીકે દાખલ કરવા નિર્ણય થયો. જઘડીયા યાત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં એક માસ સુધી સંવત ૧૯૭૦ ની શરૂઆતમાં રહેવાનું થતાં આ વિષયની રૂપરેખા ચિતરવામાં આવી અને કેટલોક ભાગ લખ્યો. ત્યાર પછી તે પૂરો કરતાં જણાયું કે વિષય કાંઈક વધારે મોટો થયો અને ઉક્ત વિવેચનનું કદ અસલ યોજના કરતાં વધારે મોટું થયું. બંનેને એક જ પુસ્તકમાં છપાવવાથી અંથ મોટો થઈ જાય તો કેટલીક અગવડ ઓછી થાય એમ ધારવામાં આવ્યું અને તેથી આ યોગનો વિષય જે સદરહુ અંથના ઉપોદ્ઘાત

તરીકે મૂકવાનો હતો તે જુદો બહાર પાડવાનો નિર્ણય થયો. ઉપોદ્ધાત પર લંબાણ પ્રસ્તાવના હોય જ નહિ તેથી અત્ર મુદ્દાની વાત કરી વિષયની શરૂઆત કરી દઇએ.

યોગનો વિષય અગમ્ય નથી એ આ લેખ વાંચવાથી જરૂર જણાશે. એ લખતી વખતે સાદી ભાષામાં પારિભાષિક વિષય બતાવતાં બહુ મુશ્કેલી જણાઈ છે તો પણ બની શકે ત્યાંસુધી પારિભાષિક શબ્દ વિવેચન વગર અથવા ખુલાસા વગર દાખલ થવા દીધો નથી અને ભાષા જેમ બને તેમ ધરગથ્થુ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં કદાચ સ્ખલના થઈ હોય તો તે વિષયની મહત્તાને અંગે બનવાજોગ છે. વળી અતિ ઉત્ક્રાન્તિ બતાવનાર વિચારો સાદી ભાષામાં બતાવવા જતાં કંઈવાર કિલ્લતા થઈ જવા પણ સંભવ છે. એ બંને બાબતમાં પૂરતી સંભાળ રાખવા છતાં પણ સ્ખલના થઈ હોય તો તે ક્ષંતવ્ય ગણી તે પર ધ્યાન ખેંચવા ખાસ વિજ્ઞપ્તિ છે.

આપણે ઘણી વખત અમુક પ્રાણીના જીવનપ્રદેશના એક વિભાગ પર વિચાર કરી શકીએ છીએ, કારણ કે આપણું જ્ઞાન હદવાળું હોવાને લીધે આપણે બહુ લંબાણ જોઈ વિચારી શક્યા નથી. આવા અંકિત જ્ઞાનને પરિણામે ઘણી વખત અમુક બનાવોનો આપણને ખુલાસો થતો નથી અને તેને પરિણામે ધર્મિષ્ઠ માણસોને દુઃખી થતાં જોઈને અથવા અધમ પંક્તિના માણસોને સુખ ભોગવતા જોઈને, મોટા વિશ્વહોમાં તેને માટે જવાબદાર વ્યક્તિને આરામ ભોગવતાં જોઈને અને નિર્દોષ હબરોને મરી જતાં જોઈને અને એવી એવી અનેક વિરોધદર્શક સ્થિતિ જોઈને મનમાં મુંઝાઈએ છીએ અને આ બધા ગોટાળામાં કંઈ વ્યવસ્થા હશે કે નહિ

તેને માટે અનેક વિચાર આવે છે. જ્યારે દૃષ્ટિ વિશાળ થાય છે ત્યારે અવલોકનનો પંથ મોટો થતો જાય છે અને તે વખતે ઘણા ખુલાસા સ્વતઃ થતા જાય છે. અવલોકનપંથ મોટો કેમ કરવો તે યોગ બહુ સારી રીતે બતાવે છે અને એની કેટલીક ચાવીઓ પર વિવેચન આ વિષયમાં વાંચવામાં આવશે. જ્યાંસુધી એક ભવના આગળ પાછળના બનાવો પર જ વિચાર કે દૃષ્ટિ રહે ત્યાંસુધી અનેક પ્રકારની ગેરસમજૂતી થાય છે, પરંતુ વિશેષ વિશાળ દૃષ્ટિ થતાં તે સર્વ દૂર થાય છે.

સર્વથી અગત્યની બાબત સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની છે. ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ કરાવવા માટે અનેક ગુણો અગત્યના છે અને તે ગુણો પર વિચારણા કર્યા પછી તેને અંગે તદ્દન નીચી સ્થિતિથી પ્રાણી કેટલો આગળ વધે છે, કેવી રીતે વધે છે, વધવામાં તેને કેવાં સાધનો મળે છે તે સર્વ પર વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. ખાસ કરીને જ્યાંસુધી ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર બરાબર થતો નથી ત્યાંસુધી વ્યવહારની ઘણી બાબતોમાં ગુંચવાડો થયા કરે છે અને અનેક વિશુદ્ધ ગુણો વ્યવહાર રીતે અમલમાં મૂકવાનું કે આદરવાનું રહસ્ય શું છે અને તેનો આંતરહેતુ કયો છે તે સમજવાની આવશ્યકતા લાગતી નથી તેમ જ તે ભાવ ન સમજાય ત્યાંસુધી ઘડા વગરનું વર્તન થાય છે. આ બાબતનો યોગ્ય ખુલાસો આ વિષયમાં થઈ જશે.

ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ કેવી રીતે થાય છે, તેને વાસ્તવિક સુખ ક્યાં અને કેમ મળે છે, તેનો હાલનો સુખનો ખ્યાલ કેવો મોટો છે, તેની ઉત્ક્રાન્તિ વખતે તેનામાં આત્મીય ગુણો કેવા

કેમસર વધતા જાય છે અને તેનાં પૂર્વ કારણો અને પશ્ચાત્ સાધનો કેવી ઉત્તમ રીતે જોડવાયલાં છે, તે પર પ્રાથમિક વિવેચન આ વિષયમાં કરવામાં આંચું છે. આખો વિષય બહુ ઊંડા હેતુથી લખવામાં આંચો છે અને તેનો દરેક વિભાગ રહસ્યથી ભરપૂર કરવા ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આંચો છે. આ વિષયમાં આઠ દૃષ્ટિ પર વધતાં ચેતનની પ્રગતિ કેમ અને ક્યારે થાય છે, તે પહેલાં ઓઘ દૃષ્ટિમાં તેની કેવી સ્થિતિ હોય છે અને પરમદશામાં તેની કેવી વર્તના રહે છે, એની પૂર્વ સેવામાં કયા સાધનો એકઠાં કરવાં જોઈએ અને યોગપ્રાપ્તિનાં કેટલાં અંગો છે તે પર ખાસ વિવેચન કર્યું છે. યોગના જૂઠા જૂઠા લેદો, યોગીઓના લેદો અને ઉત્ક્રાન્તિમાં પ્રત્યેકની સ્થિતિ બતાવતાં અવાંતર બાબતો પર સહજ વિવેચન કર્યું છે. આટલો વિષય વાંચતાં 'યોગ' ની બાબત પર પ્રેમ થશે તો આગળ ગુણસ્થાનમાં ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ, પ્રવચનમાતા, જ્ઞાનના અને ચારિત્રના વિષયને અંગે જૈનોનું વક્તવ્ય અને ખાસ કરીને પાતાંજલ યોગ અને જૈન યોગની સરખામણી કરવામાં આવશે. જૈન માનસશાસ્ત્ર (Psychology) અતિ વિશાળ અને ખાસ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. આખો વિષય ન્યાયના નિયમો પર લખાયલો છે અને ચારિત્રધર્મો Ethios નો વિષય પણ એટલો જ ઉત્તમ છે. આ જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયને અંગે અનેક સવાલો ઉપસ્થિત થાય છે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે અને તેને માટે જૈન ગ્રંથોમાં એટલું બધું લખાયલું છે કે તે વાંચવા માટે એક જિંદગી પણ પૂરતી ન ગણાય. યોગના રહસ્યભૂત વિષયો માટે બીજાં પાંચસો સાતસો પાનાં લખી

શકાય તેટલાં સાધનો હાલ એકઠાં કર્યાં છે. આ પ્રાથમિક વિષય પર જિજ્ઞાસુઓને પ્રેમ થશે તો આયંદે આ વિષયના ખીજા ભાગમાં યોગનું રહસ્ય ચિતરવા વિચાર છે. મનને અને યોગને કેવો સંબંધ છે, ચિત્તનો નિરોધ ક્યારે કરવો, કરવો કે નહિ, વિશિષ્ટ દશામાં મનને કેમ પ્રવર્તાવવું, વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં મન કેમ પ્રવર્તે છે, વિગેરે અનેક અગત્યના પ્રશ્નો પર વિચાર કરવા અને મનોશુષ્કિના વિષયને અંગે જે ગેરસમજૂતી ચાલે છે તે દૂર કરવા માટે આયંદે પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છા છે. આ વિષયમાં આઠ દૃષ્ટિની વિચારણાને અંગે કુતર્ક વિષમગ્રહ પર વિચાર ખડુ સંક્ષેપમાં કર્યો છે તે પણ સવિસ્તર સમજવા યોગ્ય છે. આ વિષય અગત્યનો છે એમ જિજ્ઞાસુઓ ધારે છે એમ જણાતાં તે પર વિશેષ લખવા ઇચ્છા છે.

ધ્યાનના વિષય પર અહીં ખાસ વિવેચન કર્યું છે. એ વિષય યોગના મધ્યખિન્દુ જેવો છે. એ પર હજી પણ ઘણી વિચારણા થઈ શકે તેમ છે. મારો કહેવાનો આશય એ છે કે, જરા વિચારણાથી વાંચવામાં આવે અને યોગ શબ્દનો અર્થ કે તેનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જૈન ગ્રંથોમાં યોગ ભર્યો છે. એના પર પૃથક્કરણ કરી યોગ્ય વિવેચન કરવાની જરૂર છે. એક ઘણા વિદ્વાન મહાત્મા સાથે વાત કરતાં યોગની ખાખતમાં તેઓએ પોતાની તદ્દન અજ્ઞતા જણાવી, પરંતુ તેઓનાં વ્યાખ્યાન-ઝાંઘેર ભાષણ સાંભળતાં તેઓ બોલતા હતા તે સર્વ યોગની જ વાત હતી એમ જણાતાં માલૂમ પડ્યું કે હજી લોકો યોગ શબ્દથી જ ડરે છે. યોગમાં આવું કંઈ ડરવા જેવું નથી તેમ એ વિષય તદ્દન બેદરકારીથી હાથ ધરવા યોગ્ય પણ નથી.

વિષયને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં અનેક સ્ખલના થવી સંભવિત છે. અતિ પ્રવૃત્તિવાળો ધંધો, અભ્યાસની ઓછાશ અને ખુલાસો મળી શકે તેવા સત્સંગનો અદ્ય ભાવ અથવા અભાવ અને તેવા પ્રસંગ હાથ ધરવાની ઓછી કાળજીને લઈને આ નવીન પ્રકારના વિષયમાં દોષ થવા સંભવિત છે. જે લખવામાં આંચું છે તે જૈનના યોગગ્રંથો પૈકી હરિભદ્રસૂરિનો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્દશોવિજયજીની દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર, શ્રી શુભચંદ્રગણિનો જ્ઞાનાર્ણવ વિગેરે પરથી તારવી વિચારી સમજીને લખ્યું છે. શાસ્ત્ર અનુકરણ કરવાની દૃષ્ટિ છોડી નથી; છતાં પ્રમાદ, છદ્મસ્થ સ્થિતિ અને વિષયનો અદ્ય પરિચય ધ્યાનમાં રાખી દોષ માટે ક્ષમા કરી વિષયવાંચનમાં પ્રવૃત્તિ કરવા અને દોષ સુધરી શકે તેવી રીતે મારી સાથે રૂબરૂ અથવા પત્રદ્વારા ચર્ચા કરવા વિજ્ઞાપિ કરી આ લઘુ લેખની પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરું છું. છેવટે આ લેખ બહુ વિગતથી તપાસી આપવા માટે પંન્યાસ શ્રી આનંદસાગર ગણિ તથા મારા કાકાશ્રી કુંવરજી આણંદજીનો આભાર માની લેવાની આ તક હાથ ધરું છું.

મુંબઈ. મનહર બિલ્ડિંગ }
મૌન એકાદશી. સં. ૧૯૭૧ } મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
સુખનો ખ્યાલ-આરોહકમ	૧
વિકાસક્રમમાં ન્યૂનાધિક્ય	૩
ત્રણ પ્રકારના આત્માનું સ્વરૂપ	૪
એષણા સુખપ્રાપ્તિ પ્રયાસ	૭
‘ યોગ ’ શબ્દાર્થ	૯
ગુરુદાનની આવશ્યકતા	૧૦
ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ-તેમાં તરતમતા	૧૩
યોગ સંબંધી ખોટો ખ્યાલ	૧૭
આઠ દષ્ટિ-ઉત્પત્તિની સીડી	૨૨
આશદષ્ટિ	૨૩
મિત્રાદષ્ટિ (૧)	૨૭
તારાદષ્ટિ (૨)	૩૫
બલાદષ્ટિ (૩)	૪૦
દીપ્તાદષ્ટિ (૪)	૪૪
વેણસંવેણ પદ	૪૬
કુતર્ક વિષમ ગ્રહ	૪૮
અંચિબેદ	૫૨
ઉત્ક્રાન્તિ અપક્રાન્તિવાદ	૫૪
સ્થિરાદષ્ટિ (૫)	૫૬
કાન્તા દષ્ટિ (૬)	૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રભાદષ્ટિ (૭)	૬૬
અસંગ અનુષ્ઠાન... ..	૭૦
પરાદષ્ટિ (૮)	૭૨
યોગને અંગે મહત્વના પ્રશ્નો	૭૬
યોગાભાસ-બાહ્ય લોકપ્રકૃતિ	૭૮
કર્મ શુભાશયો	૭૯
અધ્યાત્મયોગ	૮૫
આર ભાવના	૮૭
ભાવનાયોગ	૯૦
આર ભાવના	૯૨
ધ્યાનયોગ	૧૧૧
સમતાયોગ... ..	૧૧૫
વૃત્તિસંક્ષયયોગ	૧૧૮
ધ્મજીયોગ	૧૨૧
જ્ઞાનયોગ	૧૨૨
સામરૂપયોગ	૧૨૩
ધર્મસંન્યાસ	૧૨૪
યોગસંન્યાસ	૧૨૬
કુળયોગી	૧૨૮
પ્રવૃત્તચક્રયોગી	૧૨૯
આર ચમનું સ્વરૂપ	૧૨૯
અવચક્રત્રયનું સ્વરૂપ	૧૩૦
યોગપ્રાપ્તિના ઉપાય	૧૩૩
અનુષ્ઠાનોના વિભાગ... ..	૧૪૦
યોગનાં આઠ અંગો... ..	૧૪૨
યમ (૧)... ..	૧૪૩

વિષય

નિયમ (૨)	...	...	...	...	૧૫૦
પન્થખખાણુરહસ્ય, ગુણ, શિક્ષાપ્રતો	...	...	...	...	૧૫૨
કર્મદાન	...	...	...	...	૧૫૬
સામાયિક રહસ્ય	...	...	...	...	૧૬૧
સ્વામીવાત્સલ્ય...	...	...	...	...	૧૬૪
આસન (૩)	...	...	...	...	૧૬૬
આસન અને સ્થાનની સાધન તરીકે ઉપયોગિતા	...	...	...	...	૧૬૭
પ્રાણાયામ (૪)	...	...	...	...	૧૬૯
સ્વરોદય	...	...	...	...	૧૭૨
નાડી વિજ્ઞાન...	...	...	...	...	૧૭૩
પ્રત્યાહાર (૫)	...	...	...	...	૧૭૭
ધારણા (૬)	...	...	...	...	૧૮૦
ધ્યાન (૭)	...	...	...	...	૧૮૧
જ્ઞાનાણુવ ધ્યાન વિભાગ	...	...	...	...	૧૮૩
૧ આર્તધ્યાન...	...	...	...	...	૧૮૨
૨ રૌદ્રધ્યાન	...	...	...	...	૧૮૭
હેમચંદ્ર ધ્યાન વિભાગ	...	...	...	...	૧૯૨
ધ્યાતા લક્ષણુ	...	...	...	...	૧૯૩
ધ્યેય લક્ષણુ	...	...	...	...	૧૯૬
૩ ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	૧૯૯
આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	૨૦૦
અપાયવિચય ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	૨૦૨
વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	૨૦૩
સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	૨૦૭
નારકકુખ વિચારણા...	...	...	...	...	૨૦૯
દેવસુખ વિચારણા	...	...	...	...	૨૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ
પિંડરથ ધ્યેય	૨૧૮
પદરથ ધ્યેય	૨૨૨
રૂપરથ ધ્યેય	૨૨૬
રૂપાતીત ધ્યેય	૨૩૩
૪ શુક્લધ્યાન	૨૪૦
પૃથક્ત્વવિતકંસપ્રવિચાર	૨૪૧
એકત્વવિતકંઅપ્રવિચાર	૨૪૩
તીર્થંકર ઋદ્ધિ	૨૪૫
સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતિ	૨૪૯
સમુચ્છિન્નક્રિય અનિવૃત્તિ	૨૪૯
સિદ્ધિશામાં સુખ	૨૫૦
સમાધિ (૮) વિચારણા અનાવશ્યક... ..	૨૫૦

જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

સુખનો ખ્યાલ-આરોહકંમ

અક્રત રીતે અથવા અન્યક્રત રીતે સર્વ જીવોની ઇચ્છા સુખ મેળવવાની રહે છે. એના અંતર ભાગમાં સુસ્પષ્ટ રીતે જિંદગીનાં સુખો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે ભોગવવાની અને પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિ સુધારવાની ઉત્કંઠા દેખાઈ આવે છે. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં જેટલે દરજ્જે વિકસ્વરતા થયેલી હોય છે તેના પ્રમાણમાં તેનો સુખનો ખ્યાલ ફરતો રહે છે. તદ્દન તિર્યંચાવસ્થામાં રહેલા જીવોને આ ખ્યાલ સ્થૂળ હોય છે, મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરેલ પ્રાણીઓમાં પણ સુખનો ખ્યાલ અમરંગ જેવો હોય છે. કેટલાક પ્રાણીઓ ઇંદ્રિયના ભોગોમાં સર્વસ્વ માની લે છે, કેટલાક ધનપ્રાપ્તિમાં સર્વસ્વ માની લે છે, કેટલાક કીર્તિ વધારવાના ખ્યાલમાં રહ્યા કરે છે-આવા જીવો બાહ્યરંગી કહી શકાય; તેથી જરા આગળ વધેલા જીવો વાંચન ને મનનમાં આનંદ માની સ્થૂળ જીવોથી જાણી પંક્તિ પર આવે છે, તેઓને માનસિક રંગી કહી શકાય; એથી સહજ આગળ વધેલા પ્રાણીઓ બાહ્ય વસ્તુઓના ત્યાગમાં આનંદ માને છે અને આ લોકનાં દેખાતાં ધન, યૌવન, સંયોગને

અસ્થિર જાણે છે. આ સર્વ બાહ્ય આત્માઓ છે. પૌદ્ગલિક અને આત્મીય વસ્તુઓ વચ્ચેનો તફાવત સમજીને પૌદ્ગલિકનો ત્યાગ કરનાર અને આત્મીય ગુણોનો સત્ય અવબોધ કરી રુચિ કરનાર પ્રાણીઓ તેથી પણ અદ્ય હોય છે. એ વર્ગને અંતરાત્મ દશામાં વર્તનાર કહેવામાં આવે છે. તેઓને કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે અંતરાત્મામાંથી જવાબ વિશુદ્ધ મળે છે, અને તદ્દનુસાર તેઓ વર્તન કરે છે. આ બંને પ્રકારના બાહ્યાત્મા અને અંતરાત્માનાં સ્વરૂપો હવે પછી વિચારવામાં આવશે. અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે—સુખનો ખ્યાલ જુદા જુદા વિકાસક્રમમાં જુદા જુદા પ્રકારનો હોય છે અને આરોહક્રમમાં જેટલે અંશે ફેરફાર હોય છે તેટલે દરજ્જે તેમાં ન્યૂનાધિક્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ આવે છે. કીડી ધાન્યસંચયમાં જ સંતોષ માને છે, અશ્વ કે શ્વાન પેટપૂરતું ખાઈને કે ઘણીના હેતથી સુખ અનુભવે છે, તેઓને એથી વધારે પોતાની લવિધ્યની સ્થિતિ સુધારવાનો વિચાર બહુ અદ્ય હોય છે, લગભગ નહિ જેવો હોય છે. મનુષ્યજાતિમાં એથી ઊલટી રીતે અનેક પ્રકારના વિકાસક્રમ પર સ્થિત થયેલા પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે. કોઈ તદ્દન સ્થૂળ વૃત્તિ પર આરોહ કરી તેમાં જ જીવન પૂર્ણ કરનાર અને કેટલાક માનસિક અને આત્મીય વિકાસક્રમમાં ઘણા આગળ વધી જઈ સ્થૂળ પદાર્થોને અવગણનાર જોવામાં આવે છે. આ બીજા પ્રકારના જીવોનાં સુખનો ખ્યાલ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો તદ્દન નવીન પ્રકારના અને બહુ અંશે વિચાર ખેંચનારા ભાલૂમ પડી આવે છે. આથી એક વાત તો સર્વ પ્રાણીઓના સંબંધમાં નીકળી આવે છે અને તે એ છે કે—સર્વ પ્રાણીઓનું સાધ્ય પોતાની વર્ત-

માન સ્થિતિના કરતાં વિશેષ સારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું રહે છે અને તેને માટે પોતાની યોગ્યતા અને પ્રકાશ અનુસાર સાધનો તે એકઠાં કરવા મથે છે.

વિકાસક્રમમાં ન્યૂનાધિક્ય

*વિકાસક્રમમાં પ્રત્યેક પ્રાણીઓમાં ન્યૂનાધિક્ય સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે અને તેનું કારણ પણ તેવું જ વિચિત્ર છે. સાધ્યનું અજ્ઞાન, તેનું અચોક્કસપણું, તેને પ્રાપ્ત કરવામાં અસ્થિરતા, પ્રયત્નની ખામી, અવાંતર, આંતર અને બાહ્ય પ્રત્યવાયો આવે તેની સામે થવાની અશક્તિ અને દૃઢ ભાવના તેમ જ વિનિયોગની ગેરહાજરી-આવાં કારણોને લીધે પ્રત્યેક પ્રાણીનો વિકાસક્રમ ઓછો વધતો સ્પષ્ટ જણાય છે, છતાં એવી સ્થિતિ દરમ્યાન પણ પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના વિકાસ પ્રમાણે સુખનો ખ્યાલ કર્યા કરે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા સાધનો એકત્ર કરે છે. વર્તમાન જીવનથી વિશિષ્ટ જીવન લોગવવાની પ્રબળ ઇચ્છા તેના સ્થૂળ અથવા વિપુળ આકારમાં પ્રત્યેક પ્રાણીમાં હોય છે એટલી વાત આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. સુખ શું છે

* વિકાસક્રમ એટલે Stages of Evolution. અહીં પ્રત્યેક પ્રાણી વિકાસમાં કેટલી હદે વધેલ છે તે પર વિચારણા છે. ઊલટી ક્રિયા કરવાથી વિકાસમાં હાનિ થવા ઉપરાંત અધઃપાત પણ થાય છે તે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એકંદરે વિકાસ આગળ જ વધ્યા કરે છે એમ સમજવાનું નથી. Theory of Evolution ઉત્ક્રાન્તિવાદ અને જૈન ઉત્ક્રાન્તિવાદમાં આ મોટો તફાવત છે. જૈન પ્રગતિમાર્ગમાં વચ્ચે ઊલટી ક્રિયા થાય તો પાત પણ થાય છે અને ચઢેલ સોપાન પાછા ઊતરી જવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

અને ક્યાં છે ? તેનો જવાબ કેટલાકને લિપ્ત આત્મપ્રદેશમાંથી સ્થૂળ આકારમાં મળે છે, કેટલાકને કંઈક શુદ્ધ આત્મપ્રદેશમાંથી મધ્યમ આકારમાં મળે છે અને કેટલાકને શુદ્ધ આત્મા તરફથી સુસ્પષ્ટ મેલ વગરનો મળે છે. આવા સુખના ખ્યાલ તરફ દોરાઈને તે અનેક પ્રકારનાં સાધનો આડંબર સહિત કે તે વગર મેળવતો ચાલે છે અને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે તેમાંથી સુખ મેળવવા માટે પ્રયાસ કરે છે અને સાધ્યની સ્પષ્ટતા, ઉદ્યમ અને બીજા સંયોગો અનુકૂળ થાય તે પ્રમાણમાં તે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

બહિરાત્મા-અંતરાત્મા

આવા અતિ મહત્વના વિષયનો વિચાર કરતાં આપણે સર્વ પ્રાણીઓને બાદ કરી માત્ર મનુષ્યનો જ વિચાર કરીએ, કારણ કે મનુષ્ય સિવાયની જાતિમાં વિકાસ બહુ અલ્પ થાય છે. અતિ સુખમાં આસક્ત દેવો અથવા અતિ દુઃખમાં રક્ત નારકીના જીવો વિકાસ કરવાનો ખ્યાલ બહુ ઓછો કરે છે અને તિર્યંચનો વિકાસક્રમ બહુ અલ્પ હોવાથી આપણે હવે પછીનો વિષય મનુષ્યજીવનને અંગે જ વિચારીએ તો વિષય વધારે સ્પષ્ટ થઈ જશે અને વારંવાર વિકાસક્રમમાં તદ્દન નીચી પાયરીએ રહેલા જીવો સંબંધી વાત કરવાની જરૂર નહિ રહે. સાધ્યદશા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યના આત્માના બે ભોટા વિભાગ પાડી શકાય. એક બહિરાત્મા અને બીજા અંતરાત્માઓ. સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરેલા આત્માને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે જે અંતરાત્માઓનું લક્ષ્યસ્થાન છે. બહિરાત્મ-

દશામાં વર્તતા જીવો શરીરને આત્મા બહિરાત્મદશા લક્ષણ સમજે છે, આત્મવિભ્રમથી સ્વસ્વરૂપ બરાબર સમજતા નથી અને મોહમાં એટલા બધા આસક્ત

કરતાં એક સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવાનું લેખકને વધારે યોગ્ય લાગ્યું. અને તે રીતે આ પુસ્તકનો જન્મ થયો.

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય તરફથી ‘આનંદધનપદ-રતનાવલિ’ના પ્રથમ ભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની વિચારણા થઈ રહી છે. તે પ્રગટ થાય તે પહેલાં તે પઢોની યૌગિક પરિભાષા સમજવામાં વાંચકોને સરળતા પ્રાપ્ત થાય એ હેતુથી તૈયાર કરવામાં આવેલા આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવામાં આવે તે સર્વથા ઉચિત જ છે. યોગના વિષયમાં જૈન દર્શન એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ ધરાવે છે અને તેને લગતી જૈન પરિભાષા પણ અનોખી છે. આ દૃષ્ટિ તેમ જ પરિભાષાનો આ પુસ્તક દ્વારા વાંચકોને સારો પરિચય થશે એવી આશા છે.

ગોવાળીઆ ટેંક રોડ,
મુંબઈ ૨૬, તા. ૨૬-૧-૧૯૫૪

ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી
ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મંત્રીઓ : શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

આ મુ ખ

યોગના સંબંધમાં લોકોમાં સામાન્ય રીતે બહુ ગેરસમજૂતી ચાલે છે. યોગ શબ્દની આબુખાબુ એટલી અજ્ઞતા આચ્છાદિત થઈ ગઈ છે કે બાહ્ય યોગ સામાન્ય પ્રાણીથી તદ્દન અગમ્ય વિષય હોય એવી લોકમાન્યતા થઈ ગઈ છે. યોગી, જોગી, સંન્યાસી, વેરાગી એ નામથી બાણીતા થયેલાઓમાં બાહ્ય કાંઈ જડીબુટ્ટીનો ચમત્કાર હોય, તેઓ ભભૂતિ નાખી દેનારા હોય, કુદરતની અજ્ઞેય સત્તાને વશ કરનાર હોય, એવો ખ્યાલ લોકોમાં ઘેસી ગયો છે. સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળા, સાંસારિક વસ્તુઓ કે વિખ્યાતિની એષણાવાળા અને લોકોના વહેમ અને વ્યુદ્ધાહ પર આશ્રવિકા ચલાવનારાઓએ લોકોના આ ખોટા વિચારને ઉત્તેજન આપવા ઘણું કયું છે એમ પણ જણાય છે. આ ખ્યાલ તદ્દન ખોટો છે. યોગ જે મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરમ સિદ્ધ ઉપાય છે તેને જડીબુટ્ટી કે ચમત્કાર સાથે ખાસ સંબંધ નથી અને ખરાબર વિચાર કરતાં લઙ્ઘિ તથા સિદ્ધિઓ પરભાવમાં રમણુતા બતાવનાર છે અને આત્માનો અધઃપાત કરાવનાર છે તેમ જ વિશિષ્ટ પુરુષો તેનો ખાસ કારણ વગર ઉપયોગ કરતા નથી, એમ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ બતાવવાની ઘણી જરૂર લાગી.

સાથે એમ પણ જણાયું કે સમ્યક્ત્વ-સમકિત જેવા યોગમાં અતિ ઉત્કાન્ત બતાવનારા વિષયના સંબંધમાં ઘણા-ખરા અદ્વાબ્યાસી પ્રાણીઓ એટલી અજ્ઞતા બતાવે છે કે, તેઓ બાહ્ય પોતાનો આત્મા ઉન્નતિક્રમમાં વિશેષ આગળ વધી ગયો

છે એમ માનીને જ આવે છે. આ બાબતમાં વિગતથી ખુલાસો આધારપૂર્વક કરવાની બહુ જરૂર જોવામાં આવી. યોગનો વિષય સામાન્ય રીતે ધારવામાં આવે છે તેવો અગમ્ય નથી તેમ જ સમક્ષિત જેવો અતિ મહત્વનો આત્મગુણ પ્રાપ્ત કરવો તે બાબકનો ખેલ પણ નથી : એ બંને બાબત ખુલાસો કરવાની જરૂર હતી. આ ખુલાસો કરવાની યોગ્ય તક હાથ ધરવા પહેલાં સારી રીતે તે વિષય સમજવા માટે એ દૃષ્ટિપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની જરૂર હતી. ચાલુ વિષય ઉક્ત વિચાર અને અભ્યાસનું પરિણામ છે.

આનંદધનજીનાં પદોમાં યોગજ્ઞાન ભરેલું છે. તેનું વિવેચન લખતાં તેની પ્રસ્તાવના સાથે ઉપોદ્ઘાતરૂપે યોગ સંબંધી કાંઈક વિસ્તારપૂર્વક લેખ લખવાની આવશ્યકતા ખાસ જણાઈ. જ્યાંસુધી આવા વિષય પર વિચાર કરી તેનું આંતર રહસ્ય સમજવામાં ન આવે ત્યાંસુધી પદોમાં રહેલ રહસ્ય પ્રાપ્ત થવામાં ઘણી અગવડ આવશે એમ ધારી યોગના વિષયને સાદા આકારમાં મૂકી પદો પરનાં વિવેચનને ઉપોદ્ઘાત તરીકે દાખલ કરવા નિર્ણય થયો. જઘડીયા યાત્રાનું સ્થળ છે. ત્યાં એક માસ સુધી સંવત ૧૯૭૦ ની શરૂઆતમાં રહેવાનું થતાં આ વિષયની રૂપરેખા ચિતરવામાં આવી અને કેટલોક ભાગ લખ્યો. ત્યાર પછી તે પૂરો કરતાં જણાયું કે વિષય કાંઈક વધારે મોટો થયો અને ઉક્ત વિવેચનનું કદ અસલ યોજના કરતાં વધારે મોટું થયું. બંનેને એક જ પુસ્તકમાં છપાવવાથી ગ્રંથ મોટો થઈ જાય તો કેટલીક સગવડ ઓછી થાય એમ ધારવામાં આવ્યું અને તેથી આ યોગનો વિષય જે સદરહુ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાત

તરીકે મૂકવાનો હતો તે બુદ્ધો બહાર પાડવાનો નિર્ણય થયો. ઉપોદ્ગાત પર લંબાણ પ્રસ્તાવના હોય જ નહિ તેથી અત્ર મુદ્દાની વાત કરી વિષયની શરૂઆત કરી દઈએ.

યોગનો વિષય અગમ્ય નથી એ આ લેખ વાંચવાથી જરૂર જણાશે. એ લખતી વખતે સાદી ભાષામાં પારિભાષિક વિષય બતાવતાં બહુ મુશ્કેલી જણાઈ છે તો પણ બની શકે ત્યાંસુધી પારિભાષિક શબ્દ વિવેચન વગર અથવા ખુલાસા વગર દાખલ થવા દીધો નથી અને ભાષા જેમ બને તેમ ઘરગથ્થુ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં કદાચ રખલના થઈ હોય તો તે વિષયની મહત્તાને અંગે બનવાભેગ છે. વળી અતિ ઉત્ક્રાન્તિ બતાવનાર વિચારો સાદી ભાષામાં બતાવવા જતાં કેઈવાર કિલ્લટા થઈ જવા પણ સંભવ છે. એ બંને બાબતમાં પૂરતી સંભાળ રાખવા છતાં પણ રખલના થઈ હોય તો તે ક્ષાંતવ્ય ગણી તે પર ધ્યાન ખેંચવા ખાસ વિજ્ઞાપિ છે.

આપણે ઘણી વખત અમુક પ્રાણીના જીવનપ્રદેશના એક વિભાગ પર વિચાર કરી શકીએ છીએ, કારણ કે આપણું જ્ઞાન હદવાળું હોવાને લીધે આપણે બહુ લંબાણ ભેઈ વિચારી શક્યા નથી. આવા અંકિત જ્ઞાનને પરિણામે ઘણી વખત અમુક બનાવોનો આપણને ખુલાસો થતો નથી અને તેને પરિણામે ધર્મિક માણસોને દુઃખી બતાવે છે અને અથવા અધમ પંક્તિના માણસોને સુખ ભોગવતા બોધે, મોટા વિગ્રહોમાં તેને માટે જવાબદાર વ્યક્તિને આરામ ભોગવતાં બોધે અને નિર્દોષ હબરોને મરી જતાં બોધે અને એવી એવી અનેક વિરોધદર્શક સ્થિતિ બોધે મનમાં મુંઝાઈએ છીએ અને આ બધા ગોટાળામાં કાંઈ વ્યવસ્થા હશે કે નહિ

તેને માટે અનેક વિચાર આવે છે. જ્યારે દૃષ્ટિ વિશાળ થાય છે ત્યારે અવલોકનનો પંથ મોટો થતો જાય છે અને તે વખતે ઘણા ખુલાસા સ્વતઃ થતા જાય છે. અવલોકનપંથ મોટો કેમ કરવો તે યોગ બહુ સારી રીતે બતાવે છે અને એની કેટલીક ચાવીઓ પર વિવેચન આ વિષયમાં વાંચવામાં આવશે. જ્યાંસુધી એક ભવના આગળ પાછળના બનાવો પર જ વિચાર કે દૃષ્ટિ રહે ત્યાંસુધી અનેક પ્રકારની ગેરસમજૂતી થાય છે, પરંતુ વિશેષ વિશાળ દૃષ્ટિ થતાં તે સર્વ દૂર થાય છે.

સર્વથી અગત્યની બાબત સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવાની છે. ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ કરાવવા માટે અનેક ગુણો અગત્યના છે અને તે ગુણો પર વિચારણા કર્યા પછી તેને અંગે તદ્દન નીચી સ્થિતિથી પ્રાણી કેટલો આગળ વધે છે, કેવી રીતે વધે છે, વધવામાં તેને કેવાં સાધનો મળે છે તે સર્વ પર વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. ખાસ કરીને જ્યાંસુધી ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર બરાબર થતો નથી ત્યાંસુધી વ્યવહારની ઘણી બાબતોમાં ગુંચવાડો થયા કરે છે અને અનેક વિશુદ્ધ ગુણો વ્યવહાર રીતે અમલમાં મૂકવાનું કે આદરવાનું રહસ્ય શું છે અને તેનો આંતરહેતુ કયો છે તે સમજવાની આવશ્યકતા લાગતી નથી તેમ જ તે ભાવ ન સમજાય ત્યાંસુધી ઘડા વગરનું વર્તન થાય છે. આ બાબતનો યોગ્ય ખુલાસો આ વિષયમાં થઈ જશે.

ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ કેવી રીતે થાય છે, તેને વાસ્તવિક સુખ ક્યાં અને કેમ મળે છે, તેનો હાલનો સુખનો ખ્યાલ કેવો મોટો છે, તેની ઉત્ક્રાન્તિ વખતે તેનામાં આત્મીય ગુણો કેવા

કેમસર વધતા જાય છે અને તેનાં પૂર્વ કારણો અને પશ્ચાત્ સાધનો કેવી ઉત્તમ રીતે ગોઠવાયલાં છે, તે પર પ્રાથમિક વિવેચન આ વિષયમાં કરવામાં આંચું છે. આખો વિષય ખડુ ઊંડા હેતુથી લખવામાં આંચો છે અને તેનો દરેક વલ્લાગ રહસ્યથી ભરપૂર કરવા ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આંચો છે. આ વિષયમાં આઠ દૃષ્ટિ પર વધતાં ચેતનની પ્રગતિ કેમ અને ક્યારે થાય છે, તે પહેલાં ઓઘ દૃષ્ટિમાં તેની કેવી સ્થિતિ હોય છે અને પરમહશામાં તેની કેવી વર્તના રહે છે, એની પૂર્વ સેવામાં કયા સાધનો એકઠાં કરવાં જોઈએ અને યોગપ્રાપ્તિનાં કેટલાં અંગો છે તે પર ખાસ વિવેચન કર્યું છે. યોગના જૂઠા જૂઠા ભેદો, યોગીઓના ભેદો અને ઉત્ક્રાન્તિમાં પ્રત્યેકની સ્થિતિ બતાવતાં અવાંતર બાબતો પર સહજ વિવેચન કર્યું છે. આટલો વિષય વાંચતાં ‘યોગ’ ની બાબત પર પ્રેમ થશે તો આગળ ગુણસ્થાનમાં ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ, પ્રવચનમાતા, જ્ઞાનના અને ચારિત્રના વિષયને અંગે જૈનોનું વક્તવ્ય અને ખાસ કરીને પાતંજલ યોગ અને જૈન યોગની સરખામણી કરવામાં આવશે. જૈન માનસશાસ્ત્ર (Psychology) અતિ વિશાળ અને ખાસ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. આખો વિષય ન્યાયના નિયમો પર લખાયેલો છે અને ચારિત્રધર્મો Ethios નો વિષય પણ એટલો જ ઉત્તમ છે. આ જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયને અંગે અનેક સવાલો ઉપસ્થિત થાય છે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે અને તેને માટે જૈન ગ્રંથોમાં એટલું બધું લખાયલું છે કે તે વાંચવા માટે એક જિંદગી પણ પૂરતી ન ગણાય. યોગના રહસ્યભૂત વિષયો માટે બીજાં પાંચસો સાતસો પાનાં લખી

શકાય તેટલાં સાધનો હાલ એકઠાં કર્યાં છે. આ પ્રાથમિક વિષય પર જિજ્ઞાસુઓને પ્રેમ થશે તો આયંદે આ વિષયના બીજા ભાગમાં યોગનું રહસ્ય ચિતરવા વિચાર છે. મનને અને યોગને કેવો સંબંધ છે, ચિત્તનો નિરોધ ક્યારે કરવો, કરવો કે નહિ, વિશિષ્ટ દશામાં મનને કેમ પ્રવર્તાવવું, વિશિષ્ટ જ્ઞાનમાં મન કેમ પ્રવર્તે છે, વિગેરે અનેક અગત્યના પ્રશ્નો પર વિચાર કરવા અને મનોશુભિના વિષયને અંગે જે ગેરસમજૂતી ચાલે છે તે દૂર કરવા માટે આયંદે પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છા છે. આ વિષયમાં આઠ દૃષ્ટિની વિચારણાને અંગે કુતર્ક વિષમગ્રહ પર વિચાર બહુ સંશ્લેષમાં કર્યો છે તે પણ સવિસ્તર સમજવા યોગ્ય છે. આ વિષય અગત્યનો છે એમ જિજ્ઞાસુઓ ધારે છે એમ જણાતાં તે પર વિશેષ લખવા ઇચ્છા છે.

ધ્યાનના વિષય પર અહીં ખાસ વિવેચન કર્યું છે. એ વિષય યોગના મધ્યબિન્દુ જેવો છે. એ પર હજુ પણ ઘણી વિચારણા થઈ શકે તેમ છે. મારો કહેવાનો આશય એ છે કે, જરા વિચારણાથી વાંચવામાં આવે અને યોગ શબ્દનો અર્થ કે તેનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જૈન ગ્રંથોમાં યોગ ભર્યો છે. એના પર પૃથક્કરણ કરી યોગ્ય વિવેચન કરવાની જરૂર છે. એક ઘણા વિદ્વાન્ મહાત્મા સાથે વાત કરતાં યોગની આબતમાં તેઓએ પોતાની તદ્દન અજ્ઞતા જણાવી, પરંતુ તેઓનાં વ્યાખ્યાન-બહેર ભાષણ સાંભળતાં તેઓ બોલતા હતા તે સર્વ યોગની જ વાત હતી એમ જણાતાં માલૂમ પડ્યું કે હજુ લોકો યોગ શબ્દથી જ ડરે છે. યોગમાં આવું કંઈ ડરવા જેવું નથી તેમ એ વિષય તદ્દન બેદરકારીથી હાથ ધરવા યોગ્ય પણ નથી.

વિષયને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં અનેક સ્ખલના થવી સંભવિત છે. અતિ પ્રવૃત્તિવાળો ધંધો, અભ્યાસની ઓછાશ અને ખુલાસો મળી શકે તેવા સત્સંગનો અદ્ય ભાવ અથવા અભાવ અને તેવા પ્રસંગ હાથ ધરવાની ઓછી કાળજીને લઈને આ નવીન પ્રકારના વિષયમાં દોષ થવા સંભવિત છે. જે લખવામાં આવ્યું છે તે જૈનના યોગશ્રેષ્ઠ પૈકી હરિભદ્રસૂરિનો યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, ઉપાધ્યાયજી શ્રીમદ્દશોવિજયજીની દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું યોગશાસ્ત્ર, શ્રી શુભચંદ્રગણિનો જ્ઞાનાર્ણવ વિગેરે પરથી તારવી વિચારી સમજીને લખ્યું છે. શાસ્ત્ર અનુકરણ કરવાની દૃષ્ટિ છોડી નથી; છતાં પ્રમાદ, છદ્મસ્થ સ્થિતિ અને વિષયનો અદ્ય પરિચય ધ્યાનમાં રાખી દોષ માટે ક્ષમા કરી વિષયવાંચનમાં પ્રવૃત્તિ કરવા અને દોષ સુધરી શકે તેવી રીતે મારી સાથે રૂબરૂ અથવા પત્રદ્વારા ચર્ચા કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરી આ લઘુ લેખની પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરું છું. છેવટે આ લેખ બહુ વિગતથી તપાસી આપવા માટે પંન્યાસ શ્રી આનંદસાગર ગણિ તથા મારા કાકાશ્રી કુંવરજી આશુદંડજીનો આભાર માની લેવાની આ તક હાથ ધરું છું.

મુંબઈ. મનહર બિલ્ડિંગ } મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા
મૌન એકાદશી. સં. ૧૯૭૧ }

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ
સુખનો ખ્યાલ-આરોહકમ	૧
વિકાસક્રમમાં ન્યૂનાધિક્ય	૩
ત્રણ પ્રકારના આત્માનું સ્વરૂપ	૪
એષણા સુખપ્રાપ્તિ પ્રયાસ	૭
‘ યોગ ’ શબ્દાર્થ	૯
ગુરુજ્ઞાનની આવશ્યકતા	૧૦
ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ-તેમાં તરતમતા	૧૩
યોગ સંબંધી ખોટો ખ્યાલ	૧૭
આઠ દષ્ટિ-ઉત્ક્રાન્તિની સીડી	૨૨
ઓષદષ્ટિ	૨૩
મિત્રાદષ્ટિ (૧)	૨૭
તારાદષ્ટિ (૨)	૩૫
ખલાદષ્ટિ (૩)	૪૦
દીપ્તાદષ્ટિ (૪)	૪૪
વેણસંવેણ ૫૬... ..	૪૬
કુતર્ક વિષમ ગ્રહ	૪૮
અંચિબેદ	૫૨
ઉત્ક્રાન્તિ અપક્રાન્તિવાદ	૫૪
સ્થિરાદષ્ટિ (૫)	૫૬
કાન્તા દષ્ટિ (૬)	૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રભાદષ્ટિ (૭)	૬૬
અસંગ અનુકાન... ..	૭૦
પરાદષ્ટિ (૮)	૭૨
યોગને અંગે મહત્વના પ્રશ્નો	૭૬
યોગાભાસ-આજી લોકપ્રકિત	૭૮
કર્મ શુભાશયો	૭૯
અધ્યાત્મયોગ	૮૫
ચાર ભાવના	૮૭
ભાવનાયોગ	૯૦
બાર ભાવના	૯૨
ધ્યાનયોગ	૧૧૧
સમતાયોગ... ..	૧૧૫
વૃત્તિસંક્ષયયોગ	૧૧૮
છન્દાયોગ	૧૨૧
શાન્તિયોગ	૧૨૨
સામધ્યયોગ	૧૨૩
ધર્મસંન્યાસ	૧૨૪
યોગસંન્યાસ	૧૨૬
કુળયોગી	૧૨૮
પ્રવૃત્તચક્રયોગી	૧૨૯
ચાર ચમત્ સ્વરૂપ	૧૨૯
અવંચકત્રયત્ત્વ સ્વરૂપ	૧૩૦
યોગપ્રાપ્તિના ઉપાય	૧૩૩
અનુકાનોના વિભાગ... ..	૧૪૦
યોગનાં આઠ અંગો... ..	૧૪૨
યમ (૧)... ..	૧૪૩

વિષય

નિયમ (૨)	...	...	...	...	...	૧૫૦
પન્થખખાણુરહસ્ય. ગુણુ, શિક્ષાવ્રતો	...	...	...	...	...	૧૫૨
કર્મદાન	...	...	...	...	...	૧૫૬
સામાયિક રહસ્ય	...	...	...	...	...	૧૬૧
સ્વામીવાત્સલ્ય...	...	...	...	...	...	૧૬૪
આસન (૩)	...	...	...	...	...	૧૬૬
આસન અને સ્થાનની સાધન તરીકે ઉપયોગિતા	...	...	...	...	...	૧૬૭
પ્રાણાયામ (૪)	...	...	...	...	...	૧૬૯
સ્વરૌદ્ય	...	...	...	...	...	૧૭૨
નાડી વિજ્ઞાન...	...	...	...	...	...	૧૭૩
પ્રત્યાહાર (૫)	...	...	...	...	...	૧૭૭
ધારણા (૬)	...	...	...	...	...	૧૮૦
ધ્યાન (૭)	...	...	...	...	...	૧૮૧
જ્ઞાનાણુવ ધ્યાન વિભાગ	...	...	...	...	...	૧૮૩
૧ આર્તધ્યાન...	...	...	...	...	...	૧૮૨
૨ રૌદ્રધ્યાન	...	...	...	...	...	૧૮૭
હેમચંદ્ર ધ્યાન વિભાગ	...	...	...	...	...	૧૯૨
ધ્યાતા લક્ષણુ...	...	...	...	...	...	૧૯૩
ધ્યેય લક્ષણુ	...	...	...	...	...	૧૯૬
૩ ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	...	૧૯૯
આરાવિચય ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	...	૨૦૦
અપાયવિચય ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	...	૨૦૨
વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	...	૨૦૩
સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન	...	...	...	...	...	૨૦૭
નારકદુઃખ વિચારણા...	...	...	...	...	...	૨૦૯
દેવસુખ વિચારણા	...	...	...	...	...	૨૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ
પિંડસ્થ ધ્યેય	૨૧૮
પદસ્થ ધ્યેય	૨૨૨
રૂપસ્થ ધ્યેય	૨૨૬
રૂપાતીત ધ્યેય	૨૩૩
૪ શુકલધ્યાન	૨૪૦
પૃથક્ત્વવિતક*સપ્રવિચાર	૨૪૧
એકત્વવિતક*અપ્રવિચાર	૨૪૩
તીર્થ*કર ઋદ્ધિ	૨૪૫
સૂક્ષ્મક્રિય અપ્રતિપાતિ	૨૪૬
સમુચ્છિન્નક્રિય અનિવૃત્તિ	૨૪૬
સિદ્ધશામાં સુખ	૨૫૦
સમાધિ (૮) વિચારણા અનાવશ્યક... ..	૨૫૦

જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

સુખનો ખ્યાલ-આરોહકમ

અક્રત રીતે અથવા અન્યક્રત રીતે સર્વ જીવોની ઇચ્છા સુખ મેળવવાની રહે છે. એના અંતર ભાગમાં સુસ્પષ્ટ રીતે જિંદગીનાં સુખો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે ભોગવવાની અને પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિ સુધારવાની ઉત્કંઠા દેખાઈ આવે છે. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં જેટલે દરજ્જે વિકસ્વરતા થયેલી હોય છે તેના પ્રમાણમાં તેનો સુખનો ખ્યાલ ફરતો રહે છે. તદ્દન તિર્યંચાવસ્થામાં રહેલા જીવોને આ ખ્યાલ સ્થૂળ હોય છે, મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરેલ પ્રાણીઓમાં પણ સુખનો ખ્યાલ અમરંગ જેવો હોય છે. કેટલાક પ્રાણીઓ ઇન્દ્રિયના ભોગોમાં સર્વસ્વ માની લે છે, કેટલાક ધનપ્રાપ્તિમાં સર્વસ્વ માની લે છે, કેટલાક કીર્તિ વધારવાના ખ્યાલમાં રહ્યા કરે છે-આવા જીવો બાહ્યરંગી કહી શકાય; તેથી જરા આગળ વધેલા જીવો વાંચન ને મનનમાં આનંદ માની સ્થૂળ જીવોથી ઊંચી પંક્તિ પર આવે છે, તેઓને માનસિક રંગી કહી શકાય; એથી સહજ આગળ વધેલા પ્રાણીઓ બાહ્ય વસ્તુઓના ત્યાગમાં આનંદ માને છે અને આ લોકનાં દેખાતાં ધન, યૌવન, સંયોગને

અસ્થિર જાણે છે. આ સર્વ બાહ્ય આત્માઓ છે. પૌદ્ગલિક અને આત્મીય વસ્તુઓ વચ્ચેનો તફાવત સમજીને પૌદ્ગલિકનો ત્યાગ કરનાર અને આત્મીય ગુણોનો સત્ય અવગોષ કરી રુચિ કરનાર પ્રાણીઓ તેથી પણ અદ્ય હોય છે. એ વર્ગને અંતરાત્મ દશામાં વર્તનાર કહેવામાં આવે છે. તેઓને કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે અંતરાત્મામાંથી જવાબ વિશુદ્ધ મળે છે, અને તદનુસાર તેઓ વર્તન કરે છે. આ બંને પ્રકારના બાહ્યાત્મા અને અંતરાત્માનાં સ્વરૂપો હવે પછી વિચારવામાં આવશે. અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે—સુખનો ખ્યાલ જુદા જુદા વિકાસક્રમમાં જુદા જુદા પ્રકારનો હોય છે અને આરોહક્રમમાં જેટલે અંશે ફેરફાર હોય છે તેટલે દરજ્જે તેમાં ન્યૂનાધિક્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ આવે છે. ક્રીડી ધાન્યસંચયમાં જ સંતોષ માને છે, અશ્વ કે શ્વાન પેટપૂરતું ખાઈને કે ઘણીના હેતથી સુખ અનુભવે છે, તેઓને એથી વધારે પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિ સુધારવાનો વિચાર બહુ અદ્ય હોય છે, લગભગ નહિ જેવો હોય છે. મનુષ્યજાતિમાં એથી ઊલટી રીતે અનેક પ્રકારના વિકાસક્રમ પર સ્થિત થયેલા પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે. કોઈ તદ્દન સ્થૂળ વૃત્તિ પર આરોહ કરી તેમાં જ જીવન પૂર્ણ કરનાર અને કેટલાક માનસિક અને આત્મીય વિકાસક્રમમાં ઘણા આગળ વધી જઈ સ્થૂળ પદાર્થોને અવગણનાર જોવામાં આવે છે. આ બીજા પ્રકારના જીવોનાં સુખનો ખ્યાલ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો તદ્દન નવીન પ્રકારના અને બહુ અંશે વિચાર ખેંચનારા માલૂમ પડી આવે છે. આથી એક વાત તો સર્વ પ્રાણીઓના સંબંધમાં નીકળી આવે છે અને તે એ છે કે—સર્વ પ્રાણીઓનું સાધ્ય પોતાની વર્ત-

માન સ્થિતિના કરતાં વિશેષ સારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું રહે છે અને તેને માટે પોતાની યોગ્યતા અને પ્રકાશ અનુસાર સાધનો તે એકઠાં કરવા મથે છે.

વિકાસક્રમમાં ન્યૂનાધિક્ય

*વિકાસક્રમમાં પ્રત્યેક પ્રાણીઓમાં ન્યૂનાધિક્ય સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે અને તેનું કારણ પણ તેવું જ વિચિત્ર છે. સાધ્યનું અજ્ઞાન, તેનું અયોગ્યપણું, તેને પ્રાપ્ત કરવામાં અસ્થિરતા, પ્રયત્નની ખામી, અવાંતર, આંતર અને બાહ્ય પ્રત્યવાયો આવે તેની સામે થવાની અશક્તિ અને દૃઢ ભાવના તેમ જ વિનિયોગની ગેરહાજરી-આવાં કારણોને લીધે પ્રત્યેક પ્રાણીનો વિકાસક્રમ ઓછો વધતો સ્પષ્ટ જણાય છે, છતાં એવી સ્થિતિ દરમ્યાન પણ પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના વિકાસ પ્રમાણે સુખનો ખ્યાલ કર્યા કરે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા સાધનો એકત્ર કરે છે. વર્તમાન જીવનથી વિશિષ્ટ જીવન ભોગવવાની પ્રબળ ઇચ્છા તેના સ્થૂળ અથવા વિપુળ આકારમાં પ્રત્યેક પ્રાણીમાં હોય છે એટલી વાત આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. સુખ શું છે

* વિકાસક્રમ એટલે Stages of Evolution. અહીં પ્રત્યેક પ્રાણી વિકાસમાં કેટલી હદે વધેલ છે તે પર વિચારણા છે. ઊભડી ક્રિયા કરવાથી વિકાસમાં હાનિ થવા ઉપરાંત અધઃપાત પણ થાય છે તે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એકંદરે વિકાસ આગળ જ વધ્યા કરે છે એમ સમજવાનું નથી. Theory of Evolution ઉત્ક્રાન્તિવાદ અને જૈન ઉત્ક્રાન્તિવાદમાં આ મોટો તફાવત છે. જૈન પ્રગતિમાર્ગમાં વચ્ચે ઊભડી ક્રિયા થાય તો પાત પણ થાય છે અને ચઢેલ સોપાન પાછા ઊતરી જવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

અને ક્યાં છે ? તેનો જવાબ કેટલાકને લિપ્ત આત્મપ્રદેશમાંથી સ્થૂળ આકારમાં મળે છે, કેટલાકને કંઈક શુદ્ધ આત્મપ્રદેશમાંથી મધ્યમ આકારમાં મળે છે અને કેટલાકને શુદ્ધ આત્મા તરફથી સુસ્પષ્ટ મેલ વગરનો મળે છે. આવા સુખના ખ્યાલ તરફ દોરાઈને તે અનેક પ્રકારનાં સાધનો આડંબર સહિત કે તે વગર મેળવતો ચાલે છે અને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે તેમાંથી સુખ મેળવવા માટે પ્રયાસ કરે છે અને સાધ્યની સ્પષ્ટતા, ઉદ્યમ અને ખીજ સંયોગો અનુકૂળ થાય તે પ્રમાણમાં તે સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

ખહિરાત્મા-અંતરાત્મા

આવા અતિ મહત્વના વિષયનો વિચાર કરતાં આપણે સર્વ પ્રાણીઓને બાદ કરી માત્ર મનુષ્યનો જ વિચાર કરીએ, કારણ કે મનુષ્ય સિવાયની જાતિમાં વિકાસ બહુ અલ્પ થાય છે. અતિ સુખમાં આસક્ત દેવો અથવા અતિ દુઃખમાં રક્ત નારકીના જીવો વિકાસ કરવાનો ખ્યાલ બહુ ઓછો કરે છે અને તિર્યંચનો વિકાસક્રમ બહુ અલ્પ હોવાથી આપણે હવે પછીનો વિષય મનુષ્યજીવનને અંગે જ વિચારીએ તો વિષય વધારે સ્પષ્ટ થઈ જશે અને વારંવાર વિકાસક્રમમાં તદ્દન નીચી પાયરીએ રહેલા જીવો સંબંધી વાત કરવાની જરૂર નહિ રહે. સાધ્યદશા પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યના આત્માના બે મોટા વિભાગ પાડી શકાય. એક ખહિરાત્મા અને બીજા અંતરાત્માઓ. સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરેલા આત્માને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે જે અંતરાત્માઓનું લક્ષ્યસ્થાન છે. ખહિરાત્મ-દશામાં વર્તતા જીવો શરીરને આત્મા ખહિરાત્મદશા લક્ષણ સમજે છે, આત્મવિભ્રમથી સ્વસ્વરૂપ બરાબર સમજતા નથી અને મોહમાં એટલા બધા આસક્ત

રહે છે કે લગભગ તેની ચેતના બાહ્યે ઊઘી ગઈ હોય એમ સાધ્યસાધન કરનારાઓને સ્પષ્ટ જણાય છે. દેહાત્મબુદ્ધિ એનામાં એટલી બધી હોય છે કે તે પોતાના શરીરને જ આત્મા સમજે છે, શરીરને સુખ-દુઃખ થાય તો તે પોતાને થયું એમ સમજે છે, શરીરથી અન્ય પ્રાણીઓના આત્માને પર સમજે છે, પુત્ર તથા અંગનાને પોતાનાં સમજે છે, ધન વિગેરે પોતાના તાબામાં રહેલા પદાર્થ ઉપર સ્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેવી બુદ્ધિને પરિણામે સંસારસ્થિતિનાં બીજ તે નિરંતર વાળ્યા કરે છે અને પછી તેનાં જે ફળો બેસે છે તે સર્વ તે સહન કરે છે. આવો બહિરાત્મભાવ ત્યાગ કરી આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ રાખી જેઓ વિકાસક્રમમાં આગળ વધેલા હોય છે તેવા આત્માઓને અંતરાત્મા કહેવામાં આવે છે. એ દશામાં વર્તતા તેનામાં ‘ આત્મનિ

આત્મબુદ્ધિ ’ એવી હોય છે કે પછી તેને

અંતરાત્મદશા લક્ષણ બાહ્ય રૂપ, રંગ, વૈભવવિલાસમાં આનંદ લાગતો નથી, તે સ્વસંવેદ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત

કરે છે, તેને પોતાની અગાઉની બાહ્ય ક્રિયાઓમાં કેટલો ભ્રમ હતો તે જણાઈ આવે છે, આત્મસ્વરૂપ ખરાખરા જાણવામાં આવે છે, આત્માની અચિંત્ય શક્તિ અને તેના અનંત ગુણોનો ખ્યાલ આવે છે અને તેનામાં એક એવા પ્રકારની શાંતિ આવી જાય છે કે જેનું વર્ણન કરવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે. એ અંતરાત્મદશામાં વર્તતા જીવો વિકાસક્રમમાં ઘણા વધતા જાય છે અને તેઓમાં તેટલા માટે જુદા જુદા વિકાસક્રમના સોપાન પર સ્થિતિ બેવામાં આવે છે. આ અંતરાત્મદશામાં વર્તતા ચેતનો-નું સાધ્યસ્થાન પરમાત્મદશા છે. એ દશામાં વર્તતા ચેતનો

નિર્લેપ, નિષ્કલ (શરીર રહિત), શુદ્ધ, નિષ્પન્ન, નિવૃત્ત અને નિર્વિકલ્પ હોય છે. એ દશામાં વર્તતા સર્વ સદ્ગુણોનો એકી વખતે આવિર્ભાવ હોય છે. એ સર્વોત્કૃષ્ટ મહાઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધ્ય સર્વ વિશુદ્ધ માર્ગગામી ચેતનોમાં હોય છે અને તે મહાઉત્તમ આદર્શ હોવાથી સાધ્યમાર્ગ પર પ્રવાસ કરનાર સર્વ જીવોના શુદ્ધ લક્ષ્યસ્થાન પર તે સ્થિત રહે છે. આવી રીતે સાધ્યમાર્ગ પર પ્રવાસ કરનારા જીવોના જે એ મોટા વિભાગ પાડ્યા તેઓ પણ પ્રગતિમાં અથવા વિકાસક્રમમાં ઓછા વધારે આગળ વધેલા હોય છે. કેઈ હજી તદ્દન પ્રથમ પગથિયે હોય છે અને કેઈ તેથી આગળ વધેલા હોય છે. પ્રાણીઓના વર્તનનું ખરાખર અવલોકન કરવાથી વિકાસક્રમના કયા પગથિયા ઉપર તે છે તે સમજાય તેવું છે. બાહ્ય દશા અને આંતર દશામાં પણ કેટલીક વખત મોટો તફાવત માલૂમ પડે છે અને તે સર્વનું ખારિક અવલોકન કરવાની અતિ આવશ્યકતા છે, નહિ તો કેટલીક વાર તદ્દન સ્થૂળ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવા જતાં વિકાસક્રમનું હોય તેથી તદ્દન ઉલટું ભાન થાય છે.

સુખપ્રાપ્તિપ્રયાસ

સુખ પ્રાપ્ત કરવાની સર્વ જીવની ઇચ્છા સાથે તેના વિકાસક્રમમાં-ઉત્ક્રાન્તિમાં આવી રીતે જે મોટો તફાવત રહે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. સુખસાધનો પ્રાપ્ત્ય છે એ તો હવે સ્પષ્ટ જણાય તેવી હકીકત છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ સર્વ પ્રાણીઓનું સાધ્ય છે. સ્થૂળ સુખમાં આનંદ સ્થૂળ સુખના સાધ્ય-માનનારા પ્રાણીઓ પોતાનું સાધ્યસુખ વાળાઓના પ્રયત્નો પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યવહાર કરે છે; પૈસા કમાવા માટે અનેક પ્રકારની ધમાધમ કરે છે, રાત્રિદિવસ

ઉભાગરા કરે છે, સાધારણ શક્તિવાળા પણ ફાંટાદાર મગજ-
વાળા શેઠોની શુભામગીરી કરે છે, ધનના વિચારમાં નિરાંતે
બંધ પણ લેતા નથી અને તેવી રીતે શરીરચક્રને એક ચંત્ર
માફક ચલાવે છે. એવી જ રીતે વિષયસુખો પ્રાપ્ત કરવા માટે
પુત્ર, સંતતિ કે સ્ત્રી આદિ મેળવવા માટે અનેક પ્રકારના વલખાં
મારે છે. વિતૈષણા, ધનૈષણા અને દારૈષણા

એષણા આવા જીવોતું એટલું ધ્યાન રોકે છે
કે વિત્ત, ધન અને દારાને જ તે સાધ્ય

અથવા પ્રાપ્ત્ય તેમજ પુરુષાર્થનાં પરમ ક્ષણ તરીકે માને છે
અને તેની ખાતર તે યોજના કરતો આદ્યો જાય છે. તેઓનો
અને પોતાનો સંબંધ વિચાર્યા વગર અને તેની સ્થિતિનો
ખ્યાલ કર્યા વગર તે મળે તો તેમાં આનંદ માનીને અને ન
મળે તો તેને માટે અનેક પ્રકારના કલેશ, ખેદ અને દુર્ધ્યાન
કરીને જીવન પૂર્ણ કરે છે અને અંતે જે સ્થિતિમાં આવ્યો
હોય છે તેના જેવી અથવા બહુધા તેથી ખરાબ સ્થિતિ પ્રાપ્ત
કરવા યોગ્ય કર્મનો સંચય કરી ભવાટવીમાં રખડ્યા કરે છે.
એતું સાધ્યસ્થાન કાલ્પનિક હોવાથી અને તેમાં તેણે જે સુખ
માન્યું છે તે વાસ્તવિક સુખ ન હોવાથી કાલ્પનિક સાધ્ય પ્રાપ્ત
કરવાના પ્રયાસમાં તે અનેકવાર પાછો પડે છે અને છેવટે જે
સુખ હસ્તી ધરાવતું નથી અને વાસ્તવિક સુખ નથી તે પ્રાપ્ત
કરી શકતો નથી અને કરે છે તો તેમાં તેને આનંદ આવતો
નથી અને પછી સહજ મળે તો પણ તેની એષણા વિશેષ
મેળવવાની થતી જાય છે તેથી તે કદિ પણ સ્થિર થઈને-સુખી

થઈને બેસતો નથી. સુખનું આવું સ્વરૂપ જોયો સમજી ગયા

છે તેવા વિકાસક્રમમાં આગળ વધેલા સુક્ષ્મ પુરુષોના સુખ પુરુષો તેથી વાસ્તવિક સુખ શું છે અને માટે પ્રયત્નો.

ક્યાં છે તેની વિચારણા કરી શોધ કરે છે ત્યારે તેઓને સમજાય છે કે સંસારમાં વાસ્તવિક સુખ છે જ નહિ અને અત્યાર સુધી પોતાનો સુખનો ખ્યાલ હતો તે તદ્દન સ્થૂળ હતો, અસત્ય હતો, અસ્થિર હતો. તેટલા ઉપરથી તેઓ પોતાની વિશેષ વિવેચનશક્તિનો ઉપયોગ કરી નિર્ણય કરે છે કે—સુખ બહારથી લેવા જવાનું નથી, અન્ય પાસેથી લાવવાનું નથી, તે પોતામાં જ છે, પોતામાંથી પ્રગટ કરવાનું છે અને તે પ્રગટ કરતી વખતે, કરવાના પ્રયાસમાં અને પ્રગટ થયા પછી જે આનંદ—જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે નિરવધિ છે, નિરુપમ છે, આલોગપૂર્વ છે. આવા સુખનો ખ્યાલ થયા પછી તેઓ તેને પ્રાપ્ત કરવા અને પોતાની ઉત્ક્રાંતિમાં વધારો કરવાનાં માર્ગોની અને સાધનોની શોધ કરે છે અને પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે તે માર્ગોને અને સાધનોને આદરી વિકાસક્રમમાં વધારો કરતો રહે છે. કોઈ ક્રિયામાં, કોઈ બાહ્ય અભ્યંતર તપમાં, કોઈ જનહિતના વિશિષ્ટ કર્મયોગમાં, કોઈ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં અને કોઈ ભક્તિમાર્ગમાં આત્મકલ્યાણનું સાધન છે એવી દૃષ્ટિથી આનંદ મानी તે સર્વને સાધન બનાવી અને તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ પડતા માર્ગો ગ્રહણ કરી સાધ્યપ્રાપ્તિના રસ્તે વધારો કરતો જાય છે અને જેટલું બને તેટલું સાધ્યનું સામીપ્ય થાય તેને માટે ગોઠવણ કરે છે. સાધનો અનેક પ્રકારનાં છે અને સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં સાધકના

અધિકાર અને વિકાસ પ્રમાણે તે વધતો ગોઠો ભાગ ભજવે છે. સાધ્ય-કલ્યાણપ્રાપ્તિનાં આવાં અનેક સુખપ્રાપ્તિનું એક સાધનોમાં વ્યાપક તરીકે રહેલું યોગ એક અગત્યનું સાધન-યોગ અતિ અગત્યનું સાધન છે. વિકાસક્રમમાં તેના અધિકારીઓ કેવી રીતે પ્રગતિ કરે છે અને તેનાં જીવંત જીવંત અંગો કેવા પ્રકારનાં છે, તે અંગ પર રહેલા જીવોનું વર્તન કેવા પ્રકારનું હોય છે અને તે વિકાસના માર્ગ ઉપર રહેલા જીવોની દૃષ્ટિ કેવી હોય છે તે અત્ર પ્રસ્તુત છે, તેથી સાધ્યપ્રાપ્તિનાં અન્ય સાધનોને બાજુ પર મૂકી આપણા પ્રસ્તુત યોગના વિષય પર આવી તેનો જીવંત જીવંત રીતે વિચાર કરીએ. અહીં સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે કે સાધ્યપ્રાપ્તિ માટે યોગ એ એકલું જ સાધન નથી, પણ ઘણાં સાધનો પૈકી એક અતિ અગત્યનું સાધન છે. આટલો ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે યોગનો સહજ વિચાર કરીએ.

‘યોગ’ શબ્દાર્થ

પ્રથમ યોગના વિષયમાં પ્રવેશ કરતાં ‘યોગ’ શબ્દનો અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે. યુજ્ઞ ધાતુ ઉપરથી આ શબ્દ નીકળ્યો છે. એ ધાતુનો અર્થ ‘જોડવું’ એમ થાય છે. જે જોડે એટલે જે સાધ્યની સાથે ચેતનને જોડે તેનું નામ યોગ કહેવાય છે. સમાધિ અર્થમાં વપરાતો એક બીજો યુજ્ઞ ધાતુ છે, તેમાંથી પણ યોગ શબ્દ બને છે. સમાધિ એ યોગનું જ એક અંગ હોવાથી અને તેનો સમાવેશ યોગ શબ્દમાં થતો હોવાથી એ અર્થ અત્ર લીધો નથી. ચેતનની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરવારૂપ

સમાધિ શબ્દનો અર્થ લઈને યુજ્ઞ ધાતુમાંથી તે શબ્દ નીકળ્યો છે એમ લેવામાં હરકત નથી. એ પ્રમાણે શબ્દવિચારણા કરીએ તો યોગ એટલે ‘આત્માની સ્વરૂપના સ્થિતિ કરાવી આપે તે’ એવો અર્થ નીકળે છે. આ બંને યુજ્ઞ ધાતુ બુદ્ધ છે.

યોગમાં ગુરુજ્ઞાન

એ યોગની બાબતમાં વિચાર કરતાં એક ઘણી અગત્યની બાબત અત્ર શરૂઆતમાં જ કહી દેવી જરૂરની છે. યોગનાં અંગો, તેના ધ્યાનના પ્રકાર અને તેની લગભગ સર્વ ક્રિયાઓ અને ખાસ કરીને યોગના આગળનાં અંગોનો વ્યવહાર કરવામાં ગુરુની બહુ આવશ્યકતા છે. માર્ગદર્શક ગુરુમહારાજ હોય છે તો તેઓ દ્વારા સંપ્રદાયજ્ઞાન બહુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતે યોગના વિકાસમાર્ગમાં કયા અધિકાર-સોપાન ઉપર છે તે બરાબર જણાઈ આવે છે. ગુરુમહારાજની અનુજ્ઞા વગર અને પોતાનો અધિકાર સમજ્યા વગર બહુ ઊંચી હદની પોતાની વ્યવહૃતિ કરવા જતાં સખત આંચકો લાગી જઈ પાછા પડવાનું થાય છે અથવા યોગપ્રક્રિયા ઉપર અભાવ કે અશ્રદ્ધા આવી જાય છે. વળી યોગની કેટલીક મુદ્રાઓ અને આસનો ગુરુશિક્ષણની ખાસ અપેક્ષા રાખે છે અને તેટલા માટે મુમુક્ષુ પ્રાણીએ યોગમાર્ગ પર પ્રગતિ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે વિષયમાં નિષ્ણાત થયેલા ગુરુની સન્મુખ તે વિષયનાં પ્રત્યેક અંગ પ્રત્યંગનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો અને અભ્યાસ કરીને પછી પણ ગુરુમહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે યોગમાં પ્રગતિ કરવી. આ બાબતમાં ઉપેક્ષા રાખનાર યોગને બદલે યોગા-

ભાસમાં પ્રવૃત્તિ કરી પોતાને આગળ વધેલ સમજવાની
 જૂલ કરે છે, જ્યારે વસ્તુતઃ તે જરા
 યોગને બદલે પશુ આગળ વધેલ હોતો નથી. શ્રીમાન્
 યોગાભાસ હેમચંદ્રાચાર્ય શ્રી યોગશાસ્ત્ર ગ્રંથની
 શરૂઆત કરતાં ઉપોદ્ઘાતમાં જ કહે છે કે-યોગશાસ્ત્રની
 રચના તેઓ શાસ્ત્રસમુદ્રનો અભ્યાસ કરીને, સદ્ગુરુથી પ્રાપ્ત
 થયેલ સંપ્રદાયજ્ઞાનથી અને આત્મસંવેદન પ્રમાણે કરે છે. આ
 સામાન્ય લાગતી હકીકત બહુ અગત્યની છે. એકલા શાસ્ત્ર-
 વાંચનથી યોગ જેવા વિષયમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી એ ખાસ
 સમજવા લાયક હકીકત છે. આ અગત્યના વિષયમાં અન્યને
 છેતરનારને માટે અત્ર વિચાર કરતા નથી, કારણ કે તેઓ તો
 તદ્દન નકામા છે; પરંતુ ઘણી વાર આત્મવંચના પશુ બહુ થાય
 છે અને યોગાભાસના એક પગલાંને યોગની ઉચ્ચ ક્રિયા માની
 લેવાની ભૂલ કરતાં ઘણા સાત્ત્વિક પશુ વિમાર્ગે દોરવાઈ ગયેલા
 ભદ્ર લોક જોવામાં આવે છે. આથી આ બાબત ઉપર શરૂઆત-
 માં જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ
 એકવીશમા શ્રી નમિનાથજીના સ્તવનમાં સમય પુરુષનાં અંગો
 ગણાવે છે ત્યાં સૂત્ર, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ચૂષ્ણિ અને વૃત્તિ સાથે
 પરંપરાનો અનુભવ એટલે સાંપ્રદાયિક જ્ઞાનને તેઓ ગણાવે છે
 અને એમાંના એક પશુ અંગને છેદનારને દુર્ભવ્ય ગણવાનું
 તેઓ જણાવે છે. આ ઉપરાંત યોગનો કોઈ પશુ ગ્રંથ વાંચતી
 વખત અથવા યોગના વિષયમાં સ્થિત થયેલા મહાત્માનો સંગ
 કરતી વખત એકદમ જણાવવામાં આવે છે કે-સદ્ગુરુનો યોગ
 કરીને તેઓની પાસે યોગનો અભ્યાસ કરવો. આ સંબંધમાં ઘણી

વખત ગફલતી થતી જોવામાં આવે છે તેથી આ બાબતમાં અહીં ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. કેટલાક યોગની નિષ્ઠામાં સ્થિતિ આનંદનારાં મંતવ્યો આવી રીતે આત્મવંચના કરતાં જોવામાં આવ્યાં છે તેનું કારણ પરંપરાજ્ઞાનની ઉપેક્ષા અને યોગાભાસ-માં આસક્તિ જણાય છે. આ અગત્યના વિષયમાં શ્રી આનંદધનજી મહારાજ પદોમાં પણ વારંવાર સૂચના કરે છે. સાડત્રીશમા પદની ત્રીજી ગાથામાં આ જ વિચાર તેઓશ્રી બતાવે છે અને અન્યત્ર પણ જ્યાં જ્યાં તેવો વિચાર તેઓશ્રી બતાવે છે ત્યાં વિવેચનમાં તે પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.

‘યોગ’ વ્યાખ્યા

યોગ શબ્દનો અર્થ વિચારતાં શુરુજ્ઞાનની બાબત આપણે વિચારી લીધી. હવે મૂળ વિષય ઉપર આવતાં યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા વિચારીએ. ત્યાં પાતંજલ યોગદર્શનકાર યોગની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે—યોગઃ ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ। એટલે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને અથવા ચિત્તવૃત્તિની સંસ્કારશેષ અવસ્થાને એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે યોગ કહેવામાં આવે છે. આ વિષયમાં પતંજલિની યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા સાથે જૈનની યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા મળતી થતી નથી. ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહેવાને બદલે તેના મૂળ અર્થમાં યુજ્યતે इति योगः। સાધ્ય સાથે ચેતનજીને જે જોડી દે છે તેને અહીં યોગ કહેવામાં આવે છે. આ અર્થમાં જૈન પરિભાષામાં યોગ શબ્દ વપરાયો હોય એમ લાગે છે. યોગ શબ્દની સીધી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા મારા જોવામાં આવી નથી. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અર્થમાં યોગ શબ્દનું વર્ણન કરતાં (ગાથા

૧૧ મી)* શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ કહે છે કે—“ અયોગને યોગોમાં ઉત્કૃષ્ટ યોગ કહેવામાં આવે છે અને તે મોક્ષની સાથે જોડનાર છે. ‘સર્વસંન્યાસ’ એ તેનું સ્વરૂપ છે.” અહીં એક રીતે જોતાં યોગ શબ્દનું સ્પષ્ટ વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ ત્યાગનો અર્થ યોગ છે અને તે મોક્ષ સાથે પ્રાણીને જોડે છે તેથી તેને જોડનાર તરીકે યોગ કહેવામાં આવે છે. આથી પતંજલિની વ્યાખ્યા જે ઉપર જણાવવામાં આવી છે તે અત્ર ઘટતી નથી એમ સ્પષ્ટ થયું હશે. ચિત્તની તદ્દન નિરોધાવસ્થા અથવા શૂન્ય સમાધિસ્વરૂપ જૈન દૃષ્ટિએ કોઈ પણ પ્રકારે ઉપયોગી નથી એ આગળ ઉપર સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. સમિતિ, શુષ્કિતું સ્વરૂપ વિચારતાં આ સંબંધી વિશેષ નિર્ણય થશે. અત્ર યોગ શબ્દ ઉપર જણાવેલા બંને અર્થમાં કોઈ કોઈ જગ્યા પર વપરાયો છે એટલું વિચારી પ્રસ્તુત વિષયને અંગે આપણે ચેતનની ઉત્કાન્તિ બહુ સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ.

ચેતનની ઉત્કાન્તિ

કર્માવૃત્ત સ્થિતિમાં નિગોદની અંદર આ જીવ અનંત કાળ રહે છે. ત્યાં નદીપાણીધોળ ન્યાયથી અકામ નિર્જરા થતાં કોઈ વખત વ્યવહાર નિગોદમાં આવી સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છોડી બાહર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. એવી રીતે વધતાં વધતાં આ જીવ પૃથ્વી આદિ એકેન્દ્રિય દશામાં, ત્યારપછી એ ત્રણ ચાર ઈન્દ્રિય-વાળી સ્થિતિમાં અને ક્રમે કરીને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય સ્થિતિમાં

* અતસ્ત્વયોગો યોગાનાં, યોગઃ પર હદાહુતઃ ।

મોક્ષયોજનમાર્ગે, સર્વસંન્યાસલક્ષણઃ ॥ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (૧૧)

આવે છે. કાંઈક શુભ પરિણામ થતાં કર્મનિર્જરા વ્યક્ત અવ્યક્ત રીતે કરી જાયે આવે છે અને વળી કોઈ કોઈ વાર પાછો નીચો ઉતરી જાય છે. આવી રીતે અથડાતાં પછડાતાં તે જ્યારે પંચેન્દ્રિયગતિમાં આવે છે ત્યારે તે આત્મસ્વરૂપ-વિચારણાની અવસ્થામાં આવે છે. પંચેન્દ્રિયગતિમાં પણ મનુષ્ય-જાતિમાં ઉન્નતિક્રમ બહુ સારો પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. મનુષ્યજાતિમાં આવીને પણ આર્ય દેશની પ્રાપ્તિ, આયુષ્યની સ્થિતિ, શરીરનું સ્વાસ્થ્ય, ગુરુમહારાજનો યોગ, ઉત્ક્રાન્તિ કરવાની ઇચ્છા, જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિ, પૃથક્કરણ કરી વિવેચન કરવાની શક્તિ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાય તો જ ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં ચેતન આગળ વધે છે, નહિ તો મનુષ્યનો ભવ પૂર્ણ કરી વળી પાછો સંસારમાં રખડી જાય છે અને ભવાંતરમાં ભટકે છે. આવી સ્થિતિ હોવાથી મનુષ્યભવની દુર્લભતા વિચારી પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીઓનો પૂરેપૂરો સારી રીતે લાભ લેવાની આવશ્યકતા સમજવા સાથે જીવો મનુષ્યજાતિમાં પણ ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં પૃથક્ પૃથક્ સોપાન પર રહેલા હોય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. જુદા જુદા ઉન્નતિક્રમનાં સોપાનો પર દષ્ટિદ્વારા આગળ

ઉન્નતિમાં તરતમતા વિવેચન થશે ત્યારે જણાશે કે ઉન્નતિક્રમમાં પણ કેટલી તરતમતા હોય છે. મનુષ્ય-

જાતિમાં રહેલા જીવોનું વર્તન જોતાં ઘણી વખત મોટો ખેદ થશે. ઘણાખરા મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાન કરી, અધમ વૃત્તિ આદરી અનેક પ્રકારની ધમાધમ કરી, આવ્યા હોય તેવા ચાલ્યા જાય છે. વ્યવહારનાં કાર્યોમાં

આનંદ માની, લક્ષ વિવાહાદિ પ્રસંગોમાં સુખ માની, મરણ વિયોગાદિ પ્રસંગોમાં શોક કરી, કાં તો તદ્દન આળસુ અથવા તો તદ્દન પ્રવૃત્તિમય જીવન વહન કરી, સાધ્ય અને હેતુના નિર્ણય વગર જીવન પૂર્ણ કરે છે, ધનની એપણામાં, પુત્ર-પરિવારની વૃદ્ધિ કરવામાં, તેઓના ખોટા વેધ જાળવવામાં, માન-કીર્તિના અચળપણાની અસ્થિરતા જાણવા છતાં તેની પ્રાપ્તિના પ્રયાસમાં અનેક પ્રકારની ધામધુમ કરી વ્યવહાર ચલાવે છે અને પ્રાપ્ત થયેલ જોગવાઈનો કેઈ પણ પ્રકારનો ઉપ-યોગ કર્યા વગર અથવા બહુધા દુરુપયોગ કરીને જીવનચાત્રા પૂર્ણ કરે છે અને ઘણુંખરું અનેક પ્રકારનાં તીવ્ર કર્મો વિષય કષાય દ્વારા એકઠાં કરી વિશેષ ભારે થઈ ભવાંતરમાં ચાલ્યો જાય છે અને પોતાના ચેતનને અથવા સ્વને એવી કફેડી સ્થિતિમાં મૂકે છે કે પાછો મનુષ્યભવ અથવા તેમાં પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રી ફરીવાર પ્રાપ્ત કરતાં અનેક ભવો સામગ્રીનો દુરુપયોગ કરવા પડે. આ અતિ વિપરીત સ્થિતિમાં આવી રહેલા ચેતનજીના વ્યવહારનો ખ્યાલ કરતાં બહુ વિચારવા લાયક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. એને પુત્ર નહિ હોય તો પણ ધનની પાછળ ગાંડો થઈ જશે, પુત્ર-સંતતિ હશે તો પુત્ર ધન મેલી જનાર પિતાનો કેટલો આભાર માને છે તેનો ખ્યાલ કર્યા વગર ધન પાછળ લાગી રહેશે, માન-કીર્તિ માટે અનેક પ્રયાસો કરશે અને આવી અનેક રીતે વિચિત્ર જીવનમાંથી તેને બહાર નીકળવાનો કાંઈ પ્રસંગ આવશે તો તેના સગાંસંબંધીઓ તેને સંસારમાં ખેંચી રાખશે અને તેવા સંયોગોમાં કેઈ બીજો જોડાયેલો હશે તો તેને પણ

સંસારમાં જેથીને લઈ જશે. આવી રીતે અનેક પ્રકારે વિચિત્ર જીવન પૂર્ણ કરી જીવ સંસારને વળગતો બન્ય છે, ચાટતો બન્ય છે, તેની વિશેષ નજીક જતો બન્ય છે અને મનુષ્યજીવન, એક શબ્દમાં કહીએ તો, હારી બન્ય છે. જીવન અમરંગી છે તે આટલા ઉપરથી જણાયું હશે. હવે આવા પ્રકારની મનુષ્ય-જીવનની મુખ્યત્વે કરીને સ્થિતિ છે એટલું જાણ્યા પછી સાથે એટલું પણ જણાવી દેવું જોઈએ કે આવા માની લીધેલા ન્યવહારથી વિરક્ત થઈ કેટલાક શ્રેષ્ઠ જીવો સંસારથી ઊંચા

આવતા બન્ય છે, મનુષ્યજીવની દુર્લભતા ઉપજાવી મહાત્માઓ વિચારે છે, ચેતન અને પુદ્ગળનો સંયોગ

ક્ષણિક છે એમ જાણે છે, તે સંબંધનાં કારણો અને તે કારણોને પ્રેરનાર શક્તિનો સંબંધ મનમાં લાવે છે, શુદ્ધ ચેતનજીનું સ્વરૂપ સમજવા યત્ન કરે છે અને તે સમજી તેને પ્રાપ્ત કરવા-તે પ્રકટ કરવા નિર્ણય કરે છે, વિચાર કરે છે અને તેને યોગ્ય સામગ્રી અથવા સાધનો બનતા પ્રયાસે એકઠાં કરવા નિર્ણય કરે છે. આસન્નસિદ્ધ જીવની આવી દશા હોય છે. લવસ્થિતિ પરિપક્વ થઈ હોય અને ચેતનજી ઊંચા આવવાની સામગ્રીની જ અપેક્ષા રાખતો હોય તે પ્રસંગે આવી મહાસુંદર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેવી સુંદર સ્થિતિનો લાભ લઈ આવા મહાત્માઓ પોતાની ઉન્નતિના ક્રમમાં ઘણો વધારો કરે છે. આવા જીવોની જે અતિ ઉદાત્ત સ્થિતિ ધીમે ધીમે ક્રમ પ્રમાણે થતી બન્ય છે તેનો વિચાર હવે કરવાનો છે. તેનાં સાધનો સંબંધી વિચાર કરશું ત્યારે જણાશે કે આવા જીવોનું સાધન બહુધા યોગમાર્ગ પર હોય છે અને

તેને અંગે તેઓ બહુ આત્મોન્નતિ ક્રમસર કરતાં ચાલ્યા જાય છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી આપણે આવા જીવો ઉન્નતિ-ક્રમમાં આગળ વધે ત્યારે તેઓની સ્થિતિ-માનસિક અને આત્મીય-કેવી રીતે પ્રગતિ કરતી જાય છે તે પ્રથમ આઠ દૃષ્ટિ-દ્વારા વિચારશું અને ત્યારપછી પ્રગતિ કરવાનાં સાધનો પૈકી યોગનાં અંગો અને ખાસ કરીને ધ્યાનવિષય પર વિચાર કરશું.

‘યોગ’ સંબંધી ખોટો ખ્યાલ

અહીં એક વાત આ પ્રસંગે કહી દેવી પ્રાસંગિક છે. સામાન્ય રીતે લોકોમાં ‘યોગ’ શબ્દની સાથે કંઈ અતિ વિચિત્ર ખ્યાલ પ્રસરી રહેલો જણાય છે. તેઓ યોગી એટલે જોગી અને તે ઉપરથી જડીબુટ્ટી જાણનાર, મંત્રતંત્રના સમજનાર, સિદ્ધિ-દ્વારા લોહનું સુવર્ણ કરનાર, વ્યાધિઓ મટાડનાર અને એવી અસાધારણ ચમત્કાર દેખાડનાર વૃત્તિનો ખ્યાલ કર્યા કરે છે. આથી યોગ શબ્દનો અને તેના મૂળ હેતુનો નાશ થતો હોય એમ મારું માનવું છે. જીવની અચિંત્ય શક્તિ છે અને આત્મીય શક્તિદ્વારા કુદરતની કેટલીક સામાન્ય રીતે ન જણાયેલી સત્તાઓ વિશુદ્ધ આત્મજીવન વહન કરનારને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે એમ માનવામાં આવ્યકો આવતો નથી અને એવી અનેક ચમત્કારની વાતો સાંભળવામાં આવે છે; પરંતુ એ યોગ નથી. યોગને અંગે થતી સિદ્ધિમાં જો સિદ્ધિ અને પ્રગતિનો સંબંધ આ ચેતન ક્ષાઈ જાય તો વિષયવૈરાગ્ય છતાં ગુણવૈરાગ્ય ન હોવાથી તેની પ્રગતિ થતી અટકી પડે છે, તેનું આત્મદ્રવ્ય પૌદ્ગલિક

પ્રાપ્ત કરવાની ભૂલ કદિ કોઈએ કરવી નહિ. પૌદ્ગલિક દશામાં આ જીવની આસક્તિ એટલી બધી છે કે જો આ સંબંધમાં પ્રથમથી યોગ્ય ચેતવણી ન મળે તો બહુ આગળ વધી ગયા પછી પણ રખલના થવાનો બહુ સંભવ રહે છે. આટલા ઉપરથી લોકોમાં યોગીના સંબંધમાં જે ખોટો ખ્યાલ બેસી ગયો છે તે કાઢી નાખવાની ખાસ જરૂર છે. શુદ્ધ આત્મદશાને પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં જોડનાર સ્થિતિને યોગ કહેવામાં આવે છે અને તે સ્થિતિમાં વધારે આગળ પ્રગતિ પામેલા પ્રાણીઓને યોગી કહેવામાં આવે છે. એમાં જેટલે અંશે પૌદ્ગલિક વાંછા હોય છે તેટલે અંશે યોગબ્રહ્મતા સમજવી. આ સંબંધી સંસારી જીવોના વિચારથી દોરવાઈ ન જતાં શુદ્ધ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી ખ્યાલ કરી

સત્ય હકીકત સમજવાની ખાસ જરૂર છે.

સિદ્ધિ અને

યોગાચાર્યો

આવી અનેક પ્રકારની અભિમા, લાભિમાદિ

સિદ્ધિઓનું વર્ણન યોગશાસ્ત્રમાં પૂ. શ્રી હેમ-ચંદ્રાચાર્યે કર્યું છે અને પાતંજલ આચાર્યે

યોગદર્શનના તૃતીય પાદમાં કર્યું છે; પરંતુ છેવટે કહે છે કે— એ સર્વ સિદ્ધિઓ પુરુષસાક્ષાત્કાર કરાવનાર સંપ્રજ્ઞાત યોગની પ્રતિબંધક છે, કારણ કે તેઓ કહે કે—મન જ્યાંસુધી વિષયથી અત્યંત વિરામને પામ્યું નથી ત્યાંસુધી તે એકાગ્ર થઈ સાધ્ય પ્રતિ સ્થિર થતું નથી અને એ સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા વિષય-ભોગદ્વારા અંતઃકરણ વિહ્વળ થાય છે, અંતઃકરણમાં પ્રાપ્ત થયેલું હૃદયબલ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધ સાત્ત્વિક અવસ્થા ક્રમે ક્રમે જતી રહે છે. સ્થિરતા જતી રહી ચંચળતાને સ્થાન આપે છે અને અંતે તે સાધક યોગના પરિણામી ફળને

અનુભવ્યા વિના મરણ પામી યોગબ્રહ્મ થાય છે.* છેવટે ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-વ્યુત્થાનદશામાં આગળ ન વધવાની ઈચ્છા રાખનારને આવી સિદ્ધિઓ કામની છે, પરંતુ જેને વિવેક-ખ્યાતિના ઉદ્દેશથી યોગસાધના કરવી હોય તેમણે આ સિદ્ધિઓ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. જૈન પરિભાષામાં આવો જ વિચાર બતાવીએ તો પૌદ્ગલિક દશાના લોહુપી ભવાભિનંદી જીવો જ સિદ્ધિમાં પરિપૂર્ણતા માની તેનો લાભ લેવા વિચાર કરે છે, બાકી જેમની ઈચ્છા સિદ્ધિસ્થાન પ્રાપ્ત કરી કર્મમળથી રહિત થઈ સાધ્યદશામાં સ્થિત થવાની હોય છે તેઓ આ સિદ્ધિઓના ઉપયોગને સંસાર વધારનાર સમજી પરભવમાં રમણતા કરાવનાર તરીકે તેની અન્ય પૌદ્ગલિક વસ્તુઓની પેઠે ઉપેક્ષા કરી પોતે આગળ વધે છે.

સાધકે જીવોનો ઉન્નતિક્રમ

હવે આપણે સાધક જીવોનો ઉન્નતિક્રમ વિચારીએ. અહીં જણાવી દેવાની જરૂર છે કે આ ઉન્નતિક્રમ શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજના બનાવેલા શ્રી યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથ ઉપરથી તેમજ તેના લગભગ ગુજરાતી પદ્યમય ભાષાંતરરૂપ આઠ દૃષ્ટિની સજ્જાય, જેના બનાવનાર પ્રસિદ્ધ મહાત્મા શ્રીમાન્ યશોવિજય ઉપાધ્યાય છે, તેમના કથનાનુસાર સરળ રીતે સંક્ષેપમાં સૂચવ્યો છે. એ ક્રમ બહુ વિચાર કરી સમજવા યત્ન કરવો અને જેમણે બની શકે તેમણે ઉપરોક્ત મૂળ ગ્રંથો જોવા.

---

* પાતંજલયોગદર્શન પાદ ત્રીજાનું સૂત્ર ૩૬મું અને તે પર વાર્તિક.

ગુણસ્થાન-ઉન્નતિનાં સોપાન

જીવનો ઉન્નતિક્રમ સમજાવવા માટે ચૌદ ગુણસ્થાનરૂપ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. જેમ જેમ ચેતન-આત્મા ગુણસ્થાનમાં આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેના આત્મીય ગુણો સવિશેષપણે પ્રકટ થતા જાય છે અને છેવટે જ્યારે ચૌદમા ગુણસ્થાનના છેડે તે પહોંચે છે ત્યારે તેને તદ્દનંતર ક્ષણે જ સાધ્યની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ચૌદ ગુણસ્થાનમાં ઉન્નતિક્રમ કેવા પ્રકારનો થાય છે તે પણ બહુ સારી રીતે સમજવા યોગ્ય છે અને જૈન ગ્રંથો એ વિષયમાં બહુ સારી રીતે પ્રકાશ નાખે છે. કર્મગ્રંથ, કર્મપયડી, પંચસંગ્રહ વિગેરે આ વિષયના ખાસ ગ્રંથો હોવા ઉપરાંત મૂળ સૂત્રોમાં પણ તે વિષયનું વર્ણન બહુ ખારિક રીતે અનેક સ્થાનો પર આપવામાં આવ્યું છે. આવા યોગના વિષયમાં પ્રવેશ કરનારે કર્મગ્રંથાદિક તો સારી રીતે વાંચીને સમજવા જ જોઈએ તેથી આપણે ગુણસ્થાનનો ઉન્નતિક્રમ બતાવવા માટે અહીં રોકાશું નહિ. એટલું જ જણાવશું કે-મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનથી આગળ ચાલતાં ચતુર્થ ગુણસ્થાને અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિની દશા પ્રાપ્ત થાય છે, તે વખતે હવે પછી વિવેચન કરવામાં આવનારી ચતુર્થ દૃષ્ટિથી આગળ વધવામાં આવે છે. પાંચમા ગુણસ્થાને દેશવિરતિ થાય છે અને ત્યારપછી આગળ વધતાં ઉચ્ચ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ થતાં અનેક આત્મીય ગુણો પ્રકટ થાય છે, કર્મનો નાશ થતો જાય છે અને છેવટે સર્વ કર્મથી રહિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગના અભ્યાસીઓ આ સ્થિતિ-ગુણસ્થાનનો ક્રમ, તેમાં થતો આરોહ અને અવરોહ સમજી શકે તેવાં સાધનો સારી રીતે પ્રાપ્ય છે. અભ્યાસ

કરવાની રુચિથી દૃઢ પ્રયત્ન સાથે ખંત સખવામાં આવે તો કર્મની વિચિત્રતા, તેનાં બંધસ્થાનો, તેનો ઉદયકાળ, તેની સત્તામાં રહેવાની સ્થિતિ વિગેરે બહુ અગત્યની બાબતોનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે. અત્ર વાચ્યાર્થ એટલો છે કે-ઉન્નતિક્રમ બતાવવા માટે ગુણસ્થાનની રચના અને તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી છે, તેને માટે કર્મઅંથાદિ ઉપરોક્ત અંથોનો બોધ કરવા લલામણુ કરી આપણે એ વિષયમાં એટલું બધું લેશું કે કર્મના અગત્યના વિષયને અંગે જૈન અંથોમાં બહુ સારો ઉલ્લેખ થયેલો છે અને એ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ બહુ સારી રીતે કરેલું છે. પાંચમા ગુણસ્થાનની આગળ પ્રગતિ કરતી વખતે બહુ સ્પષ્ટતાથી અને સપાટાબંધ ઉન્નતિ થાય છે. એ ગુણસ્થાનનો અગત્યનો વિષય દૃષ્ટિના વિષયની વિચારણામાં પ્રસંગે પ્રસંગે હવે પછી વિચારવામાં આવશે.

આઠ દૃષ્ટિ-ઉન્નતિની સીડી

આત્માનો ઉન્નતિક્રમ બતાવવા માટે આઠ દૃષ્ટિનો ઉપયોગ બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યો છે. એ ઘણી વિચારણાપૂર્વક લખાયેલા વિષયનો વિચાર કરતાં દરેક સાધક પુરુષે પોતે ઉન્નતિક્રમની કઈ હદ સુધી પહોંચ્યો છે તેનો વિચાર કરવો. શુદ્ધ શાંત અવસ્થામાં સ્થિત થયેલા ચેતનજીને પૂછશો તો તે પણ જવાબ આપશે કે ઉન્નતિક્રમમાં પોતે ક્યાં સુધી વધેલ છે. હવે આપણે દૃષ્ટિ શબ્દનો અર્થ વિચારીએ.

દૃષ્ટિ શબ્દની અર્થવિચારણા

સત્શ્રદ્ધાસંગી બોધને દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. (યોગદૃષ્ટિ-

સમુચ્ચય ગાથા ૧૭મી). પોતાના અભિપ્રાય ઉપર આત્મતત્વનો નિર્ણય કરવો તે જેમ પ્રતિકૂળ છે તેમજ અંધશ્રદ્ધા રાખવી તે પણ ઉપયોગ વગરનું છે. વિચારપૂર્વક શ્રદ્ધા રાખવી, નિર્ણય કરવો અને સત્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવું એનું નામ ‘દષ્ટિ’ કહેવાય છે. એવા પ્રકારની દષ્ટિથી હલકી પ્રવૃત્તિ અટકી પડે છે અને શુભ પ્રવૃત્તિ તરફ ગમન થાય છે. જેમ જેમ દષ્ટિ ઉચ્ચ થતી જાય છે તેમ તેમ ઉન્નતિક્રમમાં ઉક્ત પ્રકારના ઓધની પ્રાપ્તિ થતી જાય છે. આવા પ્રકારના દર્શનને દષ્ટિ કહેવામાં આવે છે. જેટલી જેટલી આત્માની વિકસવરતા થઈ હોય એટલે જેટલે જેટલે અંશે તેના ઉપર લાગેલાં કર્મો કાંઈક ઉદય આવીને ખરી ગયાં હોય અને કાંઈક દબાઈ ગયાં હોય તેટલે અંશે તેને સાધ્ય દર્શન સ્પષ્ટ રીતે થતું જાય છે અને તેના પ્રમાણમાં તે ઉન્નતિક્રમમાં આગળ વધતો જાય છે. આવી રીતે વિચારતાં જેટલા ભેદો ઉન્નતિસ્થાનના થઈ શકે તેટલા દષ્ટિના ભેદ થાય કારણ કે દરેક ચેતન ઉન્નતિક્રમમાં જુદી જુદી અવસ્થા પર સ્થિત થયેલ હોય છે. એ દરેકનું વર્ણન કરવું તદ્દન અશક્ય છે તેથી તેના મુખ્ય આઠ વિભાગ પાડી આઠ દષ્ટિદ્વારા ચેતનનો ઉન્નતિક્રમ અત્ર બતાવ્યો છે. મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાંતા, પ્રભા અને પરા એ આઠ દષ્ટિનાં આઠ નામ છે. એ પ્રત્યેક દષ્ટિ પર સ્થિત થયેલ ચેતનજી કેટલો વિકાસ પામેલા હોય છે તે આપણે નીચે વિચારશું.

ઓધદષ્ટિ

ઉપરની આઠ દષ્ટિમાં પ્રથમ મિત્રા અને તે પછીની ત્રણ

દૃષ્ટિઓ (તારા, બલા અને દીપ્તા) મિથ્યાદૃષ્ટિને પણ સંભવે છે.

મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો ઉત્પત્તિક્રમમાં બહુ પછાત
પડેલા હોય છે. તેમાં કેટલાક અનંત-
પ્રથમની ચાર મિથ્યાદૃષ્ટિ સંસારી અને કેટલાક તો દુર્ભાવી અને
અભવી પણ હોય છે. આવા જીવોમાં પણ

મહાવિશુદ્ધ ચાર દૃષ્ટિવંત જીવો કેમ હોઈ શકે એ સહજ
પ્રશ્ન થાય છે, કારણ કે આપણે હવે પછી જ્યારે એ પ્રથમની
ચાર દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ વિચારશું ત્યારે જણાશે કે એમાં તો
ચેતનનો ઉત્પત્તિક્રમ ઘણો વધી ગયેલો હોય છે. એ હકીકત
સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રથમ આપણે ઓઘદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ વિચારવું
પડશે. ઓઘદૃષ્ટિ એટલે જનસમૂહની સામાન્ય દૃષ્ટિ. વિચાર
કર્યા વગર ગતાનુગતિક ન્યાયે વડિલના ધર્મને અનુસરવું,
બહુજનસંમત કે પૂજ્ય ધર્મના અનુયાયી થવું, પોતાની
અક્ષલનો ઉપયોગ ન કરવો એનું નામ ‘ઓઘદૃષ્ટિ’ કહેવામાં
આવે છે. સખત વાદળાં આકાશમાં ચઢી આવ્યાં હોય ત્યારે
જેમ ચાંદનીનું દર્શન અતિ અદ્ય થાય અને વાદળાં વગરની
રાત હોય ત્યારે વિશેષ દર્શન થાય, વળી બાળ જીવની, ઈન્દ્રિય-
વિકળની અને વૃદ્ધ પુરુષની દૃષ્ટિમાં જેમ ફેર હોય છે, તેમાં
પણ વિવેકી અને અવિવેકી પ્રાણીઓનાં દર્શનમાં ફેરફાર
હોય છે—એવી રીતે મેઘવાળી અથવા બાળજીવની કે
અવિવેકી પ્રાણીની દૃષ્ટિથી જે સાધ્યનું દર્શન થાય તે

ઓઘદૃષ્ટિમાં
સાધ્યદર્શન

ઓઘદૃષ્ટિનું દર્શન સમજવું. બહુધા એવી
સ્થિતિમાં રહેલા જીવો સાધ્યનું દર્શન
કરતા જ નથી, કરવાનો વિચાર પણ

કરતા નથી અને કરવાની સન્મુખ પણ થતા નથી અને

કોઈ સહજ વિચાર કરે છે તો તેનું દર્શન કર્મવિચિત્રતાને લીધે આવરણવાળું હોવાથી અતિ અસ્પષ્ટ અથવા લગભગ નહિ જેવું થાય છે. અનેક દર્શનો આ સંસારમાં નીકળ્યાં છે તે આ ઓઘદષ્ટિને લઈને થયેલાં છે એમ સમજવું. તેઓ એક લક્ષ્ય ધ્યાનમાં રાખી એક દષ્ટિબિન્દુથી અમુક પદાર્થ તરફ જોઈ રહે છે અને તેથી તેઓનું દર્શન કદાપિ આવરણ રહિત-સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. એકાંત દષ્ટિએ અમુક વસ્તુ તરફ જોવામાં આવે ત્યાં મનમાં પ્રથમથી ધારી રાખેલું પરિણામ જ આવે અને તેવે પ્રસંગે પોતાનાં મનમાં ધારી રાખેલા પરિણામથી જિલ્દી કોઈ બાબત જોવામાં આવે તો તે પસાર કરી દેવામાં આવે એમ સ્વાભાવિક રીતે જ બને છે. જ્યાં એકાન્ત બુદ્ધિ હોય ત્યાં આવું પરિણામ અનિવાર્ય છે અને આવી સ્થલનાઓ આ જીવે અનેક પ્રસંગે કરેલી વિવેકદષ્ટિવંતના જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આવી ઓઘદષ્ટિથી ઉપર કહેલી આઠ દષ્ટિઓને જુદી પાડવા માટે આઠ દષ્ટિનું સમુચ્ચય નામ યોગદષ્ટિ પાડવામાં આવ્યું છે. અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વ-ભાવમાં તણાતો આ ચેતન જ્યારે ઓઘદષ્ટિ તણ દે છે ત્યારે તે ઉન્નતિક્રમમાં આગળ વધે છે. અનંત સંસારચક્રમાં ભ્રમણ કરતાં જ્યારે તેની સાધ્યસામીપ્ય દશા થાય છે અને તેની ભવસ્થિતિ પરિપક્વ થાય છે ત્યારે તે અત્ર કહેવામાં આવતી યોગદષ્ટિ પૈકીની પ્રથમ દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે. સંસાર અનંત છે અને ચેતને તેમાં અનંત ભવો કર્યાં છે, પરંતુ ઉન્નતિક્રમમાં જ્યારે તેની સ્થિતિ આગળ વધવાની હોય છે ત્યારે તે ઓઘદષ્ટિ મૂકી યોગદષ્ટિમાં આવે છે. જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો છેલ્લા

પુદ્ગલપરાવર્તમાં તેની આ સ્થિતિ થાય છે. અનંતાં વરસોનું એક પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે. અનંતાં પુદ્ગલપરાવર્ત* કરી આ ચેતન ચોરાશી લક્ષ જીવાયોનિમાં રખડ્યા પ્રથમ યોગદૃષ્ટિ- કરે છે-એ પ્રમાણે રખડતાં રખડતાં બ્યારે પ્રાપ્તિનો કાળ તેને છેલ્લું પુદ્ગલપરાવર્ત પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે આ યોગદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ કરે છે,

આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી જો કે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં મિથ્યાત્વભાવ વર્તતો હોય છે છતાં ઓઘદૃષ્ટિની અપેક્ષાએ આ દૃષ્ટિવંત જીવોનો ઉન્નતિક્રમ ઘણો આગળ વધી ગયેલો હોય છે અને દૃષ્ટિ શબ્દની વ્યાખ્યામાં આપણે જોયું છે કે સત્સંઘાસંગી બોધને દૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે-એવા સત્સંગનો યોગ અહીં પ્રથમની ચારે દૃષ્ટિમાં સારી રીતે થઈ શકે છે તેથી મિથ્યાભાવમાં વર્તતા જીવોને પણ યોગદૃષ્ટિવાળા કહેવામાં આવ્યા છે અને તેથી તે ચાર દૃષ્ટિનો સમાવેશ યોગ-દૃષ્ટિમાં કર્યો છે. એ ચાર દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવોની પ્રગતિ ઓઘ-દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવો કરતાં ઘણી વધારે હોય છે અને ક્રમે

---

* પુદ્ગલપરાવર્તનું સ્વરૂપ જાણવા માટે પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથ જોવો. તેનું સ્વરૂપ અહીં લખવાથી ગ્રંથનો વિસ્તાર વધી જાય. સાધારણ રીતે અનંતાં વરસે એક પુદ્ગલપરાવર્ત થાય છે. એના સૂક્ષ્મ બાદર અને પ્રત્યેકના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી ભેદ થાય છે. એવાં અનેક પુદ્ગલપરાવર્ત સુધી આ પ્રાણી સંસારમાં રખડ્યો છે. મોક્ષની સન્મુખ થાય એવા છેલ્લા પરાવર્ત સંબંધી અહીં વાત ચાલે છે. આ પરાવર્ત સંબંધી કાંઈક હકીકત અધ્યાત્મકદૃષ્ટિદ્રુમના દસમા પ્રસ્તાવની સાતમી ગાથાના વિવેચનમાં પણ લખી છે તે જુઓ.

ક્રમે વિશેષ વધતી જાય છે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. જ્યારે પછવાડેની સ્થિરાદિક ચાર દૃષ્ટિમાં મોક્ષ પ્રતિ જવા માટે જે પ્રયાણ શરૂ કર્યું હોય તે અટકતું નથી, આગળ આગળ પ્રગતિ થયા જ કરે છે, ત્યારે પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં વખતે યતન પણ થઈ જાય છે, આગળ વધેલો જીવ પાછો પણ પડી જાય છે અને એમ એમ કરતાં આગળ વધે છે. જેવી રીતે પ્રયાણ કરનાર માણસ રાત્રિએ ઊંઘ લે છે, તેવી રીતે સ્થિરાદિક આગળની ચાર દૃષ્ટિવાળો જીવ દેવગતિ વિગેરેમાં જઈ સુખ ભોગવી આવે છે અને વળી પાછો મનુષ્યગતિ પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ તરફનું પ્રયાણ આગળ ચલાવે છે. આટલી હડીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. હવે આપણે એ આઠે દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવોની સ્થિતિ અને એનો ઉન્નતિક્રમ સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ.

૧. મિત્રાદૃષ્ટિ

પ્રથમ મિત્રાદૃષ્ટિમાં યોગનું પ્રથમ અંગ ‘યમ’ પ્રાપ્ત થાય છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, મૈથુનવિરમણ અને અપરિ-અહતા આ સુપ્રસિદ્ધ પાંચ યમ છે. એ પાંચ યમો સામાન્ય પ્રકારે અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. આ દૃષ્ટિમાં યોધ તૃણની અગ્નિ જેવો સમજવો. જેમ ખડનો તાપ એકદમ થઈ ભડભડ બળી જાય તેવો એટલે તદ્દન સૂક્ષ્મ-સામાન્ય પ્રકારનો-વિજળીના ઝબકારા જેવો યોધ અહીં થાય છે. એ દૃષ્ટિનું લક્ષણ ‘અખેદ’ છે. એટલે આ પ્રથમ દૃષ્ટિમાન જીવને શુભ કાર્ય કરતાં જરા પણ કંટાળો આવતો નથી, સારાં કામો કરતાં તે કદિ થાકી જતો નથી અને શુભ પ્રવૃત્તિ કરતાં તેને થાક ચઢી જતો

નથી. એ ઉત્તતિક્રમમાં ‘અદ્વેષ’ની હદ સુધી આગળ વધે છે, એટલે એને જેવી રીતે શુભ પ્રવૃત્તિ અદ્વેષશુભની વિચારણા તરફ અપેક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ રીતે અન્ય અશુભ કાર્યો કરનાર તરફ ‘અદ્વેષ’ ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં પ્રાણીને તત્ત્વ અને મુક્તિ તરફ અદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. અત્યાર સુધી પુદ્ગલદશામાં રાચતો પ્રાણી પુદ્ગલને તત્ત્વ ગણતો હતો અને તેના વિયોગને અતત્ત્વ ગણતો અને અર્થાપત્તિથી પ્રાણીને તત્ત્વ અને મુક્તિ તરફ દ્વેષ હતો; આ તેનો દ્વેષ હવે મંદ થતો જાય છે અને તેથી જ આગળ પ્રગતિ કરતા હવે પછી તેને તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થશે. આ હકીકત બહુ સૂક્ષ્મ વિચારથી સમજવા યોગ્ય છે. એમાં તત્ત્વરુચિ કેમ પ્રગટે છે અને વધે છે તે દરેક દૃષ્ટિમાં ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. આ ઉપરાંત એને અહીં કરુણાનો અંશ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તે સમજે છે કે અન્ય જીવો જે ક્રૂર અને કુશુરુ પર દેવશુરુબુદ્ધિ રાખે છે અથવા અશુભ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓ બાપડા દયાને પાત્ર છે, તેઓ ઉપર દ્વેષ કરવો અનુચિત છે. કર્મને પરવશ રહી જેઓ એવી અધમ દશા ભોગવે તેઓ ઉપર દ્વેષ કરવો એ મરેલાને મારવા તુલ્ય છે. આવા પ્રકારની કરુણા ભાવનાનું બીજ તેનામાં પ્રગટ થાય છે. કરુણાને અંગે આવા પ્રકારનો ‘અદ્વેષ’ શુભ અહીં પ્રાણીને પ્રાપ્ત થાય છે. ઘણુંબધું તો દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવો અન્યનાં કાર્યની ચિંતા રાખતા જ નથી, પણ કદાચ રાખે છે તો તેનામાં કરુણાનો અંશ ઉત્પન્ન થવાથી જ રાખે છે, પણ તેઓ નકામી વાતો અથવા નિરર્થક હઠ-કદાબદમાં

પડી જતા નથી. પ્રાણી સાધ્યની સમીપ આવતો હોવાથી તેને કાંઈક સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે ઓધદષ્ટિ મૂકી દઈ ઉન્નતિક્રમમાં આગળ વધે છે એટલે તેનામાં ઉપરોક્ત અદ્વેષ ગુણસ્થાન આવે છે. એ ભાવને બતાવનારો શબ્દ Toleration (પરમતસહિષ્ણુતા*) છે. આવી સ્થિતિમાં રહેલા પ્રાણીઓ પરમત આદરતા નથી, પણ પરમતમાં આસક્ત પ્રાણીઓનું ભવાભિનંદીપણું તેમને ખેદ કરાવે છે, છતાં તેને તેના ઉપર દ્વેષ આવતો નથી. અહીં દર્શન તદ્દન મંદ હોય છે એ તો તૃણાગ્નિના સાદૃશ્યથી સમજાયું હશે. આ દષ્ટિમાં વર્તતો પ્રાણી

* ‘પરમતસહિષ્ણુતા’ શબ્દનો અર્થ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. કાંઈ પણ પ્રાણીને ખોટો માર્ગ દોરાવો અથવા અન્યને દોરવતો જોઈને તેના ઉપર દયા લાવવી અને ઓધદ્વારા તેના ઉદ્ધારની વિચારણા કરવી અને તેવો માર્ગ લેવો એ સહિષ્ણુતા છે અને તેનું નામ અદ્વેષ છે. જોરજુલમ કરી-મારીને મુસલમાન કરવાનો માર્ગ અયોગ્ય છે, પરંતુ ઓધ આપીને સમજાવવાનો માર્ગ પ્રશ્નસ્પર્શ છે. એવો યોગ્ય માર્ગ લઈ ઓધ આપવા છતાં પણ પ્રાણી માર્ગ ઉપર ન આવે તો પછી પ્રયત્ન કરનાર વિચારે છે કે બિચારા પ્રાણીની કમંપરિણુતિ હજી પરિપકવ થઈ નથી. આવા વિચારથી તેના ઉપર કરુણા લાગે, પણ તેના ઉપર દ્વેષ કરે નહિ-એનું નામ ‘સહિષ્ણુતા’ કહેવાય છે. કાંઈ પણ પ્રાણી અન્યની હિંસા કરતો હોય તેને હિંસા કરતો અટકાવવો અને તેની પોતાની હિંસા પણ થવા ન દેવી એ માર્ગ જેમ આદરણીય ગણાય છે તેમ કાંઈ પ્રાણીને સુધારવાને પ્રયત્ન કરતાં કાંઈને નુકશાન થાય તેવો માર્ગ લેવો તે અયોગ્ય છે, કાંઈને નુકશાન ન થાય તેવો માર્ગ લેવો તે આદરણીય છે. આવી ધારણા રાખીને યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી. સહિષ્ણુતા રાખવામાં આવે તો ઇતિહાસમાં જે અનેક સંહારો થયા છે તે કદિ બને નહિ.

યોગબીજની વાવણી કરે છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાન તરફ અદ્વેષયુક્ત કુશળ ચિત્ત રાખી તેઓને નમસ્કાર-પ્રણામ કરી તેઓની ભાવના હૃદયમાં રાખી તેમના જેવા થવાના સાધ્યને 'યોગબીજ' કહેવામાં આવે છે. એવા પ્રકારના યોગબીજની આ દૃષ્ટિમાં વાવણી થાય છે અને તેનું કૃળ ઉત્તરોત્તર દૃષ્ટિમાં પ્રગતિ કરતાં પ્રાપ્ત થતું જાય છે. અહીં સ્થિત થયેલો આત્મા જે શુભ કાર્ય કરે છે તે ઉપાદેય બુદ્ધિથી કરે છે, સંજ્ઞાની પેઠે ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવયુક્ત કરે છે અને કૃળની અપેક્ષા રાખ્યા વગર કાર્યના શુદ્ધત્વની ખાતર જ તે કામ કરે છે. આવી રીતે અર્પણબુદ્ધિ માફક કરાયેલા કામમાં નિષ્કામ વૃત્તિ હોવાથી તેની પ્રગતિ આગળ વધતી જાય છે તો પણ હજી તે બાહ્ય દશામાં વર્તેલો હોય છે, છતાં તેનાં કાર્યનું કૃળ આગળ જતાં મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ થાય છે તેથી મોક્ષનું પ્રયાણ

મોક્ષપ્રયાણની
શરૂઆત

તેનું વાસ્તવિક રીતે અહીંથી શરૂ થઈ જાય છે. ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર અને સન્માર્ગ બતાવનાર વિશુદ્ધ યોગીનું વૈયા-
વૃત્ય આ પ્રાણી ઉપકારબુદ્ધિથી સારી રીતે

કરે છે અને તેમાં પણ તે દ્રવ્ય આચાર્ય અથવા દ્રવ્ય યોગી તરફ ખેંચાઈ જતો નથી. આ દૃષ્ટિમાં રહેલા પ્રાણીને ભવ તરફ-
સંસાર તરફ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉદ્વેગ આવે છે: એને આ સંસારના ભોગો તથા ધમાધમ, પ્રવૃત્તિ તથા ધનોપાજ્ઞન, કીર્તિ-પાલન અને વ્યવહારકાર્યકરણ સર્વમાં એક પ્રકારની લૂપ્તાશ લાગે છે, એમાં તે અસ્થિરતા, અચોક્કસપણું અને નીરસપણું જોઈ શકે છે અને તેથી જેમ ઘણું કામ કરીને થાકી ગયેલા માણસને

કામ તરફ અપ્રીતિ થાય અથવા વૃદ્ધાવસ્થા થયા પછી સ્ત્રી ઉપર ઉદ્વેગ થાય તેવો ઉદ્વેગ સાંસારિક સર્વ કાર્યો તરફ સાધારણ રીતે તેને થાય છે. એ ઉદ્વેગ પ્રથમ દષ્ટિમાં એવા પ્રકારનો થઈ જતો નથી કે જેથી પ્રાણીનું વર્તન તે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દે, પરંતુ તેને હવે સંસાર ઉપર કંટાળો આવવા માંડે છે, મતલબ તેને અહીં સંસારથી આગળ વધી જવાના માર્ગ પર ચઢવાની દિશાનું દર્શન થાય છે. અહીં તે દ્રવ્યથી કેટલાંક વ્રત-નિયમો પણ લે છે. હજી તેનું મન તે વ્રતાદિકમાં બહુ પ્રવેશ કરતું નથી, પણ સામાન્ય રીતે ઉપર ઉપરથી દ્રવ્યવ્રત-પાલન કરી સામાન્ય પ્રકારે આ દશામાં વર્તે તો પ્રાણી ત્યાગ વૈરાગ્ય તરફ રુચિભાવ બતાવે છે. સારાં સારાં શુદ્ધ ધર્મનાં પુસ્તકો લખાવવાં, પુણ્ય વસ્ત્રાદિથી તેની પૂજા કરવી, પુસ્તક વિગેરેનું પાત્રને દાન દેવું, પોતે સારાં સારાં પુસ્તકોનું વાંચન કરવું, પુસ્તકો સારાં મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો, પુસ્તકમાં બતાવેલી સારી સારી રહસ્યની વાતો યોગ્ય પુરુષ પાસે સમજીને પ્રકાશવી, પુસ્તકોનાં સ્વાધ્યાય, મનન, નિદિધ્યાસનાદિ કરવાં-એવી રીતે જીદે જીદે પ્રકારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તરફ તેને સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષણ થાય છે અને તેને માટે જીદી જીદી દિશામાં તે પ્રયત્ન કરે છે, વ્યવસાય આદરે છે અને તે તરફ અનેક રીતે રુચિ દર્શાવે છે. તે અનેક મોટાં કાર્યો કોમના, દેશના અથવા જગતના હિતનાં કરે છે. પણ તે મન વગરનાં કરતો નથી. સારી રીતે પોતાની ચેતનાને વ્યક્ત રાખી આત્મિક ગુણવૃદ્ધિ માટે મહાન કાર્યો કરે છે, તે પણ સ્વોત્કર્ષ દર્શાવવા અભિ-

માનવૃત્તિથી બહુધા કરતો નથી. વળી તેને દુઃખી જીવ ઉપર
હયા આવે છે, શુભવાન ઉપર અદ્વેષ થાય છે, મત્સરનો ત્યાગ
થાય છે અને સર્વ ઉચિત રીતે વર્તન કરવાની ટેવ પડતી
જાય છે અને તે વૃત્તિમાં ધીમે ધીમે પણ મજ્જમપણે સુધારો
થતો જાય છે. અનેક પ્રકારના અવંચક યોગો અહીં તેને પ્રાપ્ત
થાય છે. અવંચકપણું ત્રણ પ્રકારનું છે: યોગાવંચક, ક્રિયા-
વંચક, અને ક્ષણાવંચક. મનને શુદ્ધ રીતે પ્રવર્તાવવું તે
યોગાવંચક, વચન અને કાયાને યોગ્ય રીતે શાસ્ત્રવિહિત રીત્યા

પ્રવર્તાવવાં તે ક્રિયાવંચક અને આ બે

અવંચકત્રય

અવંચકપણાને યોગે મિથ્યાત્વ કષાયાદિના

ત્યાગથી શુભ ગતિ પ્રાપ્ત કરે તે ક્ષણા-

વંચક; અથવા સત્પુરુષોનો યોગ તે યોગાવંચક, સત્પુરુષોને
નમસ્કારાદિ કરવા તે ક્રિયાવંચક અને સત્પુરુષોથી ધર્મસિદ્ધિ
કરવી તે ક્ષણાવંચક. આ ત્રણે અવંચકભાવ ભદ્રમૂર્તિ મહાત્માને
આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને લઈને સર્વ શુભ
સંયોગો મળતા જાય છે. આવી સ્થિતિ આ પ્રથમ દૃષ્ટિમાં થાય
છે તેનું કારણ એ છે કે-આ દશામાં વર્તતા પ્રાણીનાં ભાવ-
મળ અદ્ય થયાં હોય છે અને આવા પ્રાણીનો આશય અતિ
ઉત્કૃષ્ટ-સાધ્યપ્રાપ્તિનો હોય છે. જેવી રીતે રત્નાદિ શુભ દ્રવ્ય
ઉપર મળ હોય તે દૂર કરવાથી તેમાંથી જ્યોત્સ્ના બહાર આવે
છે તેવી રીતે આવા પ્રાણીના ભાવમળની અદ્યતા થવાથી તે
જરૂર પોતાનું સત્યસ્વરૂપ સવિશેષપણે પ્રગટ કરતો આગળ
વધતો જાય છે. બે કે આવા પ્રાણીને હજી મળ રહ્યો હોય
છે પણ તે અદ્ય હોય છે તેથી જેમ સાધારણ વ્યાધિવાળા

પ્રાણીઓને વિશેષ હેરાનગતિ વ્યવહારમાં પણ થતી નથી તેવી રીતે આવા અદ્ય સાવમળવાળા પ્રાણીઓ ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે આગળ વધ્યા બંધ છે.

અહીં સાધારણ રીતે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે-આવા અવંચકત્રય જેવા મહાવિમળ ગુણોને પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાણી પણ જો પ્રથમ દૃષ્ટિમાં હોય તો પછી

દૃષ્ટિવાન પ્રાણી પર ઘણાખરા પ્રાણીઓને ઉપરનાં ગુણસ્થાનકો વિચારણા કેમ પ્રાપ્ત થાય ? ધર્મનાં બીજ

વાવનાર, સંસારથી ઉદ્દેગ પામનાર અને

ઉત્તમ સંયોગો પ્રાપ્ત કરનાર પ્રાણી પણ હજી પ્રથમ દૃષ્ટિમાં હોય અથવા પ્રથમ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જ વર્તે તો હોય (અહીં જણાવી દેવાની જરૂર છે કે-આ પ્રથમ દૃષ્ટિમાં વર્તેલા જીવો મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે વર્તેલા હોય છે.) તો પછી ઘણાખરા પ્રાણીઓને તો ઊભા રહેવાનું સ્થાન આ દૃષ્ટિમાં જ મળે નહિ.

પછી સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ અને ચતુર્થ કે પંચમ ગુણસ્થાનકની વાત તો શી કરવી ? આ પ્રશ્ન સાધારણ છે અને ખરેખર વિચારમાં નાખે તેવો છે, પરંતુ એનો જવાબ એ જ છે કે-આ વસ્તુસ્થિતિ છે. સાધારણ બાહ્ય ક્રિયા માત્ર કરવાથી પોતાની જાતને ઉન્નત થયેલી માનનાર ઘણાંખરા આત્મવંચના કરે છે, અતિ વિશાળ વિચાર કરીને જ્ઞાની મહારાજે અહીં દૃષ્ટિ-રચના અને તેની સંકલના બતાવી છે, તે ઉપરથી પોતાની બંધે વિચાર કરવાનો છે કે-આપણે ઉન્નતિક્રમમાં કઈ દશામાં વર્તીએ છીએ ! પોતે ઉન્નત થયેલા હોય એમ માનનાર કદાચ

આ દીર્ઘ વિચારથી લભાયલા દષ્ટિભેદના સૂત્રજ્ઞાનથી પોતાને તેટલી હદે વધેલા ન જોઈ શકે તો તેમાં અન્યનો દોષ નથી. ભૂલભરેલી જ્રમણામાં રહેવું અથવા દાંભિક અવસ્થા ધારણ કરવા કરતાં મૂળ સ્થિતિ સમજી તે હદ સુધી ચેતનજીને ઉન્નત કરવા વિચાર કરવો એ જ સાધ્ય છે અને એને અંગે કદાચ ખોટી જ્રમણા ચાલતી હોય તો તે ખાસ દૂર કરવા યોગ્ય છે. ઘણાખરા ઓઘદષ્ટિવાળા જીવો પોતાને ‘સમક્રિતી’ માની લેવાની ભૂલ કરે છે તે હવે પછીની ત્રણ દષ્ટિનું અને આ દષ્ટિમાં રહેલા જીવો સંખંધી વિવેચન વાંચવાથી પોતાની સ્થિતિના સમજી જશે અને વિચારશે કે મહાવિમલા સમ્યક્ત્વ જેવી શુદ્ધ દશાએ પહોંચવા માટે બહુ કરવાની-ઘણાં સાધનો એકઠાં કરવાની જરૂર છે. જ્યાં પોતાને પગ મૂકવાનો પણ અધિકાર ન હોય ત્યાં એકદમ પ્રથમને બદલે પાંચમી દષ્ટિની વાતો કરવી એ એક રીતે ઉદ્ધતપણું છે. પ્રસંગવશાત્ આપણે અન્ય વાત ઉપર ઉતરી ગયા, પરંતુ યોગને અંગે આવી અનેક પ્રકારની જ્રમણા થતી જોવામાં આવે છે તે દૂર કરવાની ખાસ જરૂર હોવાથી આટલો વિષયાંતર પ્રાસંગિક ગણવામાં આવેલ છે.

આ પ્રથમ મિત્રાદષ્ટિમાં વર્તતા જીવોને ખીજકથા સાંભળીને મનમાં બહુ આનંદ આવી જાય છે, એ તો સર્વેગ ભાવની, અનુકંપાની, સામ્યતાની, ઔદાર્ય ધૈર્ય ગાંભીર્યની કથા સાંભળી રાજીરાજી થઈ જાય છે; એને એવી વાતો ઉપર એટલો આનંદ ઉપજે છે કે તેનું વર્ણન કરી શકાય નહિ.

ખીજ દષ્ટિ પર વિવેચન કરવા પહેલાં અહીં જણાવવું ઠીક

થઈ પડશે કે ઘણાખરા જીવો ઓઘદૃષ્ટિ પર જ હોય છે, તેઓ યોગદૃષ્ટિ પર આંખો જ હોતા નથી. ખડોળતાએ જીવોની ઉત્તતિક્રમમાં અથવા ઉત્ક્રાન્તમાં જ્યારે દૃષ્ટિ ઘણો વધારો થાય, ભવસ્થિતિ બહુ અદ્ય રહે અને સંસારનો છેડો નજીક આવે ત્યારે જ આ યોગદૃષ્ટિમાં અવાય છે. યોગના ઉપર મોટી મોટી વાતો કરનારા, હઠયોગાદિના પ્રયોગ કરનારા અને સમાધિ સુધીનો દેખાવ કરનારા પ્રાણીઓ ઘણીખરી વખત ઓઘદૃષ્ટિમાં જ હોય છે, કારણ કે જ્યાંસુધી વસ્તુતત્ત્વનો શુદ્ધ શ્રદ્ધાયુક્ત ઓઘ થતો નથી ત્યાંસુધી શરીરકષ્ટ કે માનસિક બુદ્ધિવૈભવથી કાંઈ ખાસ લાભ થતો નથી. સાધારણ રીતે શરીરસ્વાસ્થ્ય અથવા કીર્તિપ્રસારનો લાભ થાય તેને અત્ર કાંઈ ગણતરીમાં ગણવામાં આવતો નથી; વસ્તુતઃ તે સ્થિતિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો આત્મિક લાભ થતો નથી. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી દ્રવ્યયોગી અને ભાવયોગીની વચ્ચેનો તફાવત ખરાખર ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે. કેવળ બાહ્ય ક્રિયા કરનાર યોગીઓ અથવા સાધુઓ અથવા જતિ ગમે તે હોય તેને દ્રવ્યયોગી કહેવામાં આવે છે. ઉત્તતિક્રમમાં તેઓ પ્રથમ દૃષ્ટિમાં પણ આવેલા નથી એમ સમજવું. જ્યારે તત્ત્વબોધપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવે અને સાથે ઉપર જણાવેલા અવંચક યોગ, ભવઉદ્દેગ વિગેરે ગુણો પ્રગટ થાય ત્યારે ભાવયોગીપણાની માત્ર શરૂઆત થાય છે.

૨. તારાદૃષ્ટિ

બીજી તારાદૃષ્ટિમાં યોગનું દ્વિતીય અંગ ‘નિયમ’ પ્રાપ્ત થાય છે. નિયમ પાંચ છે:—શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિ-

ધાનાનિ નિયમાઃ શરીરની અને મનની શુદ્ધિ તે શૌચ, પ્રાણુયાત્રાને નિભાવનાર પદાર્થો સિવાય અન્યની અસ્પૃહા તે સંતોષ, અનેક પ્રકારના તપ તેમજ સાથે

પાંચ નિયમ

શુધા, પિપાસાદિ પરિપહ, સૂત્ર અથ વિગેરે-
નું અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય અને દેવગુરુને

નમસ્કાર કરવા અને આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન કરવું તે ઇશ્વર-પ્રશ્નિધાન. આ પાંચ નિયમો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. આ દૃષ્ટિમાં બોધ ગોમયના અગ્નિના કણ જેવો હોય છે એટલે છાણના અગ્નિનો કણ જેમ ગરમીમાં વધતો જાય છે અને થોડો વખત ટકે છે તેવા પ્રકારનો બોધ અહીં થાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિમાં તૃણના ભડકા જેવો બોધ કદ્યો તેનાથી અહીં વધારે બોધ થાય છે, પરંતુ તે લાંબા કાળ સુધી ટકી રહે તેવો થતો નથી. પ્રથમ દૃષ્ટિમાં જેમ અદ્રેષ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અહીં ‘જિજ્ઞાસા’ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાને માટે લાલસા અર્થાત્ મનમાં અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે બાળકને સારાં સારાં રમકડાં, ઘડિયાળ વિગેરે લેવાની બહુ હાંશ થાય છે અને નવું નવું જાણવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે તેવી રીતે અહીં પ્રાણીને તત્ત્વબોધ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ દૃષ્ટિમાં જે શુભ કાર્યો કરવામાં અનુ-દ્વેગ થતો હતો તે અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે અને તે તે કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે અનેક પ્રકારના નિયમો આદરે છે. મનની એક સરખી સ્થિતિ સર્વ અવસ્થામાં ટકી શકતી નથી. શુભ ઉપદેશના શ્રવણ વખતે જે શુભ વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે તેવા સર્વદા બની રહેતા નથી; તેટલા માટે એવા શુભ

પ્રસંગે થયેલા વિચારોને કાયમ ટકાવી રાખવા માટે ખાસ જરૂરનું છે કે એવા વખતે થયેલા વિચારોને અંગે કરેલા નિષ્ક્રિયોને નિયમના આકારમાં ફેરવી નાખવા. જેને નવીન લોકો અમુક ‘પ્રીન્સીપલ’ કયાં કહે છે તે આ નિયમ છે, માત્ર તે કરેલા નિયમોથી અવિચ્યુતિ થાય-અચન ન થાય, તે માટે તેના ઉપર દેવશુરનું સીલ મારવામાં આવે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિવાળા જીવને પણ નિયમો હોઈ શકે છે, પણ તેના કરતાં અહીં સુસ્પષ્ટ રીતે નિયમો હોય છે. વળી પાંચમી દષ્ટિએ જે ત્યાગપૂર્વક વિરતિભાવના સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક નિયમો કરવામાં આવે છે તેવા અહીં હોતા નથી, પરંતુ દ્રવ્ય નિયમો બહુ સારી રીતે અહીં પણ કરવામાં આવે છે અને તેથી યોગનું એક અતિ સુંદર અંગ અહીં પ્રાપ્ત થાય

યોગકથા પ્રેમ. છે. આ દષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીને યોગકથા

ઉપર બહુ પ્રેમ આવે છે. એને રાજ્યદ્વારી

કે સંસારી વાતો ઉપર આનંદ આવતો નથી, પણ કોઈ મન-વચનકાયાના યોગોને કેવી રીતે વશ કરવા, કોણે વશ કર્યા, શા ઉપાયથી વશ કર્યા એવી એવી વાતો કરે છે ત્યારે તે સાંભળવાની આ પ્રાણીને બહુ રુચિ થાય છે. જેવી રીતે પ્રાકૃત જીવોને સંકીર્ણ કથામાં અથવા બહુધા તો તદ્દન વિષયાનંદની કથામાં આનંદ આવે છે તેવી જ રીતે એવી કથાઓ ઉપર વિરાગ આવવા સાથે સમતાની, વૈરાગ્યની, રાગદ્વેષના જયની, મોહના નાશની અને એવી એવી યોગકથાઓ ઉપર આ પ્રાણીને બહુ આનંદ આવે છે અને એવી કથા કરનાર જે ખરેખર યોગીઓ હોય છે તેના તરફ તેને બહુમાન પેદા થાય છે. પ્રથમ

જેને તે લાંગોટા કે સાધુડા કહીને તિરસ્કાર કરતો હતો તેના તરફ હવે બહુ જ માનની લાગણીથી તે જુએ છે. વળી એવા યોગીઓનો યથાશક્તિ અન્નદાનાદિવડે ઉપચાર કરે છે, તેઓનો પોતાની ઉપર પરમ ઉપકાર છે એ વાત મનમાં બહુ સારી રીતે સમજે છે અને તેઓનો ઉપચાર કરવો તે પોતાની ફરજ સમજે છે. આવી રીતે ઉપચાર કરવાની ટેવથી તેને પોતાને અનેક પ્રકારનાં લાલાન્તરાય કર્મો પૂર્વબદ્ધ હોય છે તે ખસી જાય છે અને તેના હિતનો ઉદ્દય થાય છે તેમજ તેના વ્યાધિ વિગેરેનો નાશ સ્વભાવતઃ જ થઈ જાય છે અને તે પ્રાણી શિષ્ટ પુરુષોમાં યોગ્ય સન્માનને પાત્ર થાય છે. આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીને સંસાર ઉપર સવિશેષ ખેદ પ્રાપ્ત થાય છે, ઉચિત કાર્ય કરવામાં તે કદિ પાછું વાળીને જોતો નથી અને અબાણુપણુ પણુ કદિ અનુચિત ક્રિયા તે કરતો નથી. તેને મનમાં એમ થાય છે કે આ સંસારની વિચિત્રતા ભારે જખરી છે અને જ્યાં જઈએ ત્યાં એવા અનુભવ થાય છે કે તેનો વિચાર કરતાં કાંઈ નિરાકરણ થતું નથી, શાસ્ત્રો અનેક છે, તેનો પાર પામવો મુશ્કેલ છે અને આપણું આયુષ્ય અને બુદ્ધિવૈભવ થોડાં છે તેથી શિષ્ટ પુરુષો કહે તે પ્રમાણભૂત છે. શિષ્ટ એનું નામ કહેવાય કે જેમણે સંપૂર્ણ વિચાર કરીને પરસ્પર વિરોધ ન આવે તેવી વાતો કરી હોય અથવા તેવી શિષ્ટ પ્રમાણ્ય વાત કરતા હોય. એ લક્ષણ પ્રમાણુના શિષ્ટ પુરુષોને શોધી કાઢી તેઓ જે વચન કહે તે પ્રમાણુ કરે છે. એનામાં સરળપણું એટલું બધું આવી જાય છે કે જેવી રીતે શુદ્ધ સોનું હોય તો તેને જેમ વાળીએ

તેમ વળે છે તેવી રીતે આની પાસે કોઈ પણ હિતશિખામણ કહે તો તે બહુ સરળપણે આદરે છે અને તે વાત જો શિષ્ટ-સમ્મત હોય તો તે પોતાને લાલ કરનાર જાણી આદરે છે. આ દૃષ્ટિમાં વર્તે તો પ્રાણી હઠ-કઠાચઢ છોડી દે છે, તેનામાં પરમત-સહિષ્ણુતા આવી જાય છે, પોતે શિષ્ટસમ્મત માર્ગે ચાલે છે, પણ પોતાથી વિપરીત માર્ગે ચાલનાર ઉપર દ્વેષ ન રાખતાં તેઓને બનતી રીતે સુમાર્ગ પર લાવવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેમ કરતાં જો તે વળી ન શકે તો તેના કર્મ ગાઢ છે એમ વિચાર કરી પોતે વિરમી જાય છે, પણ તેને સાંસારિક કે શારીરિક નુકશાન કરવાનો વિચાર કરતો નથી. વળી પોતે સત્ય માર્ગની શોધ માટે પોતાના જાતને ઉઘાડી રાખે છે અને પોતાનું તે સારું એ વાતને બાબુ ઉપર રાખી કોઈ પણ પ્રકારના હઠ-કઠાચઢને ત્યાગી સારાની-સત્યની-કલ્યાણમાર્ગની શોધમાં આગળ વધતો જાય છે. વળી એ ઉપરાંત આ દૃષ્ટિમાં વર્તે તો પ્રાણીનો ઉન્નતિ-ક્રમ એટલો વધી જાય છે કે એ પ્રાણી પોતામાં ન હોય તેવા ગુણ હોવાનો દેખાવ કદિ પણ કરતો નથી. અછતા ગુણ માટે માન લેવાની દાંભિક વૃત્તિ આ કાળમાં કેટલી વધી ગયેલી છે તેનો ખ્યાલ કરનાર આ ઉન્નતિમાર્ગ પર પોતાની કેટલી પ્રગતિ થાય છે તેનો વિચાર કરી શકશે. પ્રથમ દૃષ્ટિ કરતાં આ બીજી દૃષ્ટિમાં ઉન્નત દશા કેટલી આગળ વધે છે તે જોવામાં આવ્યું હશે. અહીં તત્ત્વજ્ઞાસા થવા ઉપરાંત સપાટી ઉપરનો ખ્યાલ કરતાં સહજ ઊંડાણમાં ઉતરાય છે અને તેટલા પૂરતી આત્મ-જાગૃતિ વિશેષ થાય છે. જેટલો દરજ્જો આત્મજાગૃતિ વિશેષ થાય તેટલો અંશે ઉન્નતિક્રમમાં વધારો થયો સમજવો.

૩. બલાદૃષ્ટિ

ત્રીજી બલાદૃષ્ટિમાં સાધ્યનું દર્શન કાંઈક વિશેષ દૃઢ થાય છે. અહીં સુધીમાં ગ્રંથીભેદની નજીક ચેતન આવી જાય છે તેથી હવે તેની ઉત્ક્રાન્તિ બહુ સારી રીતે થાય છે. સંસાર-ચક્રનાં અનેક પરાવર્તનોમાં તેને જે ખ્યાલ થયો ન હોય, જે વિચારો આવ્યા ન હોય, જેવું આત્મિક બળ પ્રગટ થયેલું અનુભવ્યું ન હોય, તેવા તેવા પ્રગટ ભાવો તે સ્વમાં અહીં સ્પષ્ટ રીતે જુએ છે. આ દૃષ્ટિમાં પ્રાણી જ્યારે વર્તતો હોય છે ત્યારે તેનામાં એક એવા પ્રકારની સ્થિરતા આવી જાય છે કે તેથી તેને અસત્ વસ્તુ ઉપર તૃષ્ણા થતી અટકી જાય છે. સામાન્ય રીતે પૌદ્ગલિક પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા માટે આ જીવને બહુ તૃષ્ણા હોય છે અને તે તૃષ્ણાને લઈને તે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરીને પણ વસ્તુપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે. પ્રાપ્તિ તો કર્મધીન છે પણ તૃષ્ણાને લીધે તે અનેક રીતે વલખાં મારે છે-આવા પ્રકારની તૃષ્ણા જેનું સ્વરૂપ અન્યત્ર બહુ વિસ્તારથી વિચાર્યું છે તે અહીં નિવૃત્તિ પામી જાય છે અને તેથી તેનામાં પ્રકૃતિસૌમ્યતા એવી સારી આવી જાય છે કે તેને ‘આસન’ નામના ત્રીજા યોગાંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સર્વ યોગાંગનું સ્વરૂપ હવે પછી વિચારવાનું છે. પ્રથમની બે દૃષ્ટિમાં જેમ અદ્વેષ અને જિજ્ઞાસા ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રમાણે અહીં

‘શુશ્રૂષા’ શ્રવણની ઈચ્છા-તત્ત્વશ્રવણેચ્છા

શુશ્રૂષા ગુણ અતિ સુંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એની તત્ત્વ-

શ્રવણેચ્છા કેવી પ્રબળ હોય છે તેનું બ્યા-

વહારિક દૃષ્ટાંત આપતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે કે-બહુ સુંદર

યુવાન પત્નીની સાથે પરિપૂર્ણ સામગ્રીવાળો સુખી પ્રાણી જેમ દિવ્ય ગાયન સાંભળવાની ઇચ્છા રાખે અને તેના શ્રવણમાં તેને જેમ મળ પડે તેમ આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવને તત્ત્વશ્રવણની ઇચ્છા પ્રબળ થાય છે અને તેમાં તેને મળ પડે છે. બીજી દૃષ્ટિમાં જે તત્ત્વની જિજ્ઞાસા થઈ હોય તે આગળ વધીને અહીં શ્રવણેચ્છા બહુ સારી રીતે થાય છે. વિલાસભોગ સ્વાધીન રાજ્ય-સંપત્તિવાળો રાજા નવપરિણીત પ્રાણી સાથે જ્યારે સુંદર વાતા-યનમાં બેસી ગીત શ્રવણ કરે, ઉસ્તાદ ગાયકો હાવભાવ યુક્ત નાટક કરે અને સાથે અભિનય-મુજરા કરતા જાય-આવા પ્રકારનું ગાન સાંભળવાની અને નૃત્ય જોવાની જેમ સર્વ પ્રાણીને તીવ્ર ઇચ્છા થાય છે તેમ આ દૃષ્ટિને પ્રાપ્ત થયેલા જીવને તત્ત્વ-શ્રવણની અતિ પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે. એને તત્ત્વશ્રવણમાં એવો આનંદ આવે છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. ઉપરનું દૃષ્ટાન્ત તો માત્ર એ હકીકત સમજાવવા માટે આપવામાં આવ્યું છે, બાકી એના મનમાં જે ઇચ્છા થાય છે તે તો અતિ વિશાળ, સંહોદિત અને નિરંતર વૃદ્ધિ પામતી હોય છે. આ દૃષ્ટિમાં બોધ કાષ્ઠ અગ્નિના કણ જેવો હોય છે. એ બોધ છાણના અગ્નિથી વિશેષ છે. એટલા વિશિષ્ટ બોધને લીધે તેના ઉપર વિશેષ સ્થિતિ થાય છે અને તેથી સ્મૃતિ પણ સાધારણ રીતે વધારે રહે છે, અર્થપ્રયોગ ઉપર ધ્યાન વિશેષ રહે છે અને તેથી આત્મસાધન તરફ કાંઈક વધારે યત્ન થાય છે. અહીં જો કે તેને મિથ્યાજ્ઞાન હોય છે તો પણ તે સમ્યગ્બોધની નજીક આવતો જાય છે તેથી અન્ય દેવાદિના કરેલા ચમત્કાર વિગેરે દેખીને તે લલચાઈ જતો નથી. આવી રીતે લલચાઈ જવું તેને

‘ક્ષેપ દોષ’ કહેવામાં આવે છે તે દોષ અહીં નાશ પામે છે.

તેનું કારણ એ છે કે પ્રથમ દષ્ટિમાં પ્રાણીને

ક્ષેપ દોષ

શુભ કાર્ય કરવામાં જે અનુદ્વેગરૂપ ગુણ

પ્રાપ્ત થયો હોય છે તે અહીં સુધીમાં

સારી રીતે વિકસ્વર થાય છે. ઉદ્વેગને લીધે જ ક્ષેપ થાય છે

અને તેનો પ્રતિસ્પર્ધી અનુદ્વેગ ગુણ અહીં વિશેષ વિકસ્વર

થતો હોવાથી ક્ષેપ દોષ દૂર થાય છે. અત્યાર સુધી દેવદર્શન

અને શુભ કૃત્યો કરતાં આ પ્રાણીને સામાન્ય રીતે બહુ ત્વરા

હોય છે, એવા શુભ કાર્યો જેમ અને તેમ જલદી આટોપી

દેવાની વૃત્તિ રહે છે, પરંતુ અહીં આ જીવને એટલી સ્થિરતા

પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી દરેક શુભ કાર્યમાં ત્વરા-ઉતાવળ

કરવાની પદ્ધતિ હોય છે તે ખસી જાય છે અને તેનાં દરેક

શુભ કાર્યમાં એક પ્રકારની શાંતિ-સૌમ્યતા દેખાય છે, તેની

વૃત્તિમાં રાજસી ભાવ ઓછો થતો જાય છે અને કાંઈક સાત્ત્વિક

ભાવ પ્રગટ થાય છે.

આ દષ્ટિનું ખાસ લક્ષણ ઉપર જણાવ્યું તેમ તત્ત્વશ્રવણની

ધ્વજા (શુશ્રૂષા) છે. જેવી રીતે એક કૂવો ખોદવામાં આવે પણ

જો તેમાં પાણીની શેર આવતી ન હોય તો કૂવો નકામો થઈ

પડે છે, પાણીની સારી આવક હોય તો જ કૂવાની ઉપયોગિતા

થાય છે; તેવી રીતે આ પ્રાણીને જે તત્ત્વશ્રવણધ્વજા અહીં

થાય છે તે બોધરૂપ ઉદ્ધકપ્રવાહની સિરા

બોધપ્રવાહ સિરા તુલ્ય સમજવી. આ શુશ્રૂષા ગુણનો લાભ

એટલો બધો છે કે કદાચ એ પ્રાણીને

તત્ત્વશ્રવણનો લાભ ન મળે તો પણ શુશ્રૂષા ગુણથી જ તેનાં

અનેક કર્મનો ક્ષય થાય છે અને એવા પ્રકારનો કર્મક્ષય થવો તે ઉત્કૃષ્ટ બોધનું કારણ છે. શ્રવણ વગર આવો લાભ કેવી રીતે થાય એવો સહજ પ્રશ્ન થશે, પરંતુ તેનો ઉત્તર તદ્દન સાદો છે. શ્રવણની ઈચ્છા કરવાથી શુભ પ્રવૃત્તિ જરૂર થાય છે અને તેથી શ્રવણ પ્રાપ્ત થવામાં અંતરાય કરનાર કર્મનો નાશ થાય છે; એને પરિણામે ઉત્ક્રાન્તિમાં આગળ વધતાં જરૂર શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ અતિ અગત્યની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શુશ્રૂષા ગુણ હોવાથી તે પોતે જ મહાલાભ કરનાર છે એમ કારણમાં કાર્યારોપ કરવાથી કહી શકાય. સાધારણ રીતે તો ઘણાં બ્યાખ્યાનો સાંભળવામાં આવે છે, ભાષણો શ્રવણ કરવામાં આવે છે, ઉપદેશો કર્ણપથ પર આવી પહોંચે છે, પરંતુ તે શ્રવણથી બ્યાંસુધી મનમાં અસર ન થાય અને શરીર ઉદ્વાસ પામે નહિ ત્યાંસુધી બહેરા આગળ ગાન કરવા જેવું થાય છે; તેથી અહીં શુશ્રૂષા-શ્રવણેચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તે મહાલાભ કરનારી છે અને તે ઉત્તતિક્રમમાં આ જીવને બહુ સારી રીતે આગળ વધારનારી થઈ પડે છે. આ દૃષ્ટિમાં એક ખાસ હકીકત જાણવા જેવી ઉત્તતિક્રમમાં બને છે અને તે એ છે કે-શુભ કાર્ય કરતાં બહુધા એમાં વિઘ્ન થતાં નથી એટલે આરંભ કરેલ શુભ કાર્યો સારી રીતે પાર પડી જાય છે. ઘણા માણસો શુભ કાર્ય આદરીને જરા પ્રત્યવાય આવતાં અટકી પડે છે, પરંતુ અહીં બહુધા અંતરાય થતો જ નથી અને કદિ થાય છે તો તેનું નિવારણ કરવાનું ઉપાયકૌશલ્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે તેથી વિઘ્નને પણ લાભના રૂપમાં તે ફેરવી નાખે છે. અહીં કોઈ પણ પ્રકારનો ઈચ્છાપ્રતિબન્ધ થતો નથી એટલે ઉપકરણ કે એવી કોઈ વસ્તુઓમાં

પ્રતિબન્ધ થતો નથી અને આવી રીતે સાવધત્યાગથી અને ઇચ્છાપ્રતિબન્ધના અભાવથી અથવા અટકાવથી ઉન્નતિક્રમ બહુ સારી રીતે પ્રગતિમાં મૂકાય છે અને એ દૃષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીનો મહોદય થતો જાય છે. બીજી દૃષ્ટિ કરતાં અહીં ઉન્નતિક્રમમાં સવિશેષ પ્રગતિ થાય છે અને એટલો વધારો થાય છે કે સમ્યક્-બોધનું સામીપ્ય સ્પષ્ટ જણાય છે. સાધારણ રીતે અમુક વિચાર માત્રની ઉત્પત્તિથી પોતાની જાતને સમ્યક્ત્વવાનું અથવા સમકિતી માનનારને તો અહીં ઊભા રહેવાનું સ્થાન જ નથી, એ સ્પષ્ટ રીતે આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવોનાં લક્ષણો ઉપરથી સમજાતું હશે.

૪. દીપ્રાદૃષ્ટિ

ચોથી દીપ્રાદૃષ્ટિમાં યોગના ચતુર્થ અંગ પ્રાણ્યાયામનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રાણ્યાયામ અંગ પ્રાણ્યાયામ ચતુર્થ અંગ સંબંધી વિવેચન હવે પછી થશે, પરંતુ અહીં એટલું જણાવી દેવું જોઈએ કે અહીં પ્રાણ્યાયામનો લાભ થાય છે તેનો અર્થ એ સમજવાનો છે કે—બાહ્ય ભાવનો અહીં રેચક થાય છે, અંતર ભાવનો પૂરક થાય છે અને સ્થિરતા ભાવનો કુંભક થાય છે: એટલે કે રેચક, પૂરક અને કુંભક નામના પ્રાણનો જે આયામ થાય છે તે આ અર્થમાં સમજવાનો છે. આગળ કહેવામાં આવશે ત્યારે સ્પષ્ટ સમજાશે કે બાહ્ય અથવા સ્થૂળ અર્થમાં જે પ્રાણ્યાયામ શબ્દ વપરાય છે તેવા પ્રકારના પ્રાણ્યાયામથી આત્મિક ઉન્નતિમાં બહુ લાભ થતો નથી. અહીં પ્રાણ્યાયામ શબ્દ આ પ્રમાણે યૌગિક અર્થમાં સમજવાનો છે અને આવા પ્રકારના પ્રાણ્યાયામથી ગ્રંથીભેદ

તુરત થાય છે તે હવે પછી જણાશે. આવા પ્રકારના પ્રાણ્યાયામથી
મશાંતવાહિતાનો લાભ થાય છે. અહીં યોધ દીપપ્રભા જેવો
થાય છે, એટલે પ્રથમ ત્રણ દૃષ્ટિમાં જે
મશાંતવાહિતા તદ્દન સાધારણ તૃણ, ગોમય કે કાષ્ઠાગ્નિના
કણ જેવો યોધ હોય છે તેના કરતાં અહીં

વિશિષ્ટ યોધ થાય છે, પ્રયોગ વખતે સ્મૃતિ પણ સારી રહે
છે, અને જો કે યોગનું ઉત્થાન અહીં થતું નથી પણ ઉન્નતિ
એટલી બધી થાય છે કે તેને લીધે પ્રથમ ગુણસ્થાનકની ઉત્કૃષ્ટ
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવ વિશિષ્ટ ઉન્નતિ કરવાની બહુ
નજીક આવી જાય છે અને તેને લઈને ઉત્થાન દોષના ક્ષય
થવાની બહુ નજીક તે આવી જાય છે. અહીં ‘શ્રવણ’ ગુણ
પ્રાપ્ત થાય છે; અત્યાર સુધી સાંભળવાની ઇચ્છા (શુશ્રૂષા)
થઈ હતી તે હવે શ્રવણ કરે છે તેથી યોધ વધારે સ્પષ્ટ વ્યક્ત
થાય છે અને અહીં તેના પ્રથમ કહેલા

ધર્મપ્રીતિના
વિપુલતા

બીજના અંકુરો ફળરૂપે સહજ ઊગવા
માટે છે. એ દશામાં વર્તતા પ્રાણીને ધર્મ
ઉપર એટલી બધી પ્રીતિ થાય છે અને

અવહારનાં કાર્ય ઉપર એટલી બધી અરુચિ થઈ જાય છે કે
તે ધર્મને માટે પ્રાણ છોડે પણ ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી, કોઈ
તેના પ્રાણ લે તો કળૂદ કરે પણ ધર્મ છોડવાની અથવા ધર્મના
નિયમો ઉલ્લંઘવાની હા પાડે નહિ એવું દૃઢ વર્તન તેનું થઈ
જાય છે. એ પોતે સમજી જાય છે કે પ્રાણ જશે તો ભવાન્તરમાં
પણ ભાઈની પેઠે ધર્મ સાથે આવનાર છે અને ધર્મ જશે તો
શરીર કાંઈ કામ આવવાનું નથી તેમ ભવાન્તરમાં સાથે આવવાનું

પણ નથી, તેથી શરીર કરતાં પણ ધર્મની તે વિશેષ દરકાર કરે છે. તત્ત્વશ્રવણ કરવા ઉપર તેને પ્રીતિ થાય છે તેથી જેમ ખારા પાણીનો ત્યાગ કરી મધુર જળ ગ્રહણ કરવાથી બીજનું વાવેતર થઈ જાય છે તેવી રીતે યોગોત્થાન વગર જ તેનામાં બીજ રોપાઈ જાય છે અને તે ઉત્ક્રાન્તિમાં ઘણો આગળ વધી જાય છે. ખારા પાણીના જેવો અહીં લવયોગ સમજવો અને તત્ત્વશ્રવણને મધુર જળ તુલ્ય સમજવું. અહીં બીજના ક્ષેપણને લીધે ચેતનની ઉન્નતિ બહુ સ્પષ્ટ થાય છે, તેનું કલ્યાણ થાય છે અને તે આગળ વધવા માંડે છે. જો કે હજી તેને સમ્યગ્જ્ઞાન અંશીભેદપૂર્વક થયું નથી તેથી તેને સૂક્ષ્મ બોધ હોતો નથી તો પણ ગુરુલક્ષિતના સામર્થ્યથી તેને તીર્થંકરદર્શન ઈષ્ટ લાગે છે અને તેની તેને સમાપત્તિ થતાં તે સાધ્યપ્રાપ્તિનું કારણ થઈ જાય છે અને ઉત્તરોત્તર પોતાની સ્થિતિ બહુ સારી થતી જાય એવા સંયોગોમાં પોતાની જાતને ચેતન મૂકી દે છે. સૂક્ષ્મ બોધ તો વેદસંવેદ પદની પ્રાપ્તિથી થાય છે. અત્ર અવેદસંવેદ પદ હોવાથી સૂક્ષ્મ બોધ થતો નથી, છતાં શ્રવણેચ્છાનું કૃણ અહીં સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. આ વેદસંવેદ પદ પર નીચે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

વેદસંવેદ પદ

પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં અવેદસંવેદ પદ હોય છે એનું લક્ષણ શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિએ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અંથમાં બહુ વિસ્તારથી અર્થ્યું છે. બાકીની હવે પછી વિચાર કરવાની ચાર દૃષ્ટિમાં વેદસંવેદ પદ હોય છે. અહીં આપણે સંક્ષેપથી એ પદ પર વિચાર કરીએ, કારણ કે અતુર્થ દૃષ્ટિને છોડે

મોટો બનાવ બને છે તેને આ સંવેદ્ય પદ સાથે સંબંધ છે. આ વિચારણાથી બંને પદની ઉત્ક્રાન્તિમાં અતઃપર્યંત પ્રાણીના કેટલો મોટો તફાવત છે તે જણાશે. અવેદ્ય-વર્તના સંવેદ્ય પદમાં મિથ્યાત્વ છે, બોધ ઉપર ઉપરનો છે, સંસાર ઉપર રુચિ છે, પાપમાં આસક્તિ છે, ભવાભિનંદીપણું છે, સમારોપયુક્તતા છે. એ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં વર્તતો પ્રાણી ક્ષુદ્ર(કૃપણ), યાંચાશીળ, દીન (ભવિષ્યમાં અકલ્યાણ થશે એવું બોલનારો), મત્સરી, બીકણ, માયાવી, મૂર્ખ અને સંસારમાં આસક્ત હોય છે અને એવાં ઘણાં કાર્યો કરે છે કે જેનું વાસ્તવિક ફળ કાંઈ મળે નહિ. આવા પ્રકારના પ્રાણીને કદાચ બોધ થઈ જાય છે તો પણ તે સુંદર થતો નથી. જેવી રીતે વિષને સ્પર્શ કરેલું અન્ન નકામું થઈ જાય છે તેમ પુદ્ગલાસક્ત પ્રાણીને બોધ થાય છે તો પણ તે નકામો થઈ જાય છે. આ પદમાં રહેલો પ્રાણી વિપર્યાસ કર્યા કરે છે, હિતાહિત બરાબર સમજતો નથી, નકામો ખેદ પામે છે અને વર્તમાનદર્શી હોઈ દીર્ઘ દૃષ્ટિથી પોતાને લાલ કેમ, કેવી રીતે અને શાથી થાય તે જોઈ શકતો નથી. આવી સ્થિતિ હોવાથી જન્મ, જરા, મૃત્યુ, વ્યાધિ, રોગ, શોક વિગેરે ઉપદ્રવોથી ભરપૂર સંસારને જોઈને પણ તેનાથી તે ઉદ્દેગ પામતો નથી. ઊલટો સંસારને ચોંટતો જાય છે, તે અકૃત્યને કૃત્ય સમજે છે, કૃત્યને કરતો નથી અને હુઃખને સુખની ઇચ્છાથી વહોરી દે છે. ખસ-ખરજ થઈ હોય તેને ખણવાથી શાંતિ થતી નથી પણ તેના નાશથી શાંતિ થાય છે, ખણવાથી તો ખરજ વધે છે; પરંતુ આ વાત પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં બરાબર સમજાતી નથી

તેથી ખરજને તોડવા માટે ખણવાનો ઈલાજ શોધે છે પણ ખરજ ન જ આવે તેવો ઉપાય શોધવાનો વિચાર સમ્યક્ ઓધ વગર તેને થતો નથી. અનેક પ્રકારની પાપચેષ્ટા કરીને અનેક પ્રકારનું કર્મમાલિન્ય અવેદસ'વેદ પદમાં વર્તતો પ્રાણી એકદું કરે છે અને મનુષ્યજન્મનો લાલ લેવાને બદલે સંસાર વધારી મૂકે છે. જેમ માછલું આંકડામાં રહેલ માંસ ખાવાના લોભથી પ્રાણુ ખોઈ બેસે છે તેવી રીતે અદ્યપદ્ધિવંત પ્રાણી અંધતામાં આસક્ત થઈ સંસારમાં રખડ્યા કરે છે. વિષયલોગ સેવવા ઈચ્છા રાખે છે, પણ મહાભયંકર કૃળ આપનાર કર્મને બોઈ શકતો નથી. આવા અવેદસ'વેદ પદને સત્સંગ અને આગમના યોગથી છૂટી લેવું. આ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરીને જરૂર અવેદસ'વેદ પદ પર વિજય મેળવી લેવો, નહિ તો તેના પર જય થતો નથી અને પાછો સંસારમાં અધઃપાત થાય છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણ સુધી આવીને ઘણા જીવો પાછા સંસારમાં પડી જાય છે અને સંસારમાં રખડ્યા કરે છે તેથી આ ચતુર્થ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતાં જ અવેદસ'વેદ પદ પર વિજય મેળવવાનો વિચાર જરૂર રાખવો અને તે માટે આત્મવીર્યની સ્ફુરણ કરવી. આ પદ પર વિજય મેળવવાથી કુતર્ક વિષમ શ્રદ્ધ અનેક કુતર્કરૂપ વિષમ શ્રદ્ધ પર વિજય મળે છે. કુતર્કનો શ્રદ્ધ આ પ્રાણીને એટલો આકરો લાગેલો છે અને ખાસ કરીને આ વર્તમાન સમયમાં તેનાથી બચવાની એટલી બધી જરૂર છે કે તેને માટે ખાસ ચેતવણી આપવી એ અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. ઘણી વખત શાબ્દિક લડાઈ એટલી ચાલે છે કે મૂળ હેતુનો નાશ થતો

જોવામાં આવે છે. જૈન શાસ્ત્રકાર કહે છે કે “ તમે સર્વ વાત લક્ષ્યપૂર્વક સમજીને વિચારો પણ કુતર્ક કરશો નહિ. તમે પ્રથમ પરીક્ષા કરો કે તમારા ગુરુ સુન્ન છે કે નહિ, તેઓએ બતાવેલા માર્ગ તમને ન્યાયદૃષ્ટિથી-નૈતિકદૃષ્ટિથી ઉચિત લાગે છે કે નહિ, તેઓના કહેલા દ્રવ્યાનુયોગના સ્વરૂપમાં કોઈ પણ જગ્યાએ વિરોધ છે કે નહિ. આ પ્રમાણે શોધ કરી, તેઓના શિષ્ટત્વનો નિર્ણય કરી પછી તમે તેઓના બતાવેલા માર્ગનો આદર કરો. જ્યાં તમારી નજર ન પહોંચી શકે, તમારું જ્ઞાન પ્રવેશ ન કરી શકે તેવા અર્તીદ્રિય વિષયોમાં તમારે થોડું ઘણું તો તેઓનું વચનપ્રામાણ્ય માનવું પડશે, પરંતુ જે વાત તેઓ જણાવે તે તમારા તર્કમાં ઉતરતી ન હોય તો તપાસો, પૂછો, મનન કરો, સમજવા યત્ન કરો. નકામા કુતર્ક કરી, સત્યનું નિકંદન કરવાનો અતિ કિલ્લ માર્ગ પસંદ કરશો નહિ. ”

કુતર્કો કેવા કેવા થાય છે તે સંબંધી શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ઉક્ત યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે, અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી અથવા લખવાની જરૂર નથી. નવીન સંસ્કાર-વાળાઓ કુતર્ક કોને કહે છે અને તે કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે તુરત સમજી શકાય તેવી બાબત છે. કુતર્કઅહના પેટામાં ચેતન-જીના અનેક ભાવશત્રુઓ છે. ઔઘરોગ, શમમાં અપાય, શ્રદ્ધા-ભંગ, મિથ્યાભિમાન વિગેરે. આવા સર્વ ભાવશત્રુઓનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે, કારણ કે તેઓ ઉન્નતિને એકદમ રોકનાર છે અને સંસારમાં પાત કરાવનાર છે. અર્તીદ્રિય વિષયમાં શુષ્ક તર્કથી કામ થતું નથી, એને માટે અનુમાન કરવાની શક્તિ,

આગમનો સારી રીતે અભ્યાસ અને યોગાભ્યાસમાં રસ એ ત્રણ મુદ્દાની બાબતોની ખાસ જરૂર છે. એ ત્રણ બાબતની જ્યાં સંપ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં સ્થૂળ દષ્ટિથી ન સમજાય તેવા પદાર્થોનો પણ યોગ થાય છે, પણ એકાન્ત દષ્ટિથી માત્ર શુદ્ધ તર્ક કક્ષામાં આવે તો વસ્તુસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એવા વિષયોમાં થતી નથી. વિશિષ્ટ આગમનું જ્ઞાન કરવા માટે સર્વજ્ઞની ભક્તિ ચિત્ર પ્રકારથી કરવાની આવશ્યકતા છે. જેમ

ચિત્રા ભક્તિ

રાજના આશ્રિત દૂર અથવા નજીક વસનારા સવ તેના દાસ કહેવાય છે તેમ

સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રને બતાવનાર સર્વજ્ઞના દાસ કહેવાય છે. અનેક સાંસારિક દેવોની વિચિત્ર ભક્તિનો માર્ગ મૂકીને સર્વજ્ઞની શમપ્રધાન ચિત્ર ભક્તિ કરવાથી તેમણે બતાવેલા અતીન્દ્રિય વિષયનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થાય છે અને તેમ થાય છે ત્યારે વેદ-સંવેદ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિચિત્ર પ્રકારની સેવામાં અનુષ્ઠાન તો લગભગ સરખું જ હોય છે. તેઓમાં ઇષ્ટાપૂર્ત વિગેરે જે ભેદથી ભક્તિ કરવામાં આવે છે તેવી જ ચિત્રભક્તિ સર્વજ્ઞની થાય છે પણ આશય જૂદા પ્રકારનો હોવાથી કૃણમાં મોટો તફાવત રહે છે. જેમ એક જ જાતના પાણીથી જાર, બાજરો, નાળીયેર અને જૂદા જૂદા પદાર્થો ઊગે છે તેમ અનુસંધાનમાં ફેર હોવાથી સરખા પ્રકારની સેવા પણ કૃણમાં ભિન્નપણે પરિણમે છે. અહીં જૂદા જૂદા આશય બતાવ્યા તેના

ત્રણ પ્રકારના આશય મુખ્ય ત્રણ ભેદ થઈ શકે છે: યુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસંમોહ. ઇન્દ્રિયાર્થને ગ્રહણ કરીને

યોગ થાય તદાશયા વૃત્તિ તે યુદ્ધિજન્ય, આગમાનુસાર યોગ થાય તે જ્ઞાનજન્ય વૃત્તિ અને સદનુષ્ઠાનવત્ વૃત્તિ તે અસંમોહ-

જન્ય આશય. જેમ કે 'રત્નની' પ્રાપ્તિ તે બુદ્ધિનો વિષય છે, તેનું જ્ઞાન તે જ્ઞાનજન્ય છે અને જ્ઞાનાનુસાર તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી વ્યવસ્થા કરવી, કિંમત આંકવી અને તે ભાવે વેચવું વિગેરે તે અસંમોહજન્ય છે. શુભ ક્રિયા તરફ આદર, કરવામાં પ્રીતિ, વિદ્વનો નાશ, તેને બાણુવાની જિજ્ઞાસા અને તત્ત્વેષ્ટા એ શુભ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. આમાં પ્રથમ ભેદ-બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરવામાં આવે છે તે સંસારફળ આપનાર થાય છે, જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ થાય છે તે મુક્તિનું અંગ છે, માર્ગ પર લઈ આવી મોક્ષ તરફ પ્રયાણ કરાવનાર છે અને અસંમોહ વૃત્તિથી કર્મ થાય છે તે અતિ વિશુદ્ધ હોવાથી તત્કાળ નિર્વાણ-સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય છે. પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીઓ અર્તી-દ્રિય વિષયમાં સત્ય હકીકત બતાવી શકતા નથી, એવી બાબતનું જ્ઞાન યોગજ્ઞાન વગર થઈ શકતું નથી. ભર્તૃહરિ જેવા વિદ્વાનો પણ કહી ગયા છે કે-એવા અર્તીદ્રિય વિષયમાં એકલો શુભવાદ આદતો નથી, હેતુવાદપૂર્વક દીર્ઘ કાળ સુધી વિચાર કરે ત્યારે કાંઈક નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી એકલા કુતર્ક ઉપર આધાર રાખી અર્તીદ્રિય વિષયમાં ચર્ચા કરવા કરતાં સારી રીતે બોધ કરવો અને કાંઈક વિશેષ જ્ઞાન થાય ત્યારે હેતુવાદની સુંદર ચર્ચા કરવી કે જેથી તેનું કાંઈ યોગ્ય ફળ મેળે.

આ ચાર દૃષ્ટિ સુધી ઓછે વધતે દરજ્જે અભિનિવેશ હોય છે, કાં તો પોતાની માન્યતા સત્ય છે એમ ચાર દૃષ્ટિમાં બોધના માનીને ચાલવામાં આવે છે, કાં તો શિષ્ટ પ્રકાર પુરુષની યોગ્ય પરીક્ષા કર્યા વગર ખમે તેને અનુસરવામાં આવે છે, કાં તો સૂક્ષ્મ બોધ વગર એકલા

તર્કથી અનાસ્થા ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આવા અવેદસંવેદ પદમાં વર્તતા જીવો જ્યારે પોતાની ભવસ્થિતિ પરિપક્વ થાય છે ત્યારે સૂક્ષ્મ બોધ પ્રાપ્ત કરી વેદસંવેદ પદ પામે છે.

અર્થીભેદ-સમ્યક્ત્વ

અહીં જરા પારિભાષિક વાત પણ કહી દઈએ. આ વેદસંવેદ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પહેલાં અપૂર્વકરણુવડે અર્થીભેદ કરી જીવ સમર્પિત પામે છે. આ સર્વ જૈન પરિભાષામાં વાત થઈ. તે એટલી સૂક્ષ્મ હકીકત છે કે તે પર આખો લેખ લખી શકાય અને ખાસ કરીને તે વિષયના જાણકાર પાસે આ અતિ અગત્યની ઉત્ક્રાન્તિ વખતે થતી સ્થિતિ જે જીવનપ્રવાહમાં મોટો ફેરફાર કરનારી છે તેનો અભ્યાસ કરીને સમજવા યોગ્ય છે. ટૂંકામાં કહીએ તો અહીં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય કર્મની અનુક્રમે ત્રીશ, ત્રીશ, ત્રીશ, સીત્તેર, વીશ, વીશ અને ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે તેમાંથી સર્વ સ્થિતિ ખપાવી દઈ બાકી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિમાંથી કાંઈક ઓછી રાખે એવા ઉદાસી પરિણામને ‘યથાપ્રવૃત્તિ’ કરણુ કહેવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિ મિથ્યાત્વ દશામાં વર્તતા જીવ અનંત વાર કરે છે. ત્યાર પછી અનંતાનુબંધી કષાયની ચોકડી ખપાવવા, જ્ઞાનને આદરવા અને અજ્ઞાનને ત્યાગવા જે પ્રયાસ થાય છે તે સ્થિતિને અપૂર્વકરણુ કહે છે. એ અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિને ખપાવી દે તે વખતે મહાતીવ્ર કષાય(અનંતાનુબંધી)ની ચોકડીનો નાશ થાય છે અને તે સ્થિતિને અર્થીભેદ કયો કહે-

વામાં આવે છે. આ અંથીભેદ તે અનાદિ મિથ્યાત્વની ગાંઠને છેદવારૂપ સમજવો અને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં જ ત્રીભું અનિવૃત્તિકરણ થાય છે અને પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, સાધ્યનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે અને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી સંસારની મર્યાદા બંધાઈ જાય છે. પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાની ભજના છે, પાંચમી સ્થિરાદૃષ્ટિ જેના પર હવે વિવેચન કરવાનું છે તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ચોક્કસ સમ્યક્ બોધ થાય છે. પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં કેવા ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ વર્તતા હોય છે તે તો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. એવા અતિ ઉદાત્ત સમ્યક્ત્વસામીખ્ય દશામાં આવવાની જો પોતાની યોગ્યતા થઈ છે એમ લાગતું હોય તો જ પોતામાં સમ્યક્ત્વ હોવાનો સંભવ પણ માની શકાય. ઘણાખરા પોતામાં સમ્યક્ત્વ હોવાનો ખ્યાલ કરે છે તેને સમ્યક્ત્વનો તફન સામાન્ય વિચાર હોવાથી તેઓ બહુધા આત્મવંચના કરે છે એ ચાર દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ વાંચવાથી જ સમજાઈ ગયું.

અંથીભેદનું મહત્ત્વ હશે. આ અંથીભેદ એ જીવનપર્યંતનમાં અથવા સંસારયાત્રામાં અતિ અગત્યનો વિષય છે તેથી તેનો આંતરભાવ સમજવા બહુ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. સામાન્ય રીતે એ અતિ પરિવર્તન કરાવનાર સ્થિતિનો ખ્યાલ પણ આવવો મુશ્કેલ છે. અંથીભેદ કરીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી આ જીવની વર્તનામાં એટલો મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે કે તેનું વિવેચન કરવું હવે આવશ્યક ગણાશે અને તે પર હવે વિચાર થશે. ચરમ પુરૂષગણપરાવર્તમાં જ્યારે ચેતન વર્તતો હોય છે ત્યારે તેને પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય

છે અને ગ્રંથીલેહ કર્યા પછી તો અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તના કાળની અંદર જરૂર મુક્તિ થાય છે, સર્વ મહાયાતનાથી નિવૃત્તિ થાય છે અને પરમ આત્માનંદમાં વિલાસ થાય છે. આ ગ્રંથીલેહ કર્યા પછી કેટલાક ઉન્નત આત્માઓની ઉન્નતિ તો એટલી જલ્દી થાય છે કે અન્તર્મુહૂર્ત જેટલા વખતમાં તેઓ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને કેટલાકની મંદ પ્રગતિ થાય છે, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એક વાર ગ્રંથીલેહ થયો એટલે વહેલું મોડું છેવટ અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તની અંદર તો સાધ્ય-સ્થાન પ્રાપ્ત થવાનું ખરું જ. આ પ્રમાણે હોવાથી ગ્રંથીલેહ એ અતિ અગત્યની બાબત ગણવામાં આવી છે. ગ્રંથીલેહ થયા પછી સમ્યક્ત્વ થાય તેને કેટલાક જીવો વમી પણ નાખે છે અને પાછા અપક્રાન્તિ પામી સંસારમાં ઉતરી જાય છે, પરંતુ આટલી દશા પ્રાપ્ત કરી પાછો પડી ગયેલો ચેતન કેટલીક મુઠતે વળી પાછો ઉન્નત થઈ પૂર્વ સ્થિતિ પર જરૂર આવી જાય છે અને પ્રગતિ કરે છે. જૈનના ઉત્ક્રાન્તિમાર્ગ Theory of Evolutionમાં એક ખાસ નોંધી લેવા જેવી બાબત એ છે કે-ઉત્ક્રાન્તિ પામેલો જીવ તે જ દશામાં રહે છે અથવા તેથી આગળ વધ્યો જાય છે એટલું જ નહિ પણ અધમ આચરણો કરે તો તે પાછો નીચે પણ ઉતરી જાય છે. ટૂંકામાં એને ઉત્ક્રાન્તિ અપક્રાન્તિવાદ અથવા Theory of Evolution and Involution of Soul કહી શકાય.

આ અતિ અગત્યની પ્રસ્તુત બાબત ઉપર વિચાર કરી હવે આપણે પાંચમી દૃષ્ટિ પર વિચાર કરીએ. અહીં એટલું જણવવું અગત્યનું થઈ પડશે કે-આ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરનાર જીવ

ચોક્કસ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તેથી તેની મનોભાવના અને વર્તનમાં અને પ્રાકૃત પ્રાણીઓના દૃષ્ટિમાન જીવનું વર્તન વર્તનમાં, વિચારમાં અને ઉચ્ચારમાં મોટો તફાવત પડી જાય છે. એ વર્તનના ઊંચામાં ઊંચા ગુણો-જેવા કે ન્યાયસંપન્ન વિભવ, દક્ષિણ્ય, દયા, વડીલને માન વિગેરે તો તેનામાં પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં આવી જાય છે એટલે કે નીતિનાં ઊંચામાં ઊંચા તત્ત્વો અથવા સદ્ગુણો તો તેનામાં જ્યારે તે માર્ગાનુસારી થાય છે ત્યારે જ આવી જાય છે. તેથી ઊંચામાં ઊંચા સદ્ગુણવાળો તે હોવો જ જોઈએ એમ કહેવાની જરૂર નથી, છતાં એટલું જણાવવું જોઈએ કે એવા સદ્ગુણોનો તેનામાં સદ્ભાવ હોય છતાં તે સમ્યક્ત્વવાનું હોય કે ન હોય, પણ જેઓ નીતિના ઊંચામાં ઊંચા નિયમો પાળતા ન હોય તેનામાં સર્વજ્ઞકથિત સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ હોવો અસંભવિત છે. જેને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હોય તેનામાં ઉચ્ચ સદ્ગુણો અવશ્ય હોવા જોઈએ. અતિ ઉચ્ચ નીતિના નિયમો પાળનાર પ્રાણી જ ભગવાનના સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થઈ શકે છે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, કારણ કે શ્રદ્ધાનને અંગે વર્તનનો નિયમ થઈ જાય છે. પોતાનામાં સમ્યક્ત્વનું અસ્તિત્વ માનનારનું ઢંગધડા વગરનું વર્તન જોઈ તેઓની માન્યતા ઉપર ખેદ થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. સમ્યક્ત્વ ઉચ્ચ સદ્ગુણો વગર હોઈ શકે અથવા ટકી શકે એમ માનવું એ ધૃષ્ટતા છે. જો કે સમ્યક્ત્વ તે શુદ્ધ શ્રદ્ધાન છે પરંતુ ત્યાં ઉત્તમ ગુણોનો ખડુધા સદ્ભાવ હોવાનો સંભવ છે. તેમ હોય તો જ સમ્યક્ત્વ વિશેષ ટકી પણ શકે છે, નહીં તો સમકિતથી ચ્યુત થતાં વાર લાગતી નથી.

અતુર્ય દૃષ્ટિને છેડે ‘ધર્મસંન્યાસ’ પ્રાપ્ત થાય છે. એ ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગનો એક ભેદ છે અને તેના પર હવે પછી વિચાર કરવામાં આવશે. અત્ર તે ધર્મસંન્યાસપ્રાપ્તિ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. તત્ત્વથી ધર્મસંન્યાસ તો આઠમા શુભ્રસ્થાનકના કાળમાં અને સામાન્ય રીતે છઠ્ઠા શુભ્રસ્થાનકની શરૂઆતમાં લબ્ધ થાય છે. અહીં ધર્મસંન્યાસની ઉપલબ્ધિ થાય છે તે અજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમને ઉપલક્ષીને થવી સંભવે છે.

૫. સ્થિરાદૃષ્ટિ

પાંચમી સ્થિરાદૃષ્ટિમાં તત્ત્વબોધ રત્નપ્રભા તુલ્ય હોય છે. જેટલો બોધ થાય છે તેટલો દીર્ઘ કાળ બન્યો બન્યો જ રહે છે. જો કે તે તદ્દન શુદ્ધ હોઈ શકતો નથી. રત્નમાં જેમ કાંઈ એબ હોય છે તેમ હજી તેમાં એકાન્ત શુદ્ધિ હોતી નથી, પણ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિમાં જે ઉપર ઉપરનો બોધ હતો તે કરતાં અહીં બહુ સ્થિર બોધ થાય છે અને અજ્ઞાનગ્રંથીનો ભેદ થવાથી ચેતનને અહીં સાધ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. વળી અત્યાર સુધી એને તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમ જ સર્વજ્ઞની શિષ્ટતા વિગેરેમાં કાંઈક શંકા થયા કરતી હતી તે અત્ર વિરમી જાય છે અને બોધ સમ્યક્ પ્રકારનો અને સૂક્ષ્મ થાય છે. અત્યાર સુધી આ ચેતનની પ્રવૃત્તિ ઇન્દ્રિયાર્થમાં પશુપ્રાય હતી, વિષયમાં તેને આસક્તિ હતી અને પુદ્ગલમાં લોહુપતા હતી તે અત્ર ઘટી જાય છે અને તેની દૈવી પ્રકૃતિનો વિજય થાય છે. વિષયવિકારમાં ઇન્દ્રિયને ન જોડવારૂપ પ્રત્યાહાર નામનું યોગનું

અંગ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. પાંચ ઇન્દ્રિયના ત્રેવીશ વિષયો છે તેમાં ઇન્દ્રિયોને ન જોડતાં સ્વચિત્ત સ્વરૂપાનુસારી ઇન્દ્રિયવિષયો તેને બનાવી દેવી તેનું નામ પ્રત્યાહાર; પર વિબ્ધ્ય એ તેનો મૂળ અર્થ છે અને તે યોગાંગ અહીં ચેતનને પ્રાપ્ત થાય છે. ચેતન અહીં

સૂક્ષ્મ બોધ ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે એટલે ચતુર્થ દૃષ્ટિ સુધી અદ્વેષ, જિજ્ઞાસા, શુશ્રૂષા અને શ્રવણ થયું હતું, તેને અંગે અહીં સૂક્ષ્મ બોધ ઉત્પન્ન થાય છે. વેદસંવેદ પદ પ્રાપ્ત થવાથી આવું સુંદર પરિણામ આવે છે એમ સમજી લેવું. સામાન્ય રીતે એની ચર્ચા પણ એવા પ્રકારની થઈ જાય છે કે તેને અતિ-ચારદોષ બહુ અદ્ય લાગે છે; વિચાર કરીને ચાલનારની ચર્ચા પ્રાયઃ પાપ વગરની હોય છે. જેમ નાનાં બાળકો ધૂળનાં ઘર બનાવે અથવા ગંજીયાનાં નાનાં ઘર બનાવે તેવી આ સંસારની ક્રીડા તેને લાગે છે. તેને એમ જણાય છે કે સંસારચક્રમાં ફરતાં આ પ્રાણી ભવભવમાં નવાં નવાં ઘર માંડે છે, તેમાં અનેક પ્રકારની રચનાઓ કરે છે અને તેને ઘરનું ઘર માને છે-એ સર્વ બાળકની ક્રીડા જેવું છે, બાળચપળતા છે, વિચારતાં મનમાં હાસ્ય આવે તેવી તે બાબત છે. અહીં તેની ભવવાસના

ઊડી ગયેલી હોવાથી અને તેનો ચૈતન્ય-બાહ્ય ભાવ પર ગુણ પ્રગતિ પામેલ હોવાથી તેને અનેક વિચારણા

આજીવ સમજે છે કે તે સર્વ પૌદ્ગલિક છે, અનાત્મીય છે, સંસારને વધારનાર છે અથવા સંસારમાં ફેસાવનાર છે. એ શુદ્ધ આત્મભાવમાં રમણ કરતાં બાહ્ય ભાવો

મૃગતૃષ્ણા અથવા ગંધર્વ નગર જેવા અસ્થિર ઐર્દ્રજલિક છે એમ સમજીને તેના ઉપર જરા પણ આસક્તિ વગર તે નિજ સ્વભાવના ગુણો શોધે છે અને તેમાં શાંતિ પામે છે, તેમાં રમણુ કરે છે અને તેમાં રંજિત થાય છે. તે સમજે છે કે- આંતર જ્યોતિ જે અમૂર્ત હોવાથી બાધા કરનાર નથી અને પીડા વગરની છે તે જ લોકમાં પરમ તત્ત્વ છે અને બાકી સર્વ હેરાન કરનાર દુઃખમય છે અને વસ્તુતઃ ત્યાજ્ય છે. આવી રીતે વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી સુજ્ઞ થયેલ ચેતન પ્રત્યાહારમાં ચિત્તને પરાવીને ધર્મમાં બાધા કરનાર બાબતોનો પરિત્યાગ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. તે સમજે છે કે ધનલક્ષ્મી એ વસ્તુતઃ લક્ષ્મી નથી અને બુદ્ધિમાનને તેમાં આનંદ આવતો પણ નથી અને ભોગનો વિસ્તાર તો પાપી મિત્ર છે, સુજ્ઞ મિત્ર તરીકે સાચી સલાહ આપી સુખ અપાવનાર નથી. તેનામાં ઉન્નત દશા એટલી વધી ગયેલી હોય છે કે તે સમજે છે કે ધર્મથી જે ભોગપ્રાપ્તિ થાય છે તેનો ભોગ ભોગવતાં તે પણ સંસારવૃદ્ધિ માટે જ થાય છે. તે સમજે છે કે પુણ્ય સુવર્ણ-શૃંગલ છે અને તેથી ચંદન જેવા શીતળ પદાર્થથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિ જેમ આખા વનને બાળી નાખે છે તેમ ધર્મ-જનિત સુખ પણ જો તેમાં આસક્ત થવાય તો સંસાર વધારી કર્મક્ષેત્રને વિસ્તારી મૂકે છે. આ પ્રમાણે તે સમજતો હોવાથી ધર્મજનિત ભોગની પણ તે ઈચ્છા રાખતો નથી અને આવા વિશુદ્ધ વિચારોને લીધે તે ધાર્મિક કાર્ય કરે છે તેમાં પણ બીલકુલ કળની ઈચ્છા રાખતો નથી. આવી રીતે નિરાશી ભાવે ક્યેલ શુભ કાર્યો કર્મની મહાનિર્જસત્ કારણ થાય છે. અપ્ત

રીતે ભોગની ઇચ્છાથી વિરતિ થાય છે અને ત્યાગ સુસ્પષ્ટ રીતે સમજાણુપૂર્વક થાય છે. અહીંથી તેના અવિનાશી ભાવપ્રાકટ્યની શરૂઆત થાય છે અને હજુ બે કે તેનામાં તે ગુણની વ્યક્તતા થવાની શરૂઆત જ થયેલી હોય છે છતાં તેનું અસ્તિત્વ બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનાર સારી રીતે જોઈ શકે છે. વળી

આ દૃષ્ટિમાં યોગીઓ જે કેટલાક સુંદર

યૌગિક ગુણપ્રાપ્તિ ગુણો કહે છે તે સર્વને ચેતન ઓછેવધતે

અંશે જરૂર પ્રાપ્ત કરે છે: જેમકે તેનામાં

અપખતાનો નાશ થાય છે, સ્થિરતા ગુણ વૃદ્ધિ પામે છે, રોગ રહિત શરીર પ્રાપ્ત કરે છે, હૃદયની કઠોરતા દૂર થાય છે, તેમ જ તેના શરીરના મળાદિક અલ્પ થઈ જાય છે, તેના શરીરમાં સુગંધી પ્રસરે છે, તેનામાં ભવ્યતા સારી રીતે દેખાય છે, તેની ભવ્ય પ્રસન્ન મૂર્તિ સર્વને આકર્ષક થઈ પડે છે, તેના સ્વર સુંદર થઈ જાય છે, તે અનેક પ્રકારે ધર્મનો પ્રભાવ પ્રકટ કરે એવી સારી સ્થિતિમાં મૂકાઈ જાય છે, જનપ્રિય થઈ જાય છે અને તેનામાં મહાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે-વિગેરે વિગેરે અનેક શુભ ગુણો અથવા સંયોગો તેને પ્રાપ્ત થઈ આવે છે. ઉત્તતિક્રમ પર ચઢેલી તેની ચેતનામાં આવા શુભ સંયોગો સ્વાભાવિક રીતે જ જાગૃત થઈ જાય છે. તે કાંઈ કરવાની ઇચ્છા રાખતો જ નથી, પરંતુ શુભ

વર્તન કરનારના વિકસિત આત્માઓ આવ

શુભ સંયોગોની મહાન્ સમ્રાજ્યમાં ઉદયન કરે ત્યારે તેને

સ્વતઃ પ્રાપ્તિ કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા વગર પણ શુભ

અનુકૂળ સંયોગો જરૂર પ્રાપ્ત થઈ જાય

છે. પાંચમી દૃષ્ટિમાં ચેતન એટલો વિકાસ પામી જાય છે કે

ચોથી દૃષ્ટિમાં અને એના વિકાસમાં મોટો આંતરો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. હવે અહીં લેદરજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાથી, અંતીનો લેદ થવાથી અને શુભ વાસનાનાં સાધનો પ્રાપ્ત થયેલાં હોવાથી જો તે પ્રાપ્ત થયેલી જોગવાઈનો લાભ લઈ ચેતનજીને પ્રગતિ કરાવે તો તેનો માર્ગ સરીયામ સીધો છે અને જો વળી વિષયકષાયાદિ વિભાવોમાં કસાઈ લપસી પડે તો વળી રખડી પડે છે. આવી રીતે જે પ્રાણી સાંસારિક ભાવોમાં આસક્ત ન થતાં ચેતનને વિકસ્વર રાખે છે અને આગળ વૃદ્ધિ કરે છે તેઓ છઠ્ઠી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે છે. એ છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં ચેતનના ભાવ કેવા થાય છે અને તેની પ્રગતિમાં કેવો અને કેટલો વધારો થાય છે તે હવે વિચારીએ.

૬. કાન્તાદૃષ્ટિ.

છઠ્ઠી કાન્તાદૃષ્ટિમાં ચેતન આવે છે તે પહેલાં તેનામાં યોગની સિદ્ધિઓ સારી રીતે પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હોય છે, પણ તેમાં પ્રાણી રાચી ન જતાં આગળ પ્રગતિ કરે છે. અહીં પ્રાણીને ધારણા નામનું યોગનું અંગ પ્રાપ્ત થાય છે. અમુક વસ્તુના એક વિભાગ ઉપર ચિત્તની સ્થિરતા કરવી તેને ધારણા કહેવામાં આવે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે—આ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં ચેતનના ચિત્તની અપળતા ઓછી થાય છે અને તે મનને વિશેષ સ્થિર કરી શકે છે. મનને જ્યાં ત્યાં રખડવાની ટેવ હોય છે તે દ્વર થઈ જઈ એકાગ્ર થવા માંડે છે. ચિત્તની અસ્વસ્થ અવસ્થા અતિ વિષમ છે અને મહા અશુભ કર્મને એકઠી કરનાર છે તે હવે નવું જાણવાનું રહ્યું નથી. જેટલાં કર્મો મન અસ્વસ્થ અવસ્થામાં હોવાથી ગ્રહણ કરાય છે તેટલાં કાયાથી થતાં નથી, કારણ કે કર્મની ચીકણાશનો—રસનો મનોયોગ ઉપર બહુ આધાર છે.

વળી અહીં ચેતનને મીમાંસા ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે અને સદ્ધિ-
ચારશ્રેણિ બહુ સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે
મીમાંસા ગુણ અને તેથી નકામા અસ્વસ્થ વિચારો ઉપર
અંકુશ આવી જાય છે. આ મીમાંસા ગુણ
બહુ લાભ કરનાર થાય છે કારણ કે તત્ત્વશ્રવણને અંગે થયેલ
સ્થિરતા ગુણ સાથે જ્યારે શુભ વિચારશ્રેણિ ચાલવા માંડે છે
ત્યારે પછી પ્રગતિમાં એકદમ બહુ સારી રીતે વધારો થતો જાય
છે. આ દૃષ્ટિમાં બોધ તારાની પ્રભા જેવો હોય છે એટલે
તારાની પ્રભા જેમ એકસરખો પ્રકાશ આપે છે તેમ આ દૃષ્ટિમાન
પ્રાણીને બોધનો પ્રકાશ સ્થિર હોય છે; જેમ તૃણ ગોમય આદિનો
પ્રકાશ ઝળક ઝળક થાય છે તેવું આ પ્રકાશમાં અસ્થિરત્વ
નથી, પણ એકસરખો સ્થિર પ્રકાશ ચાલ્યો આવે છે. અલબત્ત,
એ પ્રકાશ ચંદ્ર કે સૂર્યના પ્રકાશ જેટલો તેજસ્વી નથી પણ
તેવો સંપૂર્ણ પ્રકાશ પામવાના આદિ સ્વરૂપે આ સ્થિર પ્રકાશ
નાના રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં તારાનો પ્રકાશ કેવો થાય
છે તેનું સ્વરૂપ બતાવતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ કહે છે કે ‘ આ દૃષ્ટિમાં
વર્તતા પ્રાણીનું પ્રકૃતિથી જ નિરતિચાર ચારિત્ર હોય છે,
અનુષ્ઠાન શુદ્ધ હોય છે, પ્રમાદ રહિત વર્તન હોય છે, ચેતનનો
શુભ વસ્તુમાં વિનિયોગ થાય છે અને આશય ઉદાર અને
ગંભીર થાય છે. આ દૃષ્ટિમાં કેટલો બધો વધારો થઈ જાય
છે તે આથી જણાયું હશે.’ અતિ ઉદાર આશયમાં વર્તતા
ચેતનની માનસિક સ્થિતિ અહીં કેવી થાય છે તે હવે આપણે
વિચારીએ છીએ, પરંતુ એ પહેલાં એક વાત જરા સ્પષ્ટ કરી
નાખીએ. તે વાત એ છે કે—આ દૃષ્ટિમાં ચેતન વર્તતો હોય

છે ત્યારે તેનામાં પ્રમાદ હોતો નથી તેથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે બહુધા આ દૃષ્ટિમાં વર્તેલો જીવ સર્વવિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત કરી સત્તમ ગુણસ્થાનક સુધી પહોંચેલો હોય છે. આપણે વેદસંવેદ પદની પ્રાપ્તિ વખતે જોઈ ગયા છીએ કે ત્યાં સમ્યગ્ બોધ થવા ઉપરાંત પ્રાણી આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે. આ સમ્યગ્ બોધ થયા પછી તે યમનિયમ કરે છે અને પ્રથમ દેશથી તેનો આદર કરે છે અને પછી સર્વથી આચરણ કરી વિશુદ્ધ થાય છે. યમને દેશથી આદરવા તેને દેશવિરતિ ગુણ અને સર્વથી આદરવા તેને સર્વવિરતિ ગુણ કહે છે. પ્રથમ અને દ્વિતીય દૃષ્ટિ જે યમનિયમમાં થાય છે તે ઓઘે સમજવા. અહીં પંચમ દૃષ્ટિમાં સમ્યગ્ જ્ઞાનપૂર્વક જે યમનિયમ થાય છે તે અતિ વિશુદ્ધ સમજવા. એ યમનિયમના આચરણથી જે પ્રાણીને દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે તેને પંચમ અને છઠું ગુણસ્થાનક અનુક્રમે હોય છે અને જ્યારે તેને સર્વવિરતિ ભાવમાં વર્તેલા અપ્રમાદ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે ઇન્દ્રિયસંયમ આદિ વિશિષ્ટ ગુણોમાં સર્વથી તત્પરતા થાય છે ત્યારે સત્તમ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે. આ છઠ્ઠી કાન્તાદૃષ્ટિમાં જ્યારે પ્રાણી આવે છે ત્યારે તે સાતમા ગુણસ્થાનકમાં વર્તે છે. આ દૃષ્ટિમાં વર્તેલા પુદ્ગલસંગનો બહુ વિશિષ્ટ રીતે ત્યાગ થાય છે અને ચેતનને બહુધા પૌદ્ગલિક બાબતમાં હર્ષ આવતો જ નથી. એને મીમાંસા-સદ્વિચારણાનો યોગ સારી રીતે થયેલો હોવાથી એને આત્મીય બાબતની જ ચિંતવના થયા કરે છે અને એ સ્થૂળ-પૌદ્ગલિક બાબતનો જરા પણ વિચાર બહુધા કરતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે એને મોટે ભાગે આધ્યાત્મિક

ખાખતના જ વિચાર આવ્યા કરે છે. એની શુભ વૃત્તિ એટલી
ખૂબી સારી થઈ જાય છે અને એનાં બાહ્ય આચાર અને ક્રિયા-
અનુષ્ઠાન પણ એવાં શુદ્ધ થઈ જાય છે કે એ સ્વાભાવિક રીતે જ
સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય થઈ જાય છે, તેના ઉપર સર્વને બહુ પ્રેમ
આવે છે અને તેના તરફ કુદરતી રીતે જ બહુ રાગ થઈ આવે
છે. એનું 'પોતાનું' મન તો ધર્મની ખાખતોમાં જ એકાગ્ર થઈ
જાય છે અને તે ધર્મની જ અથવા તે સંબંધની જ વાતો
કરે છે. તે હજુ ભોજનો સર્વથા ત્યાગ કરતો નથી અને કેટલીક
જરૂર પંચમ ગુણસ્થાનકે શ્રાદ્ધ અવસ્થામાં પણ વર્તતો હોય છે
છતાં તેના સાધ્યની નિર્મળતા હોવાને લીધે અને ભોગઆસેવનમાં
ગૃહિભાવ ન હોવાને લીધે તે કદાચ ભોગો ભોગવે છે તો પણ
તેને લીધે તેનો સંસાર વૃદ્ધિ પામતો નથી. શુભ ક્રિયાના ફળ
તરીકે તેની ઈચ્છા વગર પણ કેટલીક વાર પુણ્યકર્મનો ઉદય
તેને પ્રાપ્ત થઈ જાય તેનાં ફળ ભોગવવાં પડે છે તે સર્વ તે
ભોગવે છે, પણ તેમાં આસક્તિ રાખતો ન હોવાથી ભોગસેવનમાં
સામાન્ય રીતે પ્રાપ્ત થતું જે તેના સંબંધમાં આવતું નથી
અને તેથી તે ભોગસેવન કરતાં છતાં પણ

નિમિત્તનો લાભ પ્રગટિ કરતો જાય છે. શુભ પુણ્યોદયજન્ય
ભોગોના આસેવન વખતે વળી તે શુભ
ક્રિયાઓ કરી વિશુદ્ધ નિમિત્તો એકઠાં કરી તે સાધનોને ઈષ્ટ
સાધ્યપ્રાપ્તિમાં પ્રગતિ કરાવનાર તરીકે ફેરવી નાખે છે. આવી
રીતે શુભ પુણ્યોદય વખતે પ્રાકૃત મનુષ્યો જ્યારે આકર્ષક કર્મ
બાંધે છે ત્યારે આ પ્રજ્ઞાવાન દૃષ્ટિમાન મહાત્મા કર્મની નિર્જરા
કરી આગળ પ્રગતિ કરે છે. એક ને એક જ ક્રિયા આવી રીતે

જૂઠા જૂઠા મનુષ્ય પરત્વે સારાં અને ખરાબ ફળ આપનારી થઈ શકે છે એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. કર્મનો બંધ ચિત્તની વૃત્તિ ઉપર-આત્મીય વર્તના ઉપર આધાર રાખે છે. શાસ્ત્રકાર સદાચારને વિધેય એટલા માટે બતાવે છે કે એ ચિત્ત-વૃત્તિને નિર્મળ કરનાર છે. દરેક કાર્યનું આત્મિક પ્રગતિને અંગે કેવું પરિણામ થાય છે તે પર સાધ્ય રહે છે તેથી સદાચારને પણ તેને અંગે જ ઉપયોગી ગણવામાં આવે છે.

શ્રુતધર્મ ઉપર એને એવો રાગ હોય છે કે જેમ ગૃહિણી ઘરનું સર્વ કામ કરે પણ લાગ મળે ત્યારે કામથી ફારેગ થઈ પોતાના હૃદયવદ્દલ પતિને મળવાનું તેનું મન રહ્યા કરે છે તેમ આ દશામાં વર્તે તો પ્રાણી કદાચ સાંસારિક કાર્યો કરે તો પણ તેનું મન શ્રુતવાંચન, શ્રવણ અને મનન તરફ સર્વદા દોરાયતું રહે છે. આ સુંદર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ જ્ઞાન ઉપરનો તેનો આદરભાવ અને તેને પ્રાપ્ત થયેલ મીમાંસા ગુણ છે એમ સમજવું. વળી આ દૃષ્ટિમાં વર્તે તો પ્રાણી માયાજળને ઢેખી તેથી જરા પણ મુંઝાઈ ન જતાં તેના ઉપર પગ દઈને ચાલે છે, તેને તરી જાય છે અને તેના ગમે

ભોગ માયા મમતા તેટલા કલ્લોલો પોતાના ઉપર આવે તો તેથી
પર વિજયની હરી જઈ તેમાં ડૂબી જતો નથી. ભોગને
શક્ષાત તે સ્વરૂપથી માયોદક જેવા અસાર સમજે
છે અને તેમાં આસક્ત ન થતાં તેને ભોગવે

તો પણ અસંગ દશામાં રહી પોતે આત્મિક ઉન્નતિમાં આગળ વધે તો જાય છે. એ દશામાં વર્તે તો પ્રાણી સાંસારિક ભોગને તત્ત્વ માનતો નથી અને તેથી તેમાં કદિ પણ આસક્ત થતો

નથી. મીમાંસા જાવને લીધે એને સર્વદા મોહ વર્તતો નથી અને માયા મમતા આ ચેતનને સંસારમાં રખડાવનાર, ફસાવનાર અને બૂલો પાડનાર છે એમ સમજે છે તેથી તે તેને અસર કરતા નથી અને કદિ કરે છે તો બહુ ઓછી અસર કરે છે; તેથી આ દષ્ટિમાં આવ્યા પછી આત્મિક ઉન્નતિ બહુ સારી થઈ જાય છે અને ચેતન આગળ આગળ વિકાસ પામતો જાય છે. અહીં ભવઉદ્દેગ બહુ સારી રીતે થઈ જાય છે અને સંસાર પરનો રાગ લગભગ નાશ પામી જવાની સ્થિતિ પર આવી જાય છે. માયા મમતા કેવી રીતે પ્રાણીને હેરાન કરે છે તે શ્રી આનંદધનજીનાં પદોમાં અને તે પરનાં વિવેચનમાં વારંવાર જોવામાં આવશે, કારણ કે એનું વર્ણન કરવામાં શ્રી આનંદધનજી મહારાજે પોતાની શક્તિનો વારંવાર ઉપયોગ કર્યો છે અને તેને તત્સ્વરૂપે બતાવવા અન્યત્ર પ્રયાસ કર્યો છે તેથી તે પર વિવેચન કરવા ન રોકાતાં અત્ર એટલું જ બતાવીએ છીએ કે તે માયા મમતા ઉપર આ પ્રાણીને અહીં અંતઃકરણપૂર્વક વિરાગ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રુતધર્મમાં આ દશામાં વર્તતા પ્રાણીનું મન બહુ આસક્ત રહે છે તે બતાવવા ઉપર હૃદયવલ્લભ સ્રીનું દષ્ટાંત આપ્યું છે, તે ઉપરાંત શ્રી આનંદધનજી મહારાજે પંચાણુમાં પદમાં ઘણાં દષ્ટાંતો આપ્યાં છે તે સર્વ વિચારવાં. આવી રીતે શ્રુતધર્મ ઉપર આદ્યેષક ચિત્તવૃત્તિવાળા સદષ્ટિમાન ચેતન આ કાન્તા દષ્ટિમાં રહી બહુ સારી રીતે પ્રગતિ કરે છે અને સાધ્યપ્રાપ્તિનાં સાધનોનો બહુ સારી રીતે લાભ લે છે. એનાં કર્મની પ્રચુરતા ધીમે ધીમે ઘટતી જાય છે. કારણ આવી

દશામાં વર્તતાં કિલ્બટ કર્માપત્તિ થતી નથી અને અગાઉ થયેલી હોય છે તેનો ભોગ અથવા પરિશાટ થઈ જાય છે એટલે તેનો નાશ થતો જાય છે. આવી રીતે કર્મની આવક ઓછી અને નાશ વધારે થવાને લીધે ચેતનનો ભાર ઘટતો જાય છે અને હલકો પદાર્થ જેમ પાણીમાં તરીને ઉપર આવે છે તેમ તે સંસારસમુદ્રમાં ઉપર ઉપર આવતો જાય છે અને સાધ્યની નજીક જતો જાય છે. આ દશામાં વર્તતો પ્રાણી વિષયાદિકમાં મનને જોડવાના કામને અતિ અધમ માને છે, માયા મમતા ઉપર તેને એટલો વિરાગ આવી જાય છે કે તેનાથી તે બીતો રહે છે અને તેનાથી જરા પણ આકુળવ્યાકુળ થઈ જતો નથી.

૭. પ્રભાદૃષ્ટિ

સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિમાં બોધ સૂર્યની પ્રભા જેવો થાય છે. સૂર્યની પ્રભા જેમ લાંબા વખત સુધી બોધ-ધ્યાનાંગ પ્રાપ્ત સ્થિરપણે એકસરખો પ્રકાશ આપે છે તેમ આ દૃષ્ટિમાં બોધ થાય છે તે મહાલાભનું કારણ થાય છે. એ બોધ ધ્યાનનું નિમિત્ત બને છે, કારણ કે ધ્યાનમાં જે ચિત્તની એકાગ્રતા થવી જોઈએ તે આવા એકસરખા ચાહુ બોધથી થઈ શકે છે; વળી આવા તીવ્ર સ્થિર બોધથી અન્ય ધર્મનાં શાસ્ત્રો વાંચે તો પણ તેની વાંચનારના મન ઉપર જરા પણ વિપરીત અસર થતી નથી, અનુષ્ઠાન બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું અને અસંગ થઈ જાય છે જે પર હવે પછી વિવેચન થશે. વળી એ ઉપરાંત આવા સુંદર બોધથી તેનામાં પાંચ યમની એવી સુંદર પ્રતિષ્ઠા થઈ જાય છે કે તે પોતે તો વૈર

કોઈ ઉપર રાખતો જ નથી, પણ તેની પાઠોશમાં—તેની આબુ-
ખાબુમાં પણ તેના વૈરત્યાગભાવનું વાતાવરણ એટલું દઢ ફેલાય
છે કે તેની નજીકમાં રહેતા અન્ય પ્રાણીઓ પણ પોતાનું કુદરતી
વૈર ભૂલી જઈ અરસપરસ હળીમળીને રહે છે. આવી જ રીતે
ખીજા યમોનું પણ સમજી લેવું. વળી એવા બોધથી અહીં
સંકલ્પવિકલ્પનો ત્યાગ થાય છે અને પ્રશમ મુખ પ્રવર્તે છે.
આ પ્રમાણે આ સૂર્યપ્રભા સદૃશ બોધનું ફળ થાય છે એમ શ્રી
હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે કહ્યું છે અને તેનું કેવું વિશિષ્ટ પરિણામ
આવે છે તે આપણે હવે પછી વિચારીએ છીએ. આ દૃષ્ટિમાં
ધ્યાન નામનું સાતમું યોગનું અંગ પ્રાપ્ત થાય છે. અન્તર્મુ-
હૂર્ત સુધી એક વસ્તુ ઉપર ચિત્તની સર્વથા એકાગ્રતાને ધ્યાન
કહેવામાં આવે છે, તે પર વિવેચન આગળ કરવામાં આવશે.
ધ્યેય વસ્તુમાં એકાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ થવો તેનું નામ ધ્યાન
કહેવામાં આવે છે. ધારણામાં વૃત્તિનું એક દેશમાં સ્થાપન કરી
ધ્યેય વસ્તુનું સ્વરૂપ રચવામાં આવે છે અને તે સિદ્ધ થવાથી
તે વસ્તુમાં જે વૃત્તિનો એકાકાર પ્રવાહ ચાલે છે તે ધ્યાન છે.
આ ધ્યાનમાં જે પ્રવાહ ચાલે છે તે સતત ધારારૂપ હોતો નથી
પણ મધ્યે વિચ્છેદવાળો હોય છે. એ વિચ્છેદ દ્વર થવાથી જ્યારે
અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ સતતરૂપે ચાલ્યા કરે છે ત્યારે તે સમાધિ
કહેવાય છે. આવી રીતે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિમાં શું
તફાવત છે તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું હશે. સમાધિ શબ્દ
જે અર્થમાં અત્ર વાપર્યો છે તેની પ્રાપ્તિ આઠમી દૃષ્ટિમાં થવાની
છે તે હવે પછી જણાશે. અહીં તત્ત્વબોધને અંગે પ્રતિપત્તિ
ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે એટલે અહીં તત્ત્વની આદરણા

બહુ સૂક્ષ્મ રીતે થાય છે. અગાઉ જે વિચારણા થઈ હોય છે તે આ દૃષ્ટિમાં આદરણાદ્વૈપે વૃદ્ધિ પામે પ્રતિપત્તિ ગુણપ્રાપ્તિ છે. કાર્યકેમ કેવો છે તે આ ઉપરથી વિચારણા જ સમજાશે. પ્રથમ કોઈ પણ બાબત

વિચારક્ષેત્રમાં આવે છે અને પછી કાર્ય-ક્ષેત્રમાં આવે છે. છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં મીમાંસા એટલે વિચારણા તત્ત્વની થઈ તે અહીં પ્રતિપત્તિ એટલે આદરણાદ્વૈપે થાય છે. વળી યોગમાં વૃદ્ધિ થવા ઉપરાંત સર્વ વ્યાધિઓનો અહીં બહુધા ઉચ્છેદ થાય છે એટલે બાહ્ય અને અભ્યંતર આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિ અહીં થતી નથી. અહીં શમસુખ-ચિત્તની અપૂર્વ સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે તેનું ફળ એટલું વિશિષ્ટ વાય છે કે-તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. અહીં શમસુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું સુખ કારણ ધ્યાન-ચિત્તની એકાગ્રતા છે, કારણ કે એ ધ્યાનથી થતાં સુખમાં વિષયસાધન પર જીત થાય છે અને તેમાં વિવેકનું બળ એટલું બધું હોય છે કે સ્વાભાવિક રીતે એ ધ્યાનને પરિણામે શમભાવ પ્રગટી નીકળે.

શમસુખ-સુખસ્વરૂપ એક બાબતે ધ્યાનની એકાગ્રતા, બીજી બાબતે તત્ત્વબોધની પ્રતિપત્તિ અને વળી તેની સાથે વિવેકજ્ઞાન-એને લઈને જે સુખ થાય તે અપરિમિત અને પૂર્વ અનુભૂત થાય એમાં જરા પણ આશ્ચર્ય જેવું નથી. સુખનો અત્યાર સુધી પ્રાણીને જે ખ્યાલ થયો હોય છે તે અહીં બરાબર સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે. સમ્યક્ બોધ થયા પછી સ્થૂળ સુખમાં કોઈ સાર નથી એમ તો તે જાણતો જ હોય છે, પરંતુ એને અહીં અનુભવ થતાં સમજાય છે કે સુખદુઃખનું લક્ષણ

વિચારતાં સ્વવશ એટલું સુખ અને પરવશ એટલું દુઃખ એ જ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યાર સુધી આ વાત તેણે પુસ્તકમાં વાંચી હતી કે અનુમાનરૂપે જાણી હતી તેના હવે એને અહીં અનુભવ થાય છે અને તે વાત તેનામાં ખરાખર દઢ થાય છે. તે સમજે છે કે પુણ્યભોગથી કેટલીકવાર પ્રાણી સુખ માનતો હતો પણ વાસ્તવિક રીતે તે પરવશ હોવાથી દુઃખરૂપ છે, કારણ કે પુણ્ય એ પણ કર્મ છે અને તે આત્મીય ન હોવાથી પર છે અને પારકાને વશ સુખ હોય જ નહિ તેથી પુણ્યથી થતું અથવા લાગતું સુખ પણ દુઃખ જ છે. આ વાત તેના મનમાં સ્પષ્ટ થવાથી ધ્યાનથી થતા શમસુખની ખરાખર શોધમાં તે પડી જાય છે અને તેની પ્રાપ્તિ માટે અનેક સાધનો એકઠાં મેળવી તે પ્રાપ્ત કરવા તે મંડ્યો રહે છે અને ઘણું અંશે શમ-સુખ અહીં તે પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ સુકોમળ શય્યામાં પતિ-સહવાસથી થતું પૌદ્ગલિક સુખ કુમારી કન્યા સમજી ન શકે અને શહેરવાસીનાં સુખ ગામડીઓ સમજી ન શકે તેમ અગાઉની દૃષ્ટિવાળા જીવો આ દૃષ્ટિમાં ધ્યાનથી અનુભવાતાં સુખનો ખ્યાલ કરી શકતા નથી. અહીં જે સુખ થાય છે તે સ્વવશ હોવાથી અપરિમિત આનંદ આપે છે.

અહીં કર્મમળ ક્ષીણપ્રાય થઈ જાય છે. અહીં જે ધ્યાનમાં પ્રાણી વર્તે છે તે ધર્મધ્યાન અથવા શુક્લધ્યાનના ભેદોમાં આવી શકે તેવું ધ્યાન હોય છે. ધર્મધ્યાનના પ્રથમ પાયાથી આગળ વધી તે ધ્યાનમાં આગળ વધતો જાય છે અને શુક્લધ્યાનની હદ સુધી આવી જાય છે. વળી અહીં અસંગ અનુષ્ઠાન વર્તે છે. કોઈ જાતિનાં કૃષ્ણની ઇચ્છા વગર શાસ્ત્રમાં-આગમમાં

ખતાવેલી વિધિયુક્ત અનુષ્ઠાન સ્વાભાવિક રીતે થાય, તેથી ક્રિયાને અસંગત અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે અસંગ અનુષ્ઠાન છે. એનું વિશેષ વિવેચન શ્રીપાળ રાજના રાસમાં મયણાસુંદરીના સંબંધમાં પતિ-

મેળાપપ્રસંગે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે બહુ યુક્તિપુરસ્સર ખતાવ્યું છે ત્યાંથી વિષ, ગરલ, તદ્દ્યેતુ અને અમૃત અનુષ્ઠાનોની હકીકત વાંચી લેવી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ શ્રી પોડશક ગ્રંથમાં ચાર પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો ખતાવે છે: પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ અનુષ્ઠાન. સ્ત્રીનું ભરણુપોષણ જેમ રાગથી કરવામાં આવે છે તેવી રીતે પ્રીતિથી-રાગપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાં તે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન વિભાગમાં આવે છે. માતાનું ભરણુપોષણ ભક્તિથી થાય છે તેવી રીતે ભક્તિપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાં તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન. શાસ્ત્ર અથવા શિષ્ટ પુરુષોની આજ્ઞા પ્રમાણે અનુષ્ઠાનો કરવાં તે વચનાનુષ્ઠાન. સ્વાભાવિક રીતે શિષ્ટ વચનાનુસાર વર્તન થઈ જાય તે અસંગ અનુષ્ઠાન. આ ચોથા પ્રકારના અસંગ અનુષ્ઠાન પર અહીં સ્થિતિ થાય છે એમ ખતાવવાનો આશય હોય એમ મારું માનવું છે. આવી રીતે સાતમી દષ્ટિમાં અસંગ અનુષ્ઠાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ દંડના પૂર્વપ્રયોગથી ચક્રનું ભ્રમણ થયા કરે છે તેમ અસંગ અનુષ્ઠાનમાં સ્વાભાવિક રીતે શિષ્ટ વચનાનુસાર અનુષ્ઠાન થાય છે એમ સમજવું. એ બહુ ઉપયોગી વિષય પર વિવેચન કરવા જતાં બહુ લંબાણ થઈ જાય તેમ હોવાથી અત્ર તે પર વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વક્તવ્ય એટલું છે કે અહીં જે ઉપરોક્ત અસંગ અનુષ્ઠાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને લીધે પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ બહુ સારી થઈ જાય છે, મહાપથ (મોક્ષ)

તરફ તેનું પ્રયાણ બહુ સારી રીતે આગળ વધે છે અને તે નિત્યપદ્ધતું પ્રાપક થઈ પડે છે. આ અસંગ અનુષ્ઠાન તે સાંખ્યની પ્રશાંતવાહિતા, બૌદ્ધનો વિસમાગ પરિક્ષય, શૈવનો શિવ-વર્ત્મ અને યોગીઓ જેને ધ્રુવાદેવા (ધ્રુવ માર્ગ) કહે છે તેને મળતું પરિણામ ઉપજાવે છે, પરંતુ તેમાં તકાવત એટલો છે કે-જ્યારે અન્ય માર્ગમાં સમ્યગ્ બોધ ન હોવાથી યોગદષ્ટિ વર્તતી હોતી નથી ત્યારે અહીં અસંગ ક્રિયામાં મહાઉત્કૃષ્ટ આત્મદશા વર્તતી હોય છે. પ્રશાન્તવાહિતા વિગેરે અપુનર્બંધકની સ્થિતિને અંગે છે. અગાઉ તેની અદ્ય માત્રા હતી તે અત્ર ઉચ્ચ દશાને લઈને ઘણી તીવ્ર થાય છે. આટલો ફેર ધ્યાનમાં રાખી માનસિક પરિવર્તનને અંગે આ અસંગ અનુષ્ઠાનને ઉપરની બાબતો સાથે સરખાવી શકાય. નિરોધ સંસ્કારની વૃદ્ધિ અથવા પ્રાબલ્ય અને વ્યુત્થાન સંસ્કારની ન્યૂનતાને પાતંજલયોગદર્શનકાર પ્રશાન્તવાહિતા કહે છે. એનાથી સમાધિ થઈ એકાગ્રતા થાય છે અને છેવટે સંસ્કારશેષ દશા પ્રાપ્ત થાય છે, જે લગભગ આત્માના નાશ જેવી હોવાથી જૈનની ભેદાભેદ દષ્ટિએ ઉપકારી નથી. અહીં વક્તવ્ય એ છે કે-અન્ય યોગદર્શનકારોએ પ્રશાન્તવાહિતામાં જે સ્થિતિ વર્ણવી છે તેવી સ્થિતિ અસંગ અનુષ્ઠાનથી થાય છે અને તેમાં સમ્યગ્ બોધથી યથેલ ઉચ્ચ દશાની વિશેષતા છે. અહીં અપ્રમત્ત અવસ્થામાં વર્તતા ઉત્તમ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી આ દષ્ટિ આત્મોન્નતિમાં બહુ વિકાસ બતાવે છે. અહીં સાધ્ય તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સમીપ દેખાય છે અને ત્યાં પહોંચી જવા માટે એટલી દૃઢ ભાવના થાય છે કે તેનાં સુખની કલ્પના પાસે દેવલોકનાં અથવા

અનુત્તર વિમાનમાં સુખ પણ કિંમત વગરનાં લાગે છે. આ દૃષ્ટિ ખુલુ ઉત્તત દશા પ્રાપ્ત કરેલ સંસારવિરક્ત સર્વવિરતિભાવ ધારણ કરેલા અપ્રમત્ત યતિને જ હોવી સંભવે છે અને એ દશામાં અપ્રમત્ત યતિ ઘણા જલ્દી સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એવી સુંદર સ્થિતિમાં મૂકાઈ જાય છે.

૮. પરાદૃષ્ટિ

આઠમી પરાદૃષ્ટિમાં સમાધિ નામનું યોગનું આઠમું અંગ પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં જૈન દૃષ્ટિએ સમાધિ કોને કહેવામાં આવે છે તે વિચારવું પ્રાસંગિક ગણાશે, કારણ કે જેને પતં-જલિ સમાધિ કહે છે તે તો આત્મલય કરનાર હોવાથી તેનો અત્ર ઉપયોગ નથી. આ બાબતમાં વિસ્તારથી ખુલાસો કરતાં શ્રીમદ્દશોધિજયજી મહારાજ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયની વૃત્તિમાં કહે છે કે—એક દ્રવ્યમાં એકાગ્રતા કરવી તેનું નામ સમાધિ છે. ધ્યાનમાં વિશ્લેષ કરનાર કારણોનો અભિલવ થાય છે, અહીં તેનો સર્વથા અભિલવ થાય છે તે એટલી હદ સુધી થાય છે કે પછી પૂર્વ માર્ગમાં પાછી ગતિ થતી નથી. તાત્પર્ય એ છે કે—પૂર્વ અવસ્થામાં જે વિશ્લેષનો ક્ષયોપશમ થયો હોય છે એટલે કાંઈક શાંત થયા હોય છે અને કાંઈક અંદર ગુપ્ત રહ્યા હોય છે તેનો અહીં સર્વથા અભિલવ થાય છે. જેમ માટી પિંડરૂપ ધર્મનો ત્યાગ કરીને ઘટરૂપ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે તેવી રીતે અહીં સમજવું. આ દૃષ્ટિમાં ચન્દ્રની ચંદ્રિકા જેવો સૂક્ષ્મ ઓધ થાય છે જે ઓધ સતત ચાલુ રહે છે અને સૂર્યની ક્રાંતિ પેઠે આંખને આંજી દેનાર થતો નથી, પરંતુ શાંતિ

આપનાર અને અંતરંગ પર અસર કરનાર થાય છે. એવા સૂક્ષ્મ બોધને લઈને ચિત્તની એકાગ્રતા અંધકાર જેવો બોધ, બહુ સારી રીતે થવા ઉપરાંત વિકલ્પનો તેની વિચારણા નાશ થાય છે અને ઉત્ક્રાન્તિ બહુ જલ્દી થતી જાય છે. અહીં તત્ત્વબોધને અંગે

‘ પ્રવૃત્તિ ’ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે તેને લઈને આત્મગુણમાં સંપૂર્ણ પણે પ્રવર્તન થાય છે. અગાઉની દૃષ્ટિમાં જે પ્રતિપત્તિ તત્ત્વ-બોધને અંગે થઈ હતી તે અહીં પ્રવૃત્તિમાં પરિપૂર્ણતા પામે છે. એને લઈને એ પ્રાણી જે ક્રિયા કરે છે તેમાં તેને કોઈ પણ પ્રકારનું દૂષણ લાગતું નથી અને તેને ક્રિયામાં એટલો રસ આવે છે કે તેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ. અહીં ક્રિયા આત્મીય ગુણમાં પ્રવૃત્તિરૂપ સમજવી, બાહ્ય ક્રિયાઓનો અહીં ઉપયોગ નથી, કારણ કે અંતરંગ પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યાં બાહ્ય-આરની વિચારણાની જરૂર રહેતી નથી. એ દશામાં વર્તેલા પ્રાણી જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તેમાં માનસિક દૂષણ લાગતાં નથી. જેમ ઉપશમશ્રેણી, ક્ષપકશ્રેણી વિગેરે ઉપર આરોહણ

કરવામાં આવે છે તેમ અહીં પ્રાણી એક ગુણશ્રેણી પર પ્રકારની ગુણશ્રેણી ઉપર આરોહણ કરે છે અને અનેક આત્મીય ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ઉત્કૃષ્ટ દૃષ્ટિમાં વર્તેલા તેના વચનનો વિલાસ, તેના શરીરનો ગંધ અને તેનું સર્વ વર્તન અંદનની સુગંધની જેમ સર્વત્ર સુગંધ વિસ્તારનાર થાય છે એટલે તેની આબુઆબુતું વાતાવરણ પણ તેના ગુણને વિસ્તારનાર થઈ પડે છે. તેનામાં ક્ષમાદૃઢિક ધર્મો એટલા જાડી અસર કરનાર થઈ

પડે છે કે તેનું વર્ણન સામાન્ય રીતે કરવું મુશ્કેલ પડે. અહીં તદ્દન નિરાશીભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એને આત્મીય દ્રવ્યની એટલી કિંમત સ્કુટ રીતે આવે છે કે તે અન્ય કોઈની ઇચ્છા કરે એવી સ્થિતિ અહીં રહેતી નથી. અહીં ખેદાદિ આઠ દૂષણો પૈકી છેલ્લો દોષ જે સંસાર પર આસંગ છે તેનો નાશ થાય છે, આત્મીય હિતમાં જ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ તરફ એકદમ ગતિ થાય છે. એના વર્તનમાં સમિતિ, શુભિ, સંયમ વિગેરે મૂળ ઉત્તર ગુણો એટલા પ્રગટ દેખાઈ આવે છે અને એ આત્મીય ગુણપ્રાપ્તિમાં એટલો અપ્રમત્ત રહે છે કે એની ઉત્કાન્તિ બહુ જલ્દી થઈ જાય છે. અહીં પણ તેનું વર્તન જોઈએ તો કેટલીક વાર સામાન્ય મુનિ જેવું લાગે પણ ક્ષણમાં બહુ ભેદ છે. આત્મીય વસ્તુસ્થિતિ સમજી ક્રિયા કરનારને અને ગતાનુગતિક રીતે કરનારને ક્ષણ મળવામાં મોટું અંતર હોય છે. અત્યાર સુધી તેની ક્રિયાથી *સાંપરાયિક કર્મનો ક્ષય થતો હતો તે હવે ભવોપગ્રાહી કર્મનો ક્ષય થવા માંડે છે. મતલબ તેનો કર્મક્ષય અહીં એટલો મજબૂત થાય છે કે ફરી વાર એને સંસારમાં આવવું ન પડે એવી રીતે તેને છેવટને માટે દૂર ફેંકી દે છે. અહીં ધર્મસંન્યાસ પ્રાપ્ત થયો હોય છે તે પરાકાષ્ઠાને પામે છે, સર્વ દોષો ક્ષીણ થઈ જાય છે, અનેક

---

* સંપરાય: કષાય: તેન નિર્વૃત્ત: સાંપરાયિક: પ્રથમ સમયે બંધાય, બીજે સમયે ભોગવાય અને ત્રીજે સમયે તૂટી જાય તેને ઇર્ષાપથકર્મ કહેવામાં આવે છે. તેવી રીતે આ કર્મ સંસાર વધારનાર હોવાથી અકષાયનાં કર્મથી જૂદાં પડે છે અને તેથી તેને સાંપરાયિક કર્મ એવું નામ આપવામાં આવે છે.

લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મરાજ-મોહનીય કર્મ ઉપર મોટો ઘેરો ઘાલવામાં આવે છે. આઠમા અપૂર્વકરણુ ગુણુસ્થાનકથી ધર્મસંન્યાસની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પછી તેમાં એકદમ એટલો વધારો થઈ જાય છે કે ચેતનજી અનેક ઉદાર આશયાદિ ગુણોને લઈને એકદમ ઉત્ક્રાન્તિ કરી અનેક કર્મો પર વિજય મેળવી સયોગી ગુણુસ્થાનક પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર થાય છે તે વખતે તેનાં ઘનઘાતી ચાર કર્મો-જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય તેનો સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે. મનોયોગ તેને અહીં રહે છે અને સામાન્ય કર્મો પણ રહે છે. ત્યાર પછી વિશેષ પરોપકાર કરી તે પોતાના સર્વ સત્વને અંગે અનેક પ્રાણીઓના અધિકારતમસ્ને છેદી નાખે છે અને પોતે આત્માનંદમાં મસ્ત રહી સ્વાભાવિક આનંદની પરાકાષ્ઠા અનુભવે છે. એવી ઉત્કૃષ્ટ દશામાં કેટલોક વખત પૃથ્વીતળને પાવન કરી છેવટે મનોયોગ આદિ પર પૂર્ણ જય મેળવી શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી સર્વ કર્મો પર વિજય મેળવી બાકીનાં ચાર અઘાતી કર્મો-વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્-નો પણ ક્ષય કરી અયોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી નિવૃત્તિસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, સાધ્યસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને ત્યાં સદા કાળ રહે છે. એ સ્થિતિમાંથી વિચ્યુતિ નથી, ફરી કર્મકલેશમય સંસારમાં આવવાનું નથી, જન્મમરણવિયોગનું દુઃખ નથી, અનંત જ્ઞાનદર્શનમાં રમણુ કરવારૂપ ચારિત્રના અતિ ઉત્કૃષ્ટ આત્મીય આનંદમાં મસ્ત રહી આ સાધ્યદશામાં અનંત આનંદ અનુભવવાનો છે અને સંપૂર્ણ તાત્ત્વિક સુખના રસને નિરંતર આસ્વાદવાનો છે-આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ આપણું સર્વનું સાધ્ય છે અને એને માટે આ સર્વ પ્રયત્ન

છે. એ સ્થિતિમાં જે આનંદ છે તે કાગળ પર લખી શકાય તેમ નથી, સ્થૂળ આનંદને અને એને કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી અને એવા સ્થૂળ આનંદને આનંદ માનનારને આ અંતર આત્મહશામાં વર્તતા આનંદનો અને પરમાત્મભાવનો પૂર્ણ પ્રકાશ કેવો સુંદર છે, આકર્ષક છે, ભોક્તાવ્ય છે તે સમગ્રય તેમ પણ નથી. આવા ઉત્કૃષ્ટ આનંદની ભૂમિકારૂપ આઠ દૃષ્ટિનું વિવેચન યોગદૃષ્ટિની વિચારણા માટે કર્યું. હવે યોગને અંગે ઉપસ્થિત થતા કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો આપણે વિચારીએ.

યોગને અંગે પ્રાપ્ત થતા કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો

યોગનું લક્ષણ બતાવતાં શ્રીમાન્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—મોક્ષમાં અથવા મોક્ષ સાથે યોગલક્ષણ જોડનાર હોવાથી તેને યોગ કહેવામાં આવે છે.* મોક્ષ મુખ્ય હેતુને ધ્યાનમાં રાખી જે વ્યાપાર કરવામાં આવે તે મોક્ષ સાથે યોજનાર હોવાથી તેને યોગ કહેવામાં આવે છે. આ કાંઈ તેની વ્યાખ્યા નથી પણ અત્ર જે યોગ શબ્દનું લક્ષણ બતાવ્યું છે તે બહુ યોગ્ય છે એમ લાગે છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એટલે યોગ એમ જે પતંજલિ યોગનું લક્ષણ આપે છે તે ઉચિત નથી, તે વાત આગળ સ્પષ્ટ રીતે રીતે જણાશે. યોગભૂમિકા પર કરેલા વિવેચનથી જાણવામાં આવ્યું હશે કે ઓઘદૃષ્ટિ તથા યોગદૃષ્ટિમાં પ્રાણી

* અહીં મૂળ શ્લોક વિચારના યોગ્ય છે.

મોક્ષેણ યોજનાદૈવ, યોગો હ્યત્ર નિરુચ્યતે, લક્ષણં તેન તન્મુખ્યહેતુવ્યાપારતાસ્ય તુ દ્વાનિંશ્ચદ્વાનિંશિકા—દશમી ખનીશી—શ્લોક પ્રથમ.

આવે તે પહેલાં તે અનંત પુદ્ગલપરાવર્ત કર્યા કરતો હોય છે અને જ્યારે તે અંતિમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં યોગપ્રાપ્તિનો સમય આવે છે ત્યારે જ તેને યોગદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. એનું કારણ એ છે કે-યોગ અંતરંગનો વિષય છે એથી બાહ્ય દૃષ્ટિથી લોકપંક્તિ અનુસાર કદાચ ગમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે અને દેખાવથી ત્યાગ વૈરાગ્ય પણ બતાવવામાં આવે તેથી યોગપ્રાપ્તિ થતી નથી. માર્ગાનુસારીપણું પણ અંતિમ આવર્તમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી સંસારરસિક લવાલિનંદી પ્રાણીને યોગજ્ઞાન અથવા યોગપ્રક્રિયા સંભવતી નથી. ઉપર ચતુર્થ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા પછી વેદસંવેદ પદનું લક્ષણ બતાવતાં લવાલિનંદી જીવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ઉપરથી તે જણાયું હશે. અતઃપર્યંત પ્રાણી કુદ્ર, ચાંચાશીલ, દીન, મત્સરી, લયવાન, માયાવી, અજ્ઞ અને વંધ્ય ક્રિયા કરનાર હોય છે. એ ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકાની પહેલા અવેદસંવેદ પદમાં જેવી સ્થિતિ હોય છે તેથી પણ વધારે અરાબ સ્થિતિ ઓછ દૃષ્ટિમાં વર્તતા પ્રાણીની હોય છે. લોકોની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી અથવા પોતાની માનપૂજા વધારવાના હેતુથી અંતઃકરણની મલિનતા સાથે જે બાહ્ય દૃષ્ટિથી શુભ ક્રિયા કરવામાં આવે તેને પણ લોકપંક્તિ કહેવામાં આવે છે અને તે અંતિમ પહેલાંના સર્વ પુદ્ગલપરાવર્તમાં પ્રાણીને વર્તતી હોય છે. આથી ઉપર ઉપરથી શુભ ક્રિયા કરનાર પણ યોગભૂમિકામાં આવ્યા વગરનો હોય છે એ ખાસ સમજવા જેવું છે. ઘણા દંભી પ્રાણીઓ પોતા ભૂમિકાફેલ છે એમ બતાવી લોકોને છેતરવા પ્રયત્ન કરે છે તેનાથી બચી જવાની ખાસ

જરૂર છે. જ્યાં સુધી અંતઃકરણપૂર્વક અંતરંગ દૃષ્ટિથી વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી નથી ત્યાં સુધી યોગભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય એ અસંભવિત છે. મહાન્ ધર્મની બાબતમાં પણ બાધની અવપતા હોય અને મોટી મોટી ક્રિયાઓ કે તેના આડંબરો કરવામાં આવે તો તેથી લાભ થતો નથી એટલું જ નહિ પણ તે સર્વ ક્રિયાઓ વિપરીત ફળ આપનાર થાય છે. ક્રિયા મોટી છે તેથી ખેંચાઈ જવાનું નથી, તે ક્રિયાથી લાભ પ્રાપ્ત કરવા કેવા વિચાર ઉચ્ચારની સાથે જરૂર રહેલી છે એ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને એને અંગે લક્ષ્યમાં રાખવાની ખાસ હકીકત એ છે. લોકાચારને અનુસરવાને બદલે અંતરંગ વૃત્તિ બોધાય તેના ઉપર બહુ આધાર રહે છે. આથી આ લોકપંક્તિને સમજવાની બહુ જરૂર છે.

બાહ્ય લોકપંક્તિ-યોગાભાસ

બાહ્ય દૃષ્ટિથી લોકપંક્તિ અનુસાર દાન, સંભાષણ, સન્માન વિગેરે શુભ ફળ આપે છે પણ જે વિશિષ્ટ ધર્મપ્રાપ્તિના હેતુથી તે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તે હેતુ તેથી જરા પણ સિદ્ધ થતો નથી. મતલબ, જેમ કેટલીક વખત ધનપ્રાપ્તિ માટે કલેશ કરવામાં આવે છે પણ યથાયોગ્ય પ્રવૃત્તિના અભાવે કલેશને પરિણામે પણ ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ કલેશ થાય છે, તેમ લોકપંક્તિ અનુસાર બાહ્ય ક્રિયા કરવાથી પુણ્યપ્રાપ્તિ થાય છે પણ યોગદૃષ્ટિએ મનકામના અધમ-પૌદ્ગલિક હોવાથી નિયાણાવાળા સાધુઓની સંયમક્રિયા માફક ધર્મપ્રાપ્તિ જરા પણ થતી નથી; તેથી જેની પ્રાપ્તિને અંગે એ ક્રિયાઓ કરવામાં

આવી હોય છે તેની અપેક્ષાએ તે તદ્દન નિષ્ફળ નીવડે છે. તદ્દન મૂર્ખ પ્રાણી સંમૂર્ચિમની પેઠે અનાભોગથી ક્રિયા કરે તેના કરતા આ ક્રિયા કાંઈક સારી ગણાય, પણ તત્ત્વદૃષ્ટિએ તેમાં કર્મશુભાશયોની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી એ ક્રિયા તદ્દન નકામી છે.

કર્મશુભાશયો

કર્મશુભાશયો જે ક્રિયાશુદ્ધિના હેતુ છે તે પાંચ છે. યોગને અંગે કેટલી પ્રગતિ થઈ છે તેના દર્શક તરીકે તેની ઘણી અગત્યતા હોવાથી તે પર ખાસ વિચાર કરવાની જરૂર છે. એનાથી ક્રિયાશુદ્ધિ કેટલી થઈ છે એ બહુ સારી રીતે જણાય છે અને તેને અંગે યોગમાં પ્રગતિ કેટલી થઈ તે પર ખાસ ધ્યાન રહે છે. એ પાંચ કર્મશુભાશયો આ પ્રમાણે છે. પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ. પ્રણિધાન એટલે ક્રિયાનિષ્ઠપણું. તે એટલું સુંદર હોય છે કે વિહિત રીતે જે જે ક્રિયાઓ બતાવવામાં આવેલી હોય છે તે કરવામાં આવે છે અને ધર્મસ્થાનથી અવિચલિત સ્વભાવ પ્રાપ્ત થાય છે; તેની સાથે આ પ્રણિધાન આશયમાં પોતાના ધર્મસ્થાનથી નીચેના સ્થાનમાં વર્તતા પ્રાણી ઉપર તેને દ્રેષ આવતો નથી, પણ કરુણા આવે છે. તેનો સંસારભાવ અથવા ગુણુહાનિ જોઈને તેઓ ઉપર દયા આવે છે, પણ તેના ઉપર વૈરબુદ્ધિ થતી નથી; પરાપકારનાં કાર્યને તે બહુ સુંદર માને છે અને તેનું મન સાવધ વસ્તુના ત્યાગપૂર્વક નિરવધને આચરનાર હોવાથી પાપથી રહિત થાય છે. આવી રીતે પ્રથમ ‘પ્રણિધાન’ આશયને અંગે આવા સુંદર આશય પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા પ્રવૃત્તિ આશયમાં અધિ-

કૃત ધર્મવિષયમાં બરાબર પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાં એટલું ખાસ ધ્યાન ખેંચનારું છે કે-ધર્મવિષયમાં પોતે જે પ્રયત્ન કરતો હોય છે તેનાથી અધિક અધિક પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, અને તેને તેમાં જરા પણ ખેદ આવતો નથી. વળી એ પ્રવૃત્તિ એવી સ્થિર થાય છે કે એને અન્ય અભિલાષ કદાપિ થતો નથી. એટલે પોતાના અધિકૃત વિષયમાં તે એક મનથી કામ ચલાવ્યા કરે છે અને તેમાં જ તેને આનંદ આવે છે. તે એક વિષય-માંથી બીજા વિષયમાં માથું નાખ્યા કરતો નથી પણ સ્થિર-તાથી એક સાધ્ય વિષયને ખાંતથી સાધ્યા કરે છે અને તેના મનની પરિણતિ સ્થિર હોય છે એટલે પોતે જે વિષય ઉપર સાધના માંડે છે તેમાં એકાગ્ર સ્થિરતા રહે છે. આવા શુભ આશયને ‘ પ્રવૃત્તિ ’ કહેવામાં આવે છે. ત્રીજા વિઘ્નજ્યાશય-માં બાહ્ય અંતર વ્યાધિ અને મિથ્યાત્વ પર જય મેળવવા માટે યત્ન થાય છે. જેમ અમુક માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરતાં રસ્તામાં કાંટા હોય તે દૂર કરવામાં આવે છે તેમ બાહ્ય વ્યાધિઓ અને શીત, ઉષ્ણાદિક પર જય મેળવવામાં આવે છે. જવર વિખેરે અંદરના વ્યાધિનો નાશ કરવો તે અંતર વ્યાધિજય કહેવાય છે અને મોહદિશાશૂન્યત્વરૂપ મિથ્યાત્વ પર જય મેળવવો તે તૃતીય મિથ્યાત્વજય કહેવાય છે. બાહ્ય અને આંતર વ્યાધિ તથા મિથ્યાત્વરૂપ વિઘ્નો પ્રગતિ કરવામાં બહુ અડચણ કરનાર થાય છે તે પર જય મેળવવાથી મહાન્ લાભ થાય છે એ તૃતીય ‘ વિઘ્નજય ’ રૂપ શુભાશય સમજવો.* યોગી સિદ્ધિરૂપ આશયમાં

---

* આ વિઘ્નજય આશયને જરા વધારે સ્પષ્ટ કરીને સમજવાની જરૂર છે. પોશક ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કેકાંઈ ઇષ્ટ નગર તરફ

તાત્ત્વિક અભ્યાસથી થયેલા ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અભ્યાસ કરનારને થતી ધર્મપ્રાપ્તિ અહીં ઉપયોગી નથી પણ અભ્યાસ થયા પછી થયેલી પ્રાપ્તિ કામની છે. એનું લક્ષણ એ છે કે-એમાં સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે. એટલે આત્માનું આત્મા-વડે આત્મામાં જ્ઞાન થાય એને અનુભવ કહેવામાં આવે છે, તર્ક્ય તેની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા પ્રાપ્તિમાં અનુભવ સાથે સહચારી હોય છે. પોતાથી હીન ઉપર કૃપા-દયા

ગમન કરતાં મનુષ્યે ત્રણ પ્રકારના ભયથી સાવચેત રહેવાની જરૂર પડે છે. ૧. માર્ગમાં કાંટા હોય તેની પીડા દૂર કરવા માટે પગમાં જોડા પહેરી લેવા કે જેથી તેને નકામી માર્ગની પીડા ન થાય. ૨. રસ્તે પ્રયાણ કરતાં જો તેને જવરાદિ વ્યાધિ થઈ આવે તો તેનું પ્રયાણ આગળ ચાલી શકતું નથી, શરીરની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિ થઈ જાય છે અને ધારેલી ગતિ અટકી પડે છે. જવરાદિ વ્યાધિનો જ્યારે સર્વથા નાશ થાય ત્યારે જ તેનું પ્રયાણ આગળ થઈ શકે છે. ૩. પ્રથમના બે પ્રકારનાં વિદ્યોને દૂર કરવા છતાં પણ તેણે ખાસ સંભાળવાની એક ત્રીજી બાબત રહે છે અને તે એ છે કે-દિગ્મોહથી પોતે ખોટી દિશાએ અથવા કુમાર્ગે ચાલ્યો જતો ન હોય. આથી પોતાના સાધ્ય નગરનું સત્ત્વ અગ્યાહત હોવું જોઈએ અને ગમે તેટલા પ્રયત્નથી પણ તે દિશા ભૂલાય નહિ એવી તેની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. જો આ બાબતમાં રમણના થાય તો પ્રથમના બે વિદ્યજ્યો કર્યા હોય તે પણ નકામી થઈ પડે છે. તેવી રીતે યોગપ્રગતિ કરતાં ત્રણ વિદ્યો અહીં બતાવવામાં આવ્યાં છે તેના પર વિજ્ય મેળવવાની આવશ્યકતા બતાવવારૂપ આ ત્રીજો આશય છે. અહીં ત્રણ પ્રકારનાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યો થાય છે. તે આ પ્રમાણે-શીત, આતપ વિગેરેથી ધર્માચારમાં જે ક્ષતિ થાય તે પ્રથમ જઘન્ય વિદ્ય, કુટુંબ, ધન ધાન્યને અંગે ધર્માચારમાં ક્ષતિ થાય તે મધ્યમવિદ્ય અને

આવે છે, મધ્યમ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ રહે છે અને પોતાથી ઉત્તમ પ્રાણીઓ તરફ વિનય કરવા રુચિ રહે છે. આ 'સિદ્ધિ' રૂપ ચતુર્થ આશય સમજવો. પાંચમા વિનિમય. શુભ આશયમાં પોતાથી વ્યતિરિક્ત પ્રાણીને ધર્મમાં ભેડવાની બુદ્ધિ અને તે માટે દૃઢ પ્રયત્નને 'વિનયોગ' રૂપ શુભ આશય કહેવામાં આવે છે. આ પાંચ પ્રકારના આશય વગર જમે તેટલી ક્રિયા કરવામાં આવે તે ધર્મપ્રાપ્તિ માટે

મિથ્યાદ્રવ-સાધ્યદશાના અરુપ્પલિત બોધના અભાવને અંગે ચિત્તપરિ-
ણતિને વ્યાધાત થાય અને પોતાની પ્રવૃત્તિ અટકે તે ઉત્કૃષ્ટ વિદ્ધ. આ
ત્રણ પ્રકારનાં માર્ગના વિદ્ધો પર જબ મેળવવો એ ઉપરોક્ત ત્રણ
પ્રકારનો વિદ્ધજય સમજવો. આ ત્રણ પ્રકારના વિદ્ધજયરૂપ આશય હોય
તો જ પરિણતિ સુધરતી જાય અને પ્રવૃત્તિની પવિત્રતા સાવશેષપણે
પ્રાપ્ત થતી જાય છે. અહીં ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે
આશયભેદોના વર્ણન પ્રસંગે પ્રવૃત્તિ, વિદ્ધવિજય વિગેરે પર વિચારણા
છે. એક સામાન્ય વિચાર હોય, એક અમુક પ્રવૃત્તિનો વિચાર હોય
અને પ્રારબ્ધ પ્રવૃત્તિને ઠેક સુધી જમે તેવાં વિદ્ધો આવે તો પણ તેને
દૂર કરી પહોંચાડવી અને તેનો નિર્વાહ કરવો એ ત્રણ આશયો અને
હવે પછી કહેવામાં આવશે તે સિદ્ધિ અને વ્યવસ્થા સંબંધમાં એક
અમુક વર્તન લઇ તેને અંગે કેવો અનુભવ થાય છે, તે કરવાની પ્રવૃત્તિ,
તેના વિદ્ધજયો વિગેરે પર કેવી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તેમાં કેટલી વિચારણા-
શુદ્ધિ થાય છે તે વિચારવાથી જણાઇ આવશે. આ પાંચે આશયોનો
વિષય યોગના દૃષ્ટિબિન્દુથી ખાસ સમજવા યોગ્ય છે અને ખાસ
કરીને તેને સમજવા માટે અમુક પ્રમાણિકપણાનું, સત્ય બોલવાનું કે
એવું કોઇ વર્તન મન પર લઇ તેને અમલમાં મૂકવાને અંગે આ પાંચે
આશયો કેવી રીતે કામ કરે છે તે લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવાથી તેનું મહત્ત્વ
અને પ્રત્યેકનું વિવક્ષિત કાર્ય લક્ષ્યમાં આવી જશે.

થતી નથી અને કેટલીક વખત ઊલટી નુકશાન કરનાર પણ થાય છે. આવી ક્રિયાઓ નુકશાન કરનારી કેવી રીતે થાય છે તે પણ સમજવા યોગ્ય છે. જ્યાં શુભ આશય ન હોય ત્યાં પ્રાણી પોતાની જાતને છેતરી અજ્ઞાનતાથી અથવા દંભથી એમ માને છે કે પોતે ઉન્નતિક્રમમાં આવેલ છે; હવે જ્યારે તેનામાં તે કાંઈ હોય નહિ ત્યારે તે ઊલટાં તીવ્ર કર્મો ખાંધી સંસાર વધારી મૂકે છે. કોઈ પણ પ્રાણી યોગભૂમિકા પામ્યો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે જેમ પ્રથમની ભૂમિકાઓમાં વિવેચન બતાવ્યું છે તેમ આ પાંચ આશયો દર્શક તરીકે બહુ ઉપયોગી છે. યોગી, વેશધારી વિગેરેના સંબંધમાં વિચાર કરતાં આ આશયો કેટલે દરજ્જે પૂર્ણ થાય છે અથવા તેઓમાં તેમાંનું કાંઈ પણ છે કે નહિ તે ખાસ વિચારવાનું છે. હકીકત એમ છે કે જ્યાંસુધી અંતરંગ આશય જેને ‘ભાવ’ કહેવામાં આવે છે તે જાગ્રત થતો નથી ત્યાંસુધી ઉત્કાન્તિ થતી નથી અને એવો ભાવ અંતિમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં સાધ્યની નજીક પ્રાણી આવે ત્યારે જ થાય છે. જેમ રસવેધથી લોહનું સુવર્ણ થાય છે તેમ ભાવથી ક્રિયાનું મોક્ષહેતુત્વ થાય છે. એક દ્રવ્યો ખોદવો હોય તો ખનનના કાર્યને ક્રિયા સાથે સરખાવી શકાય, પરંતુ અંદર પાણીની શિરાઓ ઉત્પન્ન થવી તેને ભાવ સાથે સરખાવી શકાય. મતલબ જળપ્રવાહનું આગમન તો ભાવથી જ થાય છે, ખાલી દ્રૂપ ખણવાથી કાંઈ લાભ થતો નથી. જેમ તૃણની અંદર ઘીનો ભાવ શોષવો તેમ ક્રિયામાં યોગ શોષવો એ ખરાબર છે. તૃણ જંગલમાં હોય તેમાં ઘી નથી, પરંતુ ગાય તેને ખાય, ખચાવે, તેનું દૂધ થાય, તેનું દહીં થાય, તેને વઢોવવામાં

આવે, તેનું માખણ થાય, તેને તાવવામાં આવે, ત્યારે ઘી થાય છે; તેવી જ રીતે અંતિમ પહેલાના આવર્તમાં પ્રાણીમાં યોગ્યતા હોય છે તો પણ તે અંદર પડી રહે છે, વ્યક્ત થઈ શકતી નથી. આ સાથે એટલું પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે કે ગાય જેમ ઘાસ ખાધા વગર જીવી શકતી નથી અને ઘાસ ન ખાય તો દૂધની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી તેમ શુભ અધ્યવસાય પણ ક્રિયાની શુદ્ધિ અને શુદ્ધ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ વગર ટકી શકતા નથી અને તે વગર ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ગૃહસ્થલિંગે કૈવલ્યદશા પ્રાપ્ત કરનાર અથવા અન્ય લિંગે તે દશા પામનારનું આયુષ્ય બે ઘડીથી વધારે હોય તો જરૂર તે સાધુપ્રવૃત્તિ અને સાધુવેશ ધારણ કરે છે એમ શાસ્ત્રકાર કહે છે તેનું આ કારણ છે. પ્રવૃત્તિ અને પરિણતિ બન્નેનો અરસ્પરસ આવી રીતે સાપેક્ષભાવ રહે છે એ વાત બહુ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. સાથે એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે પરિણતિની શુદ્ધિ સાધ્ય છે અને ક્રિયાફળનો આધાર તેના ઉપર જ રહે છે. ઘાસ ગમે તેટલું સારું હોય તો પણ રોગી કે મડદા જેવી ગાય તે ખાય તો તેનાથી દૂધની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આથી ગાયની સારી સ્થિતિ દૂધને અંગે જેટલી જરૂરની છે તેવી જ રીતે અત્રે શુભ અધ્યવસાય-સ્થિતિ સમજવી. આવી રીતે આપણે યોગનું લક્ષણ અને તેની પ્રાપ્તિનો સમય અને તેને બતાવનારા આશયો વિચાર્યા. હવે આપણે યોગના ભેદો સંબંધી વિચાર કરીએ.

યોગના ભેદો

યોગની પ્રાપ્તિને અંગે અનેક શુભો ઉત્પન્ન થાય છે,

અનુક્રમ પ્રમાણે ચારિત્રના ભેદો પ્રાપ્ત થાય છે અને ભૂમિકા પ્રમાણે ઉન્નતિમાં વધારો થતો જાય છે અને ક્રમસર પ્રગતિ થતી જાય છે. યોગનું સ્વરૂપ સમજવા માટે યોગના કેટલાક વિભાગો પાડી તેનું સ્વરૂપ બતાવવા યોગવિજ્ઞાનીઓએ પ્રયાસ કર્યો છે તેના જુદી જુદી રીતે પાડેલા ભેદો પર આપણે હવે વિચાર કરીએ. ત્યાં ખાસ કરીને સમ્યગ્ શ્રદ્ધાન અને યોધ થયા પછી દેશથી અથવા સર્વથી ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે તે યોગને અંગે બહુ અગત્યની છે. ચારિત્રના જેટલા ભેદો છે તે એક દૃષ્ટિએ યોગના ભેદો છે એમ સમજી લેવું. સદરહુ ચારિત્રની ભિન્નતાનાં કારણ ખીબ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતાં યોગના પાંચ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તે આપણે વિચારીએ. તે પાંચ ભેદ આ પ્રમાણે છે: અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય.

૧. અધ્યાત્મ યોગ

વૃત્તિયુક્ત પ્રાણી ઔચિત્ય જાળવીને મૈત્ર્યાદિ ભાવ સંયુક્ત શિષ્ટવચ્ચનાનુસાર તત્ત્વચિંતન કરે તે ચિંતનને યોગીઓ ‘અધ્યાત્મ’ કહે છે. અધ્યાત્મ સંબંધી ઘણી જગ્યાએ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે, આ લેખકે તેના સંબંધમાં અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ઉપોદ્ઘાતમાં એક લેખ લખ્યો છે, પરંતુ અધ્યાત્મ શબ્દની જે વ્યાખ્યા અહીં આપવામાં આવી છે તે કંઈક નૂતન છે. એ વ્યાખ્યા શ્રીમાન્ યશોવિજયજી મહારાજે યોગભેદદ્રાવિંશિકામાં* આપી છે. તેના દરેકેદરેક

* દા. દ્વા. અદ્વારમી બત્રીશી-શ્લોક ૨.

શબ્દ પર વિચાર કરવો યોગ્ય છે. વૃત્તિયુક્ત પ્રાણી એમ જે અધ્યાત્મ શબ્દની આખ્યામાં કહેવામાં આવ્યું છે તે સમ્યક્-બોધપૂર્વક અણુવ્રત અથવા મહાવ્રતરૂપ યમોને ધારણ કરનાર પ્રાણીને વ્યપદેશીને લખાયું છે એમ સમજવું. અહીં અધ્યાત્મ શબ્દ મોક્ષના કારણ તરીકે સિદ્ધિ પામેલ યોગના ભેદ તરીકે જણાવેલ છે. તેની યોગ્યતા સમ્યક્ત્વ થયા પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ આ વ્યાખ્યા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એ પહેલાની પ્રથમની ચાર ભૂમિકામાં પણ સામાન્ય પ્રકારનો યોગ હોય છે તેનો અત્ર સમાવેશ થતો નથી અને તેને માટે આગળ ધ્વજા-યોગ વિગેરે ભેદ પાડવામાં આવશે તેના પરના વિવેચનથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. યોગમાં તદ્દન નીચી ભૂમિકાએ રહેલાનો યોગ એટલો સામાન્ય છે કે તેના સંબંધમાં વક્તવ્યતા બહુ અલ્પ છે. અહીં જે અધ્યાત્મની વાત કરી છે તે પંચમ ભૂમિકા-દૃષ્ટિ પર આરૂઢ થયેલા પ્રાણીની છે એમ વ્યાખ્યા ઉપરથી જણાય છે. આવો પ્રાણી ઔચિત્યપૂર્વક કરે એમ કહ્યું તે ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરે એમ સમજવું. આવા યોગમાં પ્રગત પ્રાણીની પ્રવૃત્તિ પોતાના આગળ વધેલા ગુણને અનુરૂપ જ હોય છે. આવો પ્રાણી મૈત્ર્યાદિ ભાવ જેના પર હવે પછી વિચાર કરવામાં આવશે તેથી સંયુક્ત થઈ મહાકૃષિઓએ બતાવેલ આગમાનુસાર તત્ત્વચિંતવન કરે તેનું નામ અધ્યાત્મ છે. જીવ, અજીવાદિ તત્ત્વ, કર્મસ્વરૂપ, ચેતનનો સંબંધ વિગેરે અનેક આત્મિક બાબતોનો શાસ્ત્રીતિ અનુસાર વિચાર-ચિંતવન તેનું નામ અધ્યાત્મ છે. આ તત્ત્વચિંતવનને અંગે ઔચિત્ય, વ્રત-સમવેતત્વ, આગમાનુસારિત્વ અને મૈત્ર્યાદિ ભાવ સંયુક્તત્વ એ

ચારે વિશેષણો એટલાં અગત્યનાં છે કે એના પર વિચાર કરવાથી મહાન્ સત્યો દૃષ્ટિ સમીપ ખડાં થઈ જશે. આ ચારે વિશેષણો અધ્યાત્મ યોગની ઉપર જણાવેલી વ્યાખ્યાને અંગે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સદરહુ વ્યાખ્યા ફરી વાર વાંચી જવાથી સમજશે.

અહીં મૈત્ર્યાદિ ભાવ સંયુક્ત એવું જે વિશેષણ તત્ત્વ-ચિંતવનને અંગે આપવામાં આવ્યું તે મૈત્રી, પ્રમોદ, મુદિતા અને કરુણા એ ચાર ભાવના સમજવી. એ ચાર ભાવનાનું સ્વરૂપ અધ્યાત્મકદૃષ્ટમના પ્રથમ સમતાધિકારમાં સારી રીતે ચર્ચ્યું છે તેનાથી તદ્દન જુદી રીતે બહુ સંક્ષેપમાં અત્ર તે પર વિચાર કરશું. સુખચિંતા એટલે મૈત્રીભાવ. કેનું સુખ ઇચ્છવું અથવા ચિંતવવું તેના ચાર ભેદ પડે છે. જેણે આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેનું સુખ ઇચ્છવું તે ઉપકારીસુખચિંતા, જે પોતાના સ્નેહી સંબંધી મિત્રતા કે સગપણ સંબંધથી થયેલા હોય તેનું સુખ ઇચ્છવું તે સ્વજનસુખચિંતા, જે પ્રાણીઓને પોતે પોતાના ગણ્યા હોય અથવા જેને પોતાના પૂર્વપુરુષોએ પોતાના ગણ્યા હોય તેવા આશ્રિતના સુખનું ચિંતવન તે સ્વપ્રતિપન્નસુખચિંતા અને ઉપકાર સંબંધ કે આશ્રયનો ખ્યાલ કર્યા વગર સર્વ પ્રાણીઓનું સુખ ઇચ્છવું તે સામાન્યસુખચિંતા. આ મૈત્રી-ચિંતવન જેના સુખનો વિચાર કરવામાં આવે તેને અંગે કરવામાં આવે છે અને તેના ભેદને અંગે અહીં ચાર ભેદ બતાવવામાં આવ્યા છે. તેના વિષય-સુખનો વિચાર કરીએ તો લૌકિક, કુતીરિક, પૌદ્ગલિક, ઔદિક, પારલૌકિક, આત્મીય આદિ અનેક પ્રકારે પ્રચલિત સુખના ભેદો કરી શકાય અને તેવા પ્રકારનાં સુખના ભેદો લોકોમાં પ્રચલિત છે. ચિંતવન

કરનાર પરમ દશાને પ્રાપ્ત થનાર હોવાથી આત્મીય સુખની વિચારણા અત્ર સમજવી. સ્વજનાદિનો વિભાગ એવા પ્રસંગમાં લોકકર્ણને અનુસરીને બતાવવામાં આવેલ હોય એમ જણાય છે અથવા પરમ દશા પ્રાપ્ત કરનાર મહાપુરુષની ચિત્તપરિણતિ કેવી વિશાળ હોય છે તેનો ખ્યાલ આપવા સારુ તેવા ભેદો બતાવ્યા હોય એમ જણાય છે. તેનો આશય એવા સુખના ઉપાયો યોજવા તરફ પ્રયત્ન કરવાનું સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખવાનું નિદર્શન હોય એમ લાગે છે.

ખીજા કરુણાભાવમાં દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા થાય છે તે ચાર પ્રકારની છે. અજ્ઞાનથી વ્યાધિગ્રસ્ત પ્રાણી દયા ઉશ્કેરે તેવા ગળગળતા શબ્દથી અપથ્ય ભોજન ખાવા માગે તેના પર ખોટી દયા લાવી તેને ભોજન આપવું તે મોહજન્યા કરુણા, ખીજી દુઃખી પ્રાણીને જોઈને તેને આહાર, ઔષધિ વિગેરે જોઈતી વસ્તુ, ધન, ધાન્યાદિ આપવાં તે દુઃખિતદર્શનજન્યા કરુણા, સુખી પ્રાણીઓને જોઈને તેઓનાં સુખ ઉપર દયા આવે અને તેઓ કેવી રીતે એવા બાહ્ય સુખના ખોટા ખ્યાલથી બચી અપરિમિત આત્મીય સુખ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થાય એવી ઇચ્છા તે સંવેગજન્યા કરુણા અને કુદરતી રીતે અન્ય ઉપર કરુણા આવે જેમ ભગવાનને ‘સવિ જીવ કરું શાસનરસી’ એવો ભાવ થાય તે સ્વાભાવિક-અન્યહિતયુતા કરુણા.

ત્રીજો સુહૃતા ભાવ પ્રાણીઓનાં સુખને જોઈ રાજી થવા-રૂપ છે. એના પશુ ચાર પ્રકાર છે. દેખાવમાં સુંદર પશુ પરિણામે અત્યંત અહિત કરનાર રાગીને અપથ્ય ભોજનની પેઠે જે વિષય સુખની પ્રાપ્તિ ખીજાને થઈ હોય તેમાં સંતોષ થવો તે

સુખમાત્ર મુદ્ધિતા ભાવ, બીજો સારા હેતુભૂત સુખમાં સંતુષ્ટ વૃત્તિ જેમ કે આ ભવનાં સુખ થાય તેવી રીતે મિતાહારદિપણાથી શરીરસ્વાસ્થ્ય થાય વિગેરે રીતે થતાં ઐહિક સુખમાં આનંદ માનવો તે સદ્દેહુ મુદ્ધિતાભાવ, ત્રીજો આ ભવ અને પરભવ બન્નેમાં સુખ થાય તેવા અનુબંધ કરાવનાર શુભ કાર્યો કરનારને તજજનિત સુખપ્રાપ્તિ થાય તેમાં સંતોષ પામવો તે સદ્નુબંધ-યુતા મુદ્ધિતા અને ચોથો મોહનીય કર્માદિ મહાતીવ્ર કર્મના નાશથી પ્રાપ્ત થતાં અવ્યાબાધ સુખમાં જે સંતોષવૃત્તિ થવી તે પરા મુદ્ધિતાભાવ. આવા પ્રકારનાં સુખો કોઈ પણ પ્રાણીઓ પ્રાપ્ત કરે, અન્ય કોઈને તે પ્રાપ્ત થાય તે જોઈ જાણી મનમાં સંતોષ થાય, અતિ આનંદ થાય અને જરા પણ અસૂચા ન થાય એ ત્રીજો મુદ્ધિતા ભાવ.

ચોથો ઉપેક્ષા ભાવ માધ્યસ્થ્યયુક્ત હોય છે. એ પણ કરુણાથી, અનુબંધથી, નિર્વેદથી અને તત્ત્વસારથી એમ ચાર પ્રકારે થાય છે. જેમ કોઈ અપથ્ય ખાનાર રોગી ઉપર કરુણા આવવાથી તેને અપથ્ય સેવતાં અટકાવી શકાશે નહિ એમ ધારીને અથવા તેમ કરવાનો પોતાનો અધિકાર નથી એવા ખ્યાલમાં તેને અપથ્ય સેવવાના કાર્યથી નિવારણ કરવામાં ઉપેક્ષા કરે તે કરુણાજન્યા ઉપેક્ષા; ભવિષ્યમાં શું પરિણામ થવું સંભવિત છે એમ વિચાર કરી કોઈ અમુક પ્રવૃત્તિ કરે તેને અટકાવવામાં યત્ન ન કરતાં તે જેમ કરે તેમ કરવા દે તે અનુબંધાલોચકારી ઉપેક્ષા; સર્વ સુખ ભોગવી શકે તેવા સંયોગમાં હોય છતાં નિર્વેદથી તેનું પરિણામ જોઈ તે સુખની ઉપેક્ષા કરે તે નિર્વેદજન્યા ઉપેક્ષા અને સુખ દુઃખ કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર કરી પોતાથી અન્ય

સર્વ પ્રાણીઓને કાંઈ પણ સુખ દુઃખ ન થાઓ એવી ઇચ્છાથી થયેલી ભાવના તે તત્ત્વસારા ઉપેક્ષા.

નિષ્પન્ન યોગી આ ચાર ભાવનાને અનુલક્ષીને સુખીની ઇર્ષાનો ત્યાગ કરે છે (મૈત્રી), દુઃખીની ઉપેક્ષાનો ત્યાગ કરે છે (કરુણા), પુણ્યવાન પ્રાણી ઉપર દ્વેષ છોડી દે છે (મુદિતા) અને અધર્મી પ્રાણી ઉપર રાગદ્વેષ બંને તજી દે છે (ઉપેક્ષા). ઉપર જે વ્યાખ્યા આપેલી છે તેવા પ્રકારના અધ્યાત્મયોગથી કર્મ-પ્રકૃતિનો અને ખાસ કરીને પાપપ્રકૃતિનો ક્ષય થાય છે, વીર્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે, ચિત્તની સમાધિ થાય છે, વસ્તુસ્વરૂપનો ઓઘ થાય છે અને અનુભવની જાગૃતિ થાય છે. આ પ્રથમ અધ્યાત્મ યોગનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે વિચારવું. એને માટે અંતરમાં બહુ વિવેચન છે તે પર અત્ર ઉલ્લેખ કરવાનો અવકાશ નથી, પરંતુ એ કેવો મહત્ત્વનો વિષય છે તે આટલી હદીકત ઉપરથી સમજવામાં આવી ગયું હશે. આવી રીતે યોગના સર્વ વિષયો પર વિવેચન કરવું જરૂરનું છે. અત્ર તો સંક્ષેપથી તેનો નામ-નિર્દેશ કરી તે પર બહુ ટૂંક વિવેચન થશે. પ્રસંગે વળી તે સંબંધી વિવેચનો ભવિષ્યમાં કરવામાં આવશે. વાચકો પોતાની મેળે સૂચવેલા અંથો ગીતાર્થ પાસે બરાબર સમજશે તો આ વિષય બહુ સારી રીતે સમજશે. યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાથી વિષય ગ્રાહ્યમાં અને પ્રક્રિયામાં આવી શકે તેવો છે.

૨. ભાવના યોગ.

ભાવના યોગના સંબંધમાં અત્ર લખાણથી વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. જે અધ્યાત્મના વિષયમાં નિષ્ણાત થયેલ હોય તેણે

દરરોજ વધારે વધારે અભ્યાસ કરી વિચારણાપૂર્વક આત્મ-તત્ત્વનું ચિંતવન કરવું અને અશુભ વિચારોના ત્યાગ કરવો એનું નામ ભાવના કહેવામાં આવે છે. અભ્યાસના સંબંધમાં એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એ દીર્ઘ કાળ સુધી, આંતર વગર અને આદરપૂર્વક સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે અધ્યાત્મને હૃદયમાં સ્થિર કરે છે. અહીં અભ્યાસ માટે ત્રણ વિશેષણો બતાવ્યાં જે ખાસ વિચારવાયોગ્ય છે અને ત્રણે એક સરખી રીતે ઉપયોગી છે. દીર્ઘકાળ સુધી ભાવના કરવાનું કહેવાનું કારણ એ છે કે-વિભાવસંસ્કારો આ જીવને અનાદિ કાળથી એવા લાગી રહેલા છે કે જ્યાંસુધી તેનો અભિભવ શુભ સંસ્કારોથી દીર્ઘ કાળ સુધી થાય નહિ ત્યાંસુધી ઉક્ત વિભાવ-સંસ્કારો વારંવાર પ્રાદુર્ભાવ થતા રહે છે. વળી અભ્યાસમાં આંતરો ન પાડવો, દશ વર્ષ અભ્યાસ કરી અધ્યાત્મબળ પ્રાપ્ત કરે અને પાછો બે વરસ મૂકી દે તો વિભાવસંસ્કારો તરત જોરમાં આવી જાય છે અને આદર વગર કરેલ યોગક્રિયા કંઈ પણ ફળ આપતી નથી અથવા નહિવત્ ફળ આપે છે એ સ્પષ્ટ ગમ્ય હોવાથી આ અભ્યાસ દીર્ઘ કાળ સુધી કરવો, આંતર રહિત ચાલુ રાખવો અને તે દરમિયાન અધ્યાત્મ ઉપર અંતઃ-કરણથી આદર રાખવો. ભાવના અનેક પ્રકારની છે પણ નિબ્પન્ન યોગીને માટે જ્ઞાન, દર્શન, આદિત્ત, તપ અને વૈરાગ્ય એ પાંચ વિષયની ભાવના કરવા માટે શિષ્ટ પુરુષો ફરમાવી ગયા છે. એ ભાવનાથી અભ્યાસ વધે છે, વિભાવ સંસ્કારો મંદ થાય છે અને એક ભાવના બીજી વિશિષ્ટ ભાવનાઓને જન્મ આપે છે અને એમ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી જાય છે. અહીં ભાવનાયોગમાં

બાર ભાવના બતાવી છે તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ વિચારી જવું પ્રાસંગિક ગણાશે.

ભાવના યોગમાં બાર ભાવના ઉપર જણાવ્યું તેમ ખાસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જ્યાંસુધી ચિત્તમાં ભાવના આવતી નથી ત્યાંસુધી શાંતરસની રેલછેલ થતી બાર ભાવનાનું રહસ્ય નથી અને સાર્વિક ભાવ પ્રગટ થતો નથી. હૃદયને અસર કરનાર હોવાથી ભાવનાઓ યોગમાં ખાસ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અનેક પ્રકારના મોહથી ચિત્તમાં વ્યાકુળતા રહ્યા કરે છે; એવી વિષાદગ્રસ્ત અવસ્થામાંથી ચિત્તને દૂર રાખનાર અને શાંત ભાવ પમાડનાર ભાવનાઓ વ્યાકુળતા દૂર કરે છે અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરે છે. આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાનમાં આસક્ત પ્રાણીઓ જ્યાંસુધી આ ભાવનાઓનો અભ્યાસ પાડતા નથી, વારંવાર તેને આદરતા નથી, નિરંતર તેમાં આસક્ત થતા નથી, ત્યાંસુધી વિભાવમાં આસક્ત ચિત્ત વારંવાર સંસાર તરફ ઘસડાઈ જાય છે, સંસારના ઉપર ઉપરથી ઊજળા લાગતા ભાવોમાં લપટાઈ જાય છે અને પરભાવમાં સ્વ-બુદ્ધિ કરી તદ્રસિક થઈ પડે છે. શાંતરસ અતિ અદ્ભુત છે, મોક્ષસુખની વાનકી છે, સુખની પરાકાષ્ઠા છે, સ્થિરતાનું કેંદ્ર છે, શમનું સરોવર છે. એ સંસાર ભાવનું વિરસપાણું શાંત પણ ચોક્કસ રીતે બતાવી ચેતનને ઉદ્ધાત બનાવે છે, પ્રગતિમાં મૂકે છે અને તેનો પગ પ્રગતિમાં પાછો ન હોઈ એવી મજબૂત પીઠિકા આપે છે. એ શાંત ભાવ બતાવવા સારુ બાર ભાવના પર વિચાર કરવાનો છે. બહુ સંક્ષેપમાં તેનું સ્વરૂપ આપણે અહીં જોશું તો તે પરથી તેની મહત્તા અતિ વિશિષ્ટ છે તે જણાશે.

પ્રથમ અનિત્ય ભાવનામાં પ્રાણી વિચારે છે કે-આ સંસારમાં પ્રાણી સંપત્તિ ઉપર રાચેમાચે છે પણ એ તો ચિર-કાળ ટકતી નથી, અનેકને સંપત્તિ છોડી

૧. અનિત્ય ભાવના ચાંદી જાય છે તે નજરે જોયું છે, ઘણા

પ્રાણીઓ મોટી સંપત્તિના માલીક હોય તેને ભીખ માગતા જોયા છે ત્યારે એવી અસ્થિર સંપત્તિ ઉપર આધાર કેમ રખાય ? પ્રાણી પોતાના યૌવનમાં મસ્ત રહે તે પણ તે કાયમ ટકતું નથી, વૃદ્ધાવસ્થા જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અથવા તે પહેલાં વ્યાધિથી શરીર ખરાબ થાય છે, શરીર પોતે અનિત્ય છે, અંતે પડવાનું છે અને કોઈનો અમરપટો અત્રે છે જ નહિ. આકાશમાં વિજળીનો ચમકારો થાય તેટલો વખત જ ટકે તેવી સંપત્તિ અથવા યૌવન ઉપર આધાર કેવી રીતે રાખી શકાય ? ધર્મશાળાને ઘરનું ઘર માની તેમાં આસક્ત રહેનાર પ્રાણી વસ્તુસ્વરૂપ સમજતો નથી; પોતાની સાધારણ પુંજના સરવાળા કર્યા કરનાર, સરવૈયાના આંકડા જોઈ રાજ થનાર પોતાનું શું છે તે તપાસવા ઊભો રહેતો નથી; પૃથ્વી કોઈની થઈ નથી, કોઈ સાથે ગઈ નથી અને અત્યાર સુધીમાં તેણે અનેક પતિઓ કર્યાં છે. આ પ્રમાણે દરેક વસ્તુ માટે વિચારવું. વસ્તુ પોતે નિત્ય નથી અને નિત્ય સંબંધ ન હોય તે નકામો છે, જે સંબંધને પરિણામે અંતે વિયોગ જરૂર થાય તે કેવી રીતે કરવા યોગ્ય ગણી શકાય ? અનુત્તર વિમાનનાં અપૂર્વ સુખ ભોગવનાર દેવોનો અંતે ત્યાંથી પાત થાય છે અને થાય છે ત્યારે સુખ ભોગવેલું હોય છે તે પણ કડવું થઈ જાય છે અને પાછા ફરી દુઃખમાં અવતરવું પડે છે. વીજળી અને

સંધ્યાના રંગનાં દૃષ્ટાંતો બહુ વિચાર કરીને સમજવા યોગ્ય છે. એ જેટલો વખત ઝબકારો કરે છે કે રંગ આપે છે તેટલો વખત ઉપર ઉપરથી આનંદ આપે છે પણ તે ટકતા નથી. આમ સાંસારિક સર્વ વસ્તુઓમાં, વિષયમાં અને તેની પ્રવૃત્તિમાં જણાય છે એ બહુ સૂક્ષ્મ રીતે સમજવું. મિત્ર, સ્ત્રી, સ્વજન વિગેરે સર્વનો સંબંધ આવો અનિત્ય છે, અંતે જરૂર વિયોગ થનાર છે અને આલંકારિક ભાષામાં કહીએ તો તે સ્વપ્ન અથવા ઈંદ્રજાળ જેવો છે. સ્વપ્નામાં ગમે તેટલું સુખ ભોગવાય, ઈંદ્ર-જાળમાં ગમે તેટલી ઋદ્ધિ ખડી થઈ જાય પણ તે સર્વ ખોટાં છે, તેવી રીતે સ્વજનસંબંધ અંતે ઊડી જનારો છે અને ઊડી જાય ત્યારે મનમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપનાર થઈ પડે છે. સનતકુમાર ચક્રવર્તીનો શરીરપ્રેમ વિચારતાં આ વાત દૃઢ થાય છે અને કોઈ પણ સુંદર સ્ત્રીની વૃદ્ધાવસ્થામાં શારીરિક સ્થિતિ જોતાં એ વાતનું રહસ્ય સમજાય છે. આયુષ્ય અસ્થિર છે, જળના પરપોટા જેવું છે અને મોટા માંઘાતા જેવા રાજાઓ પણ અંતે સર્વ છોડીને ચાલ્યા ગયા છે એ વાત વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે, વિચારીને એના અંતરમાં રહેલ સંબંધનું અનિત્યત્વ સમજવા યોગ્ય છે અને એવી રીતે વારંવાર વિચારવાથી ચેતનના પરવસ્તુ સાથેના સંબંધનું અનિત્યત્વ હૃદયમાં ઉતરી જાય તેમ છે. ચિદાનંદધનસ્વરૂપ આત્મા માત્ર નિત્ય છે અને તેમાંથી જે સુખ મળે, જેને માટે અન્ય પર આધાર રાખવો ન પડે, તે જ માત્ર નિત્ય છે અને તેની પ્રાપ્તિને લગતો ઉદ્યમ કલંક્ય છે.

બીજી અશરણુ ભાવનામાં પ્રાણી વિચાર કરે છે કે-આ સંસારમાં ચેતનને કોઈનું શરણુ નથી. તે ગમે તેની ગમે તેટલી

પરિચર્યા ઉઠાવે, ગમે તેટલાં નમન કરે પણ કોઈ તેને શસ્ત્ર આપનાર થતું નથી. તે ગમે તો વજ્ર-
 ન. અશરણ બાવના પિંજરમાં પેસે અથવા ગમે તેનો આશ્રય લે,
 મુખમાં તુણ લઈ જનાવરની પેઠે દીનતા
 ભતાવે, પરંતુ જ્યારે તેનો સમય પૂરો થાય છે ત્યારે ચમત્કા
 તાબામાં તેને ગયા વગર છૂટકો થતો નથી. મોટા ચક્રવર્તી કે
 દેવતાઓ પણ ચમત્કો દોર અટકાવી શકતા નથી અને ગમે
 તેટલું કરે તો પણ અંતે મરણ કોઈને છોડતું નથી. કર્મપર-
 ચીના વૃત્તિ જ્યાંસુધી તે સંસારમાં રહે છે ત્યાંસુધી એટલી
 બધી રહે છે કે ગમે તેટલા સ્વજન સંબંધીઓ, સ્નેહીઓ,
 સ્ત્રી, પુત્ર કે માતા હોય તે કોઈ કર્મની આડે આવી શકતું
 નથી. કર્મ તેની અનેક પ્રકારે અસર જણાવ્યા જ કરે છે. આવા
 વખતમાં પ્રાણીને બે કાંઈ પણ આધાર હોય, કોઈનું પણ શરણ
 થઈ શકતું હોય તો તે માત્ર ધર્મનું જ છે, જે કર્મનો ભોગ-
 કાળ થાય ત્યારે તેમાં શાંતિ રખાવે છે, નવીન બંધ ઓછો
 કરાવે છે અને એકંદરે પ્રાણીને પ્રગતિમાં ટેકો આપે છે.
 સાધારણ રીતે વૃદ્ધાવસ્થાનું આદ્યું જતું જોર, સંપત્તિ આદી
 જવાનો ભય, શારીરિક સ્થિતિ પર આદ્યા આવતા વ્યાધિઓ
 અને સંબંધીઓનો થવાનો વિચ્છેદ પ્રથમ વિચારમાં જ પ્રાણીને
 મુંઝવી નાખે છે, થાય છે ત્યારે મહાકષ્ટ આપે છે અને સ્થા
 પછી એ પ્રકારની અતિ કિલ્લ લાગણી પછવાડે મૂકી બસ છે-
 એવા વખતમાં પ્રાણીને ટેકો ધર્મ જ આપે છે. એવી વિશિષ્ટ
 લાગણી જે દેશોમાં નથી ત્યાં અનેક આત્મઘાતના બનાવો બને
 છે. આ એક જૂદી વાત છે. અહીં પ્રાણી વિચાર કરે છે કે-આ

પ્રાણીને બહારની કોઈ વસ્તુનું શરણ નથી, ટેકો નથી; તેને તેનાં પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે આવવાનું, જવાનું અને સ્થિર થવાનું બને છે અને કર્મ તેનાં અનેક પ્રકારના સારાં માઠાં ફળો આપ્યાં જ કરે છે. જે વખતે દ્વીપાયન ઋષિએ દ્વારિકાને સળગાવી તે વખતે જે પ્રાણીઓએ શ્રી નેમનાથભગવંતનું શરણ કયું તે સર્વ બચી ગયા, બીજા બળી ગયા. એ પ્રમાણે આ સંસાર દાવાનળમાં અન્યનું શરણ મળી શકતું નથી. જેઓ ધર્મનું-જિનવચનનું શરણ કરે છે તે ભવિષ્યમાં લાભ મેળવી શકે છે. આ અશરણ ભાવના આત્માને પોતાના ઉપર આધાર રાખતાં શીખવે છે. મોટા મોટા નવ નંદ વિગેરે રાજાઓ ચાલ્યા ગયા, પણ તેની કરેલી સુવર્ણની ડુંગરીઓ તો અહીં જ રહી ગઈ, ચક્રવર્તીઓ ગયા પણ તેણે સાધેલા છ ખંડ ને ચૌદ રત્નાદિ અહીં જ રહ્યાં. એ સર્વ જોતાં બહારથી કોઈનું શરણ આવી શકતું નથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

ત્રીજી સંસાર ભાવનામાં સંસારનું સ્વરૂપ વિચારે છે. આ પ્રાણી કર્મને વશ પડીને સંસારમાં કેવા કેવા નાચે નાચે છે તેનો વિચાર જરા અવલોકનદૃષ્ટિથી

૩. સંસાર ભાવના કરવા યોગ્ય છે. ત્યાં આ જીવનાં બ્રમણે જુએ તો તે અનેક કુગતિમાં-દુર્ગતિમાં ગયો છે. કોઈ વાર પૃથ્વી, અપ્, અગ્નિ, વાયુમાં રખડ્યો, વનસ્પતિમાં ફર્યો, ટકાનો ત્રણ શેર વેચાયો, એ ત્રણ ચાર ઈંદ્રિયોવાળા જીવોમાં ગયો, તિર્યંચના અનેક વેશે લીધા, ઉપર ગયો, નીચે આવ્યો, મનુષ્યગતિમાં અનેક નાટકો ખેલ્યા, નારકીમાં રેંસાયો, દેવતામાં હાણ્યોમાણ્યો-એવી રીતે અરઘદ્-

ઘટિકાન્યાયે ઉપર ગયો, નીચે ગયો, અકુળાયો, કૂટાયો અને અનેક રીતે હેરાન થયો, દરેક ગતિમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પામ્યો, અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ કરી, અનેક પ્રકારના વિકારો અનુભવ્યાં પણ એક પણ જગ્યાએ પ્રાણી ઠરીને બેઠો નહિ. એણે તૃષ્ણાખાતર અનેક પાપકાર્યો કર્યાં, અનેકને છેતર્યા, અનેકના પ્રાણ લીધા, પણ એની મનોરથલટની ખાઈ પૂરાણી નહિ. એણે અનેક પ્રાણી પર ક્રોધ કર્યા, અનેક પ્રકારે અભિમાન કર્યા, દરેક પ્રકારની હલકાઈ કરી, તુચ્છતા વાપરી અને મનો-વિકારને વશ થઈ બહુ બહુ પ્રકારનાં નાટકો કેળવ્યાં. દરેક ગતિમાં અને જાતિમાં એણે નવા નવા વેશો ધારણ કર્યા અને પોતાનો પાઠ ભજવ્યો. એના પ્રત્યેક ભવનાં ચરિત્રો ભ્રેષ્ઠએ તો તેમાં વળી તેણે અનેક રંગો જમાવ્યા હોય એમ દેખાઈ આવશે. પ્રાણીએ કર્મને વશ થઈ કેટલા નિસાસાઓ મૂક્યા હશે, આનંદ માન્યા હશે અને ધક્કા ખાધા હશે એનો વિચાર કરતાં ત્રાસ ઊપજે તેમ છે. પ્રાણીને આ સંસારમાં એક ચિંતા મટે છે ત્યાં બીજી ઊભી થાય છે, એક બાબત પર જરા પગ સ્થિર થાય છે ત્યાં બીજી ત્રણ ઉપાધિઓ વધે છે. આવી રીતે સાચાખોટા વ્યવહારમાં, બહારના દેખાવમાં, ધામધૂમમાં, ગપાટા મારવામાં, બડાશે હાંકવામાં અને એવી અનેક ક્ષુલ્લક બાબતોમાં ભવના ભવ ચાલ્યા જાય છે અને પ્રાણી આટોઅવળો પડતો-આખડતો સંસારના ચિત્રવિચિત્ર પવનનો અનુભવ કર્યા કરે છે. આ સંસાર ભાવના ભાવવી એટલે આખા સંસારનું ચિત્ર આત્મા પાસે રજૂ કરવું. એમ કરવા માટે લેખની જરૂર નથી,

જરા આબુખાબુ-આગળ પાછળ બુઝો-આખી સંસાર ભાવના રબૂ કરી ચકાશે. માત્ર ઉદાસીન ભાવે વસ્તુસ્વરૂપ યોગખવાના વિશુદ્ધ ઇરાદાથી એમાં પ્રયાણ કરતાં બહુ સત્ય સમજશે, રહસ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અને પોતાનું સ્થાન શું છે તેનો ખ્યાલ આવશે. સંસારમાં ગતિ આગતિ, સંબંધની વિચિત્રતા, પિતાનું પુત્ર થવું, પુત્રનું પિતા થવું, માતાનું સ્ત્રી થવું, સ્ત્રીનું માતા થવું ઇત્યાદિ ફેરફારો, સુખનો અપૂર્ણ ખ્યાલ, બાળબુદ્ધિનાં કાર્યો વિગેરે તથા ઇદ્રિયોનું ભેર, વિકારોનું સામાન્ય અને સાથે પ્રગતિનાં સર્વ તરવો આ ભાવનામાં જણાશે. વિચારણા-પૂર્વક વિશાળ અવલોકન કરવાથી આ ભાવનાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

ચોથી એકત્વ ભાવનામાં પ્રાણી વિચારે છે કે-અત્ર સંબંધો થયા છે તે પર છે; તેની સાથે વાસ્તવિક રીતે પ્રાણીને સંબંધ નથી. સર્વ સંબંધ જ સંબંધ વગરના

૪. એકત્વ ભાવના છે. ચેતન પોતે એકલો છે, એકલો આબ્યો છે અને એકલો જવાનો છે. એનું કોઈ નથી, એ કોઈનો નથી, બીજા તેને પોતાનો કહે છે, તે બીજાને પોતાના માને છે, તે સર્વ ખોટું છે, તેમ જ કોઈ વસ્તુ પણ તેની નથી. આ રીતનો વિચાર તે જરા પણ દીન થયા વગર કરે છે. જંગલમાં સિંહ એકલો જ હોય છે. તેને એક થતું નથી કે હું એકલો છું, તેને એમ થાય છે કે હું રાજા છું. તેમ પ્રાણી એકત્વ ભાવના ભાવે ત્યારે તે એમ થાય છે કે-કર્મને લીધે પ્રાપ્ત થયેલ સંબંધ માત્ર અનિત્ય છે, પોતાને તેની સાથે કાંઈ લાગતુંવળગતું નથી. મો

મોટા ચક્રવર્તીઓ પણ આખરે એકલા ગયા છે, કોઈ અથવા કંઈ તેઓની સાથે ગયું નથી. સમ્યક્દાનંદધનસ્વરૂપી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય અનેક સદ્ગુણોનું ધામ અંતરાત્મદશામાં રમણ કરનાર ચેતન એકલો છે, એક છે, અપર છે. એને પર સંબંધ થયો છે તે બહારનો છે, ઉપર ઉપરનો છે, પરકૃત છે અને પરભાવ છે. એને એના સ્વભાવમાં આણુતા તે વસ્તુસ્વરૂપમાં રમણ કરશે, પરભાવને ત્યાગી દેશે અને અખંડ આનંદનું ધામ બની એકલો નીકળી જશે. અહીં સંબંધ કરે છે ત્યારે પણ તેમાં તેનો એકત્વ ભાવ તો સંબંધના અસ્થિરપણાને અંગે પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. ચેતનની એકતા વિચારવાની આ ભાવનામાં પુરુષાર્થને બહુ માર્ગ મળે છે, ચેતન અત્યંત ઉદાત્ત દશાનો અનુભવ કરે છે અને એનું સાધ્ય-પ્રાપ્ત્ય સ્થાન એને સ્પષ્ટ દર્શન આપે છે અને ત્યાં યોગસિંહાસન પર અત્યંત આનંદ વર્ષાવનાર શુદ્ધ કાંચનસ્વરૂપી રતનત્રયધારી ચેતન-રાજને-પોતાને મૂળ સ્વરૂપે બિરાજમાન થયેલ તે જુએ છે. એકથી વધારે મળે ત્યાં કલહ થાય છે, એ દૃષ્ટાંત બતાવનાર દાહજ્વરપીડિત નમિ રાજર્ષિની પાંચ સો સ્ત્રીઓ જ્યારે કંકણ કાઢી નાખે છે ત્યારે જે બોધ થાય છે તે જીવનના પ્રત્યેક બનાવો બતાવી આપે તેમ છે, આંખો બિઘાડી હૃદયચક્ષુદ્વારા તેની વિચારણા કરી જોવા યોગ્ય છે અને કરવાથી સત્ય રહસ્ય સમજાય તેમ છે. એવી રીતે વિચારણા કરનાર ચેતનરાજનો એકત્વભાવ બહુ સારી રીતે સમજી વિચારી શકે તેમ છે.

પાંચમી અન્યત્વ ભાવનામાં સંબંધનું પરપણું વિચારવાનું છે. ઉપર ચેતનની એકતા કહી તેની સાથે તેનાથી પર સર્વ

પ્રાણીઓનું અને સંબંધનું પરપણું વિચારવાનું અત્ર સ્થાન છે.

પરમાં આસક્ત, પરભાવમાં રમણ કરનાર
 પ. અન્યત્વ ભાવના ચેતન અનેક પ્રકારના સ્વાર્થમાં જોડાઈ
 જાય છે અને પરને સ્વ માની બેસે
 છે, જેને માટે અનેક હોંશ થાય છે, જેને માટે અનેક આશા
 બાંધવામાં આવે છે, જેની હોંશથી ઈચ્છા કરવામાં આવે છે,
 જેની બીક રહે છે, જેને દેખવાથી આનંદ થાય છે, જેને માટે
 અનેક પ્રકારના શોચ થાય છે એ સર્વ પર છે, પારકા છે,
 અનેરા છે; એમાં તારા કોઈ નથી અને એની ખાતર જેટલે
 અંશે તું તારી જાતને ભારે કરે છે તેટલે અંશે તું ભૂલ કરે
 છે. તીર્થસ્થાનમાં મેળો મળે, નાટકમાં જોનારા મળે અને જેમ
 મેળો કે ખેલ પૂરા થતા સર્વ વીખરાઈ જાય તેમ અહીંનો
 મેળાપ પણ છૂટો પડી જવાનો એ નિષ્ણીત હકીકત છે. આપણે
 અનેકને ચાહ્યા જતા નજરે જોયા છે. જેની સાથે રમ્યા, ખેલ્યા,
 હસ્યા, ખાલ્યા તેને ચાહ્યા જતાં આપણે જોયા છે. પૃથ્વીને કંપા-
 વનાર અને અનેક પ્રકારના પછાડા મારનાર ચાહ્યા ગયા. જેને
 આપણા માનતા હતા તેનું શું થયું તે પણ આપણે જાણતા
 નથી. નજીકના પ્રેમી પણ સ્વાર્થનો સંઘટ્ટ થતાં કેવા શત્રુ થઈ
 બેસે છે, ભાઈઓ પરસ્પર કેવા એક બીજના ગોળાનાં પાણી
 હરામ કરે છે, મિત્રો કેવા દુશ્મન થઈ જાય છે એ અનુભવનો
 વિષય છે. વાત એક જ છે કે જે પોતાના નથી તેને પોતાના
 માનવાથી ખોટા પાયા ઉપર રચેલ ઈમારત ટકતી નથી અને
 આખરે પસ્તાવો કરાવે છે. અન્યભાવ વિચારી, અનુભવનો
 આશ્રય કરી સ્વમાં રહેલ સુખ પ્રગટ કરી સમજવા યોગ્ય છે,

વિચારવા યોગ્ય છે, અંતુલંબવા યોગ્ય છે. શ્રી ગીતામસ્વામી, મરુ-
દેવા માતા આ ભાવનાના વિચારને અંગે વૈરાગ્યવાસિત થઈ
યોગની ઉત્કૃષ્ટ દશાએ પહોંચ્યા હતા, એ પ્રત્યેક ભાવનાનું યોગ-
સ્વરૂપ બતાવે છે. બન્નેની કૈવલ્ય સમયની નજીકની દશા
વિચારી સમજવા યોગ્ય છે. તેઓ બરાબર સંબંધનું રહસ્ય
સમજી ગયા અને સમજીને હૃદયમાં એ ભાવ ઓતપ્રોત દાખલ
કર્યો કે એની તાત્કાલિક અસર થઈ. આ સંસારમાં ‘ તારું કોઈ
નથી અને તું કોઈનો નથી ’ એ ભાવ બરાબર વિચારવો. સર્વ
પર છે, પારકા છે, એ ભાવ સમજવો અને તેના પરિણામે
સંબંધનો નિર્ણય કરી પરમાં લપટાવું નહિ એટલે રાગનો
મોટો ભાગ ઘટી જશે અને આત્માની પ્રગતિ એકદમ થશે.

છઠ્ઠી અશુચિ ભાવનામાં શરીરની અપવિત્રતા વિચારવાની
છે. બહારથી બહુ સુંદર લાગતા શરીરમાં અનેક દુર્ગંધી પદાર્થો
ભરેલા છે. એના બંધારણમાં માંસ, લોહી,

૧. અશુચિ ભાવના ચરખી, હાડકાં વિગેરે પદાર્થોનો ઉપયોગ
થયો છે અને તે એવી વસ્તુઓ છે કે-

એના પર વિચાર કરવાથી શરીર પર જે નકામો પ્રેમ થતો હોય,
એને વારંવાર પંપાળવાની ટેવ પડી હોય, એ જરા માંદું
પડી જતાં એના પર વિચારણા ચાલે એવી સ્થિતિ થઈ પડી
હોય, તેના પર યોગ્ય અંકુશ આવી જાય છે. મદિલકુંવરીએ મિત્રેશ્વર
એક આપવા જે કનકકુંવરીની યોજના કરી હતી તે શરીરની
અશુચિનો અચૂક પુરાવો આપે છે અને એ સંબંધમાં જેઓ
વિચારણા કરતા નથી તેઓ શરીર પરના મોહથી કેવા હેરાન
થાય છે તે પર લક્ષ્ય જેવું છે. ધર્મસાધનમાં મદદ કરનાર તરીકે

તેને સાધારણ રીતે પોષણ થાય તેટલા પૂરતું ખાનપાન આપવું, પણ તેના પર મમત્વ કરી, તેની ખાતર અભક્ષ્ય ભક્ષણ કરી કે અપેયતું પાન કરી સંસાર વધારવો એ અયોગ્ય છે. ખાવાનાં પદાર્થોની શોધમાં, તેને સમારવામાં, તૈયારીમાં, પરીક્ષામાં અને ખાવામાં કાળક્ષેપ કરી શરીરપોષણ કરવી અને મનુષ્યભવનો અત્યંત અગત્યનો વખત આવી ક્ષુદ્ધક બાબતોમાં ગાળવો તે અત્યંત નાપસંદ કરવા યોગ્ય છે. આ બાબતમાં ભૂલ કરનાર ઘણા પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે. શરીરની અશુચિની આવી અનેક રીતે વિચારણા કરી, તેમાં રહેલ ખીલત્સતા યાદ લાવી તેના પરનો રાગ દૂર કરવાની ભાવના અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

સાતમી આશ્રવ ભાવના પ્રાણીને દ્રવ્યાનુયોગના એક અતિ અગત્યના વિભાગમાં પ્રવેશ કરાવે છે. પ્રાણી અનેક પ્રકારે કર્મ-

બંધ કરી પોતાની જાતને ભારે કરે છે

૭. આશ્રવ ભાવના અને સંસારમાં રખડે છે. આ આશ્રવરૂપ

‘ગરનાળા’ના સ્વરૂપને જાણવાની ખાસ

જરૂર છે અને તેને ઓળખવાથી કર્મપ્રણાલિકા કેવી મજબૂત છે અને તે કેવી રીતે પ્રાણીને ત્રાસ આપે છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. ત્યાં પાંચે ઇંદ્રિયો અનેક પ્રકારના વિષયોની લાલચ ખતાવી પ્રાણીનું સંસારમાં આકર્ષણ કરે છે, પરભાવમાં રખડાવે છે અને નિજ ભાવથી દૂર કરે છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શ્રવણ-આ પાંચે ઇંદ્રિયો પોતાનું કામ બહુ જોરથી કર્યા કરે છે. એને વશ પડ્યા પછી ઉપર આવવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેવી જ રીતે જીવવધ, અસત્ય વચનોવચાર, પરવસ્તુ લઈ લેવાની યુદ્ધિ, સ્ત્રીમણ અને ધન ધાન્યાદિ ઉપર સ્વીયપણાની યુદ્ધિ

સાથે તેને એકઠા કરવારૂપ પરિશ્રદ્ધ—આ પાંચે અત્રતો પશુ અનેક પ્રકારે કર્મોને ખેંચી લાવે છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ—આરે મનોવિકારો અનેક કર્મોને લઇ આવે છે અને પ્રાણીને સંસારમાં ભટકાવે છે અને એ સર્વને પ્રવર્તાવનાર મન, વચન અને કાયાના યોગો બહુ રીતે પ્રાણીને ફસાવે છે. આવી રીતે ઇંદ્રિયો, અત્રતો, કષાયો અને યોગો તેમજ ક્રિયાઓના પ્રકાર પર વિસ્તારથી વિચાર કરવો, તેના અનેક ભેદો, ભેદોના ભેદો, તેઓની સ્થિતિ અને ચેતનજી પર તેની અસર કેવી, કેમ, શામાટે અને કેટલા પૂરતી થાય છે તે પર વિચાર કરવો, તેઓનાં ફળનો નિરધાર કરવો અને તેઓથી થતી અતિ . કિલ્લ ભવસંતતિ સમજવી એ આશ્રવ ભાવનાનું કેંદ્ર છે. પ્રથમની છ ભાવના કરતાં જુદી રીતે આ ભાવના તત્ત્વરમણતા કરાવે છે અને બહુ અગત્યની વિચારશ્રેણી પૂરી પાડી પ્રાણીને વસ્તુસ્વરૂપ તેના યથાસ્થિત આકારમાં સમજાવે છે. ઇંદ્રિયોના પ્રત્યેક વિષયો કે કષાયના વિભાગો બહુ વિચાર કરવાનું વિશાળ ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે. પચીસ ક્રિયાઓ એવી યોગ્ય રીતે ગોઠવી છે કે આ પ્રવૃત્તિના જમાનામાં તેનો વિચાર બહુ લાભ કરે, વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવે અને પ્રાણીને શુદ્ધ ઉપયોગમાં રાખે. એવી અનેક વિચાર કરવા યોગ્ય બાબતો તે સમજાવે છે. હિંસાહિનું સ્વરૂપ, તેના ભેદો, દરેક વ્રતના પાંચ પાંચ અતિચારો, દરેક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ, મન વચન કાયાના યોગોના પંદર ભેદ વિગેરે બાબતો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એ સર્વ કેવી રીતે કર્મસમૂહને ખેંચી લાવીને ચેતનને ફેરો ભારે કરે છે તે બહુ બહુ પ્રકારે વિચારી ભાવનાનો વિષય કરવા યોગ્ય છે. ત્યાં મુખ્યત્વે કરીને પાંચ ઇંદ્રિયો, પાંચ અત્રત;

ચાર કષાય, ત્રણ યોગ અને પચીશ ક્રિયા એમ બેતાલીશ આશ્રવના બેઠ પડે છે. આ ભાવનામાં તે પર વિસ્તારથી વિચાર કરવાનો છે.

આઠમી સંવર ભાવનામાં કર્મને આવવાનાં દ્વાર રોકવાની વિચારણા છે. આશ્રવરૂપ ગરનાળાની આડા દ્વાર બંધ કરી

દેવાથી જીવરૂપ તળાવમાં કર્મરૂપ નવીન

૮. સંવર ભાવના જળ આવતું બંધ થાય છે. તે દ્વારા

વિચારવારૂપ તત્ત્વચિંતન આ ભાવના પૂરું

પાડે છે. એને માટે અનેક માર્ગો બતાવ્યા છે. સત્તર પ્રકારે સંયમ કરવાથી આશ્રવદ્વાર બંધ થાય છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો પર જ્ય કરવો, પાંચ મહાવ્રત આદરવાં, ચાર કષાયનો જ્ય કરવો અને મન, વચન, કાયાના યોગો પર અંકુશ લાવવો—એ સત્તર પ્રકારે સંયમ છે. દશ યતિધર્મો પણ એ જ રીતે સંવરદ્વાર બતાવે છે. ક્ષમા, માનત્યાગ (માર્દવ), માયાત્યાગ (આર્જવ), સંતોષ, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અકિંચનત્વ અને પ્રદ્વયર્થ એ દશ યતિ-ધર્મો છે, સાધુધર્મનો ખાસ વિષય છે અને કર્મને રોકનાર છે. પાંચ સમિતિમાં હાલતાંચાલતાં, લેતાંમૂકતાં ઉપયોગ રાખવાનું સૂચવે છે અને ત્રણ ગુપ્તિમાં મન વચન કાયાના યોગો પર અંકુશ આવે છે. એ પાંચ સમિતિ ને ત્રણ ગુપ્તિને અષ્ટ પ્રવચનમાતા કહેવામાં આવે છે. એ પણ સંવર છે. આ બાર ભાવનાઓ પણ સંવરનો વિષય છે. બાવીશ પ્રકારના પરિષદો સહન કરવા એથી પણ સંવર થાય છે. પોતાના ગુણ બની રહે તેટલા માટે વધારે આગળના ગુણનો વિચાર કરવો, તેની ભાવના ભાવવી અને તેનો આદર્શ ચિંતવવો—એ ગુણપ્રાપ્તિ માટે ખાસ જરૂરનો વિષય છે. માર્ગાનુસારી શ્રાદ્ધગુણ ક્યારે મળશે ?

એમ વિચારે છે, શ્રાદ્ધ સાધુજીવનની ભાવના કરે છે, સાધુ પ્રતિભાવહનનો વિચાર કરે છે અને એવી રીતે ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ ગુણોની ભાવના ચાલે છે. આ સંવર ભાવનાના વિષયો ચેતનને શાંત બનાવી તેની પ્રગતિ બહુ સારી રીતે વધારી મૂકે છે અને તેના વિષયો એટલા વિશાળ અને અગત્યના છે કે જેમ જેમ તેના પર ઊઠાપોઠ કરવામાં આવે તેમ તેમ તે ઘણી નવી નવી હકીકતો પર પ્રકાશ પાડતા જાય છે. અહીં ઇરાદાપૂર્વક તેના ભેદોના સ્વરૂપ પર વિચારણા કરી નથી, તેમ કરવા જતાં વિષય ઘણો લાંબો થઈ જાય. પરંતુ એની પ્રત્યેક હકીકત બહુ વિચારવા યોગ્ય હકીકત પૂરી પાડે છે. શાસ્ત્રમાં એ પર બહુ વિવેચન છે અને તે સર્વ સમજીને ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. પોતાના જીવનના પ્રત્યેક વિલાગને આ ભાવનાઓના વિષયો અસર કરનાર છે તેથી તેને માટે જેટલો વિચાર કરવામાં આવે તેટલો યોગ્ય છે, પ્રયત્ન સ્થાને છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું. જીવરૂપ તળાવ-માં આશ્રવરૂપ ગરનાળાદ્વારા કર્મરૂપ નવીન જળ આવતું આથી ઘણું ઓછું થઈ જાય છે અથવા આવતું જ નથી એટલી વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

નવમી નિર્જરા ભાવનામાં કર્મને કેવી રીતે વીખેરી નાખવાં એની વિચારણા ચાલે છે. સંવરથી નવીન કર્મજળ આવતું અટકે છે, પણ અગાઉ જે કર્મજળ તળાવ-
૬. નિર્જરા ભાવના માં ભરાઈ ગયું હોય છે તેને શોષવા માટે-પંપ કરવા માટે યંત્રની જરૂર છે અને તે નિર્જરા ભાવના પૂરું પાડે છે. નિકાચિત કર્મોને પણ ખેરવી નાખનાર આ ભાવનામાં તપનો મહિમા ખાસ વિચા-

રવા યોગ્ય છે. જેમ કપડા ઉપર મેલ લાગ્યો હોય તે ઝાપટવા-
થી ખરી પડે છે તેમ તપના પ્રભાવથી આત્મા સાથે લાગેલાં
કર્મો ખરી પડે છે અને તેથી તપ બહુ અગત્યનો વિષય છે.
એકઠાં કરેલાં કર્મોને દૂર કરવાનો તપ સિવાય અન્ય માર્ગ નથી
અને ભારે થયેલ આત્માને હલકો કરવાનો તે સિવાય અન્ય
ઉપાય નથી. આ તપના વિષયના બે મુખ્ય વિભાગ છે. બાહ્ય
અને અભ્યંતર. ઉપવાસાદિ તપ કરવો તે અનશન, ઓછું
ખાવું તે ઊછોાદરિકા, દ્રવ્યનો સંક્ષેપ કરવો તે વૃત્તિસંક્ષેપ, રસ-
વાળી વસ્તુઓનો ત્યાગ તે રસત્યાગ, લોચાદિ કષ્ટ સહન કરવાં
તે કાયકલેશ અને શરીરનાં અંગોપાંગ સંકોચી રાખવાં તે
સંલીનતા-આ છ બાહ્ય તપ છે. એ શરીરને સ્તીધી અને આડ-
કતરી અસર કરે છે અને રજોગુણ, તમોગુણ અલ્પ કરી સત્વ-
ગુણ વધારે છે તેટલા માટે મનોયોગમાં પણ અગત્યનો ભાગ
ભજવે છે. ખાસ કરીને એથી ઈન્દ્રિયો પર સંયમ સારી રીતે
આવી જાય છે. અભ્યંતર તપ એથી વધારે અગત્યનો વિષય
છે. કરેલ પાપ માટે પશ્ચાત્તાપપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત અધિકારી વડીલ
પાસે લેવું એ પ્રાયશ્ચિત્ત, વડીલને યોગ્ય માન આપવું તે
વિનય, બાલ વૃદ્ધ ગ્લાનની સેવા કરવી તે વૈયાવચ્ચ, પુસ્તક-
અધ્યયન, પુનરાવર્તન, ચર્યા, કથા આદિ કરવા તે સ્વાધ્યાય,
ધર્મ શુકલ ધ્યાન ધ્યાવવાં તે ધ્યાન અને કર્મક્ષય માટે કાયો-
ત્સર્ગ કરવો તે ઉત્સર્ગ. આવી રીતે બાહ્ય અને અભ્યંતર
તપથી અનેક કર્મો બળી જાય છે, ખરી જાય છે, ચાલ્યાં જાય
છે. એ બાર પ્રકારનાં તપના સંબંધમાં બહુ વિસ્તારથી વિચાર
કરવો એ આ ભાવનામાં આવે છે. દૃઢપ્રહારી જેવા મહાપાપી

આ ભાવનાના આશ્રયથી પોતાનું કાર્ય સાધી ગયા એવાં દૃષ્ટાંતો આ ભાવનાનું રહસ્ય બતાવી આપે છે. તપ (બાદ) કેવી રીતે કરવો તે માટે શાસ્ત્રમાં વિધિ બતાવી છે, એ સર્વની ભાવના થઈ શકે છે. અભ્યંતર તપ વધારે અગત્યનો છે અને ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એના અનેક ભેદોપભેદ થાય છે. એ સર્વનો આ ભાવનામાં વિચાર કરવાનો છે.

દશમી લોકસ્વરૂપ ભાવનામાં લોકનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવે છે. નીચે એક બીજીથી નીચે નીચે સાત નારકપૃથ્વી છે, વચ્ચે તિર્યગ્ લોક છે તેમાં મનુષ્ય ૧૦ લોકસ્વરૂપ ભાવના અને જ્યોતિષી છે અને ઉપર ખાર દેવલોક, ઐવેયક અને અનુત્તર વિમાન છે. સર્વથી ઉપર લોકને છેડે સિદ્ધસ્થાન છે. આ સર્વ મળીને ચૌદ રાજલોક થાય છે, તેનો કડે હાથ દઈ ઊભેલ પુરુષ જેવો આકાર છે. કટિની નીચે સાત નારકીઓ છે, કંઠોરાસ્થાને તિર્યગ્ લોક છે, પેટના ભાગે દેવલોકો છે અને મુખ ઉપર અનુત્તર વિમાન અને કપાળસ્થાને સિદ્ધસ્થાન છે. સાત રાજ નીચે પહોળાઈ છે, તિર્યક્ લોક એક રાજપ્રમાણુ પહોળો લાંબો છે. પાંચ રાજપ્રમાણુ દેવલોકોવાળા ભાગમાં વચ્ચે પહોળાઈ છે, અનુત્તર વિમાન પાસે એક રાજ પહોળાઈ છે અને ૪૫ લાખ યોજન વિસ્તારવાળી સિદ્ધશિલા છે. સર્વથી નીચે પહોળાઈમાં સાત રાજપ્રમાણુ સમમ નારકસ્થાન છે, પછી એક એક રાજ ઘટનું જાય છે, તિર્યગ્ લોક એક રાજ પહોળો છે. આ ચૌદ રાજલોકમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જીવ એમ છ દ્રવ્ય રહેલાં છે. આનાથી

આગળ અલોકમાં માત્ર એક આકાશ દ્રવ્ય જ છે. જીવ અને પુદ્ગળનું ચૌદ રાજલોક નાટ્યસ્થાન છે, રંગભૂમિ છે. એમાં એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પ્રાણી ને પુદ્ગળ ભગ્યા કરે છે. નારકસ્થાનોમાં મહાદુઃખ છે, સુરાલયોમાં બહુ સુખ છે, એમાં અનેક પ્રકારના રંગ નિરંતર ભગ્યા કરે છે, લોકમાં મહાઅધમ પ્રાણીઓ અને ઉચ્ચ ધ્યાન કરનાર મહાત્માઓ સર્વ હોય છે અને જેટલી જાતનાં આનંદો અને દુઃખો પ્રાણી જાણી, અનુભવી કે કદપી શકે એ સર્વ તેમાં હોય છે. મનુષ્ય-લોકમાં તિર્યંચ ને મનુષ્ય હોય છે. નારકભૂમિમાં નારકી જીવો અને અસુરો હોય છે. ઉપર દેવલોકમાં સુરો આનંદ કરે છે. સર્વ કર્મ રહિત પ્રાણી થાય છે ત્યારે સિદ્ધશિલા પર જઈ અનંત આનંદમાં અનંત કાળ નિવાસ કરે છે. અનેક પ્રકારના અનુભવોનું સ્થાન આ ચૌદ રાજપ્રમાણુ જાણે લોક છે, તે અનેક પ્રકારના વિચારનું સ્થાન પૂરું પાડે છે. એના સ્વરૂપને, એમાં રહેલા પ્રાણી અને બીજાં દ્રવ્યોના સ્વરૂપને, તેઓના અનેક સ્થૂળ અને તિરોહિત ભાવોને વિચારતાં આખી વિશ્વ-વ્યવસ્થાનું ભાન થાય છે, એનો અકૃત્રિમ ભાવ સ્પષ્ટ થાય છે અને એનું અનાદિઅનંત સ્વરૂપ ઝળકે છે. એ પર અનેક પ્રકારની વિચારણા આ ભાવનામાં થાય છે અને સંસાર અઘટ્ટ પર ખરેખરો ખેદ આવે છે, અવલોકન વિશાળ થાય છે અને વિશાળ વિશ્વમાં પોતાનું સ્થાન કયું છે અને કેવા સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવાની પોતામાં શક્તિ છે તેનો ખરો ખ્યાલ આવે છે.

અગિયારમી ખેાધિ ભાવનામાં પ્રાણી વિચારે છે કે નિગોદ-માંથી નીકળીને જાણ્યા આવવું તે પ્રથમ તો પ્રાણીને બહુ

હુલ્લભ છે. અકામ નિર્જરા થઈ જતાં નદીગોળપાવાણ્વન્યાયથી વ્યવહારરાશિમાં આવી અનેક રીતે અથ-
 ૧૧ બેઝિ ભાવના ડાતો-પછડાતો પ્રાણી ખાદ્ય એકેન્દ્રિયમાં આવી, વિકલેન્દ્રિયમાં થઈ, તિર્યંચ ગતિમાં ભમતો ભમતો મનુષ્યગતિમાં આવે છે. અહીં સુધી પહોંચવું જ પ્રથમ દરજ્જે ઘણું મુશ્કેલ છે. આવી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યભવ પણ ઘણા પ્રાણીઓ કેવી રીતે ગુમાવી નાખે છે અથવા નકામો ખનાવી મૂકે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. જો અનાય કુળમાં જન્મ થાય તો નકામી રીતે ભવ પૂર્ણ થાય છે, સુંદર દેશ કે ઉચ્ચ કુળ પ્રાપ્ત થાય તો પણ ત્યાં સદ્ગુરુનો યોગ થવો, ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા થવી, શરીરનું સ્વાસ્થ્ય રહેવું, યોગ્ય સામગ્રી મળવી એ સર્વ હુલ્લભ છે. ખાવાપીવાની મોજે ઉડાવવામાં, નકામી કુથળી કરવામાં, રાજદારી વાતોના ગપ્પા મારવામાં, પારકી નિંદા કરવામાં, ખાવા-પીવાનાં સાધનો ચોજવામાં, તેવાં સાધનોનો લાભ લેવામાં અને એવી અનેક ખાખતમાં ભવ પૂર્ણ થાય છે, સંસારના કલહો, નકામી ખટપટ વિગેરેમાં આયુષ્ય આદ્યું જાય છે, ધર્મની વાત ચાલે ત્યાં ઝોકાં આવે છે, ધમ કરવાના પ્રસંગ આવે ત્યાં મન સંસારમાં આદ્યું જાય છે-આવી રીતે ઘણાખરા પ્રાણીઓ પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે વિચારી શકતા નથી, મનુષ્યભવની કિંમત સમજતા નથી અને પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનું હુલ્લભણું જાણી શકતા નથી. આ બોધિરત્નનું સ્વરૂપ વિચારવું અને ખાસ કરીને એનું મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થવાપણું વિચારવું એ આ ભાવનાનું ખાસ સ્વરૂપ છે. ખાસ કરીને વર્તમાન યુગ એવો વર્તે છે કે એમાં

જીવનકલહ વિશેષ છે, બાહ્ય ભાવમાં ખેંચાણ વધારે થાય તેવા પ્રસંગો છે અને જીવનનાં હેતુઓ અને સાધ્યો પાશ્ર્વાત્ય સંસર્ગથી ફરી ગયાં છે—તેવા વખતમાં બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ વિશેષ દુર્લભ છે, એ આ ભાવનામાં ખાસ વિચારવાનું છે.

બારમી ધર્મ ભાવનામાં ધર્મથી પ્રાણીને કેટલું હિત થાય છે તે પર વિચારણા ચાલે છે. દુર્ગતિમાં પડતાં ધારણ કરી

રાખનાર ધર્મ દુઃખીનો આશ્રય છે, દીનનો

૧૨. ધર્મ ભાવના બંધુ છે, આપત્તિમાં મિત્ર છે, સુખમાં

સાથી છે અને એકંદરે મહાસુખ આપ-

નાર છે. જે જે સામગ્રીશ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થઈ હોય, શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિની વિપુલતા થઈ હોય, સ્વરૂપ સમજવા યોગ્ય મગજ મળ્યું હોય—એ સર્વ એનો પ્રભાવ છે. ધર્મ એ કલ્પવૃક્ષ છે, એનાથી સર્વ પ્રકારનાં વાંછિત ફળે છે અને એનાથી સર્વ સંપત્તિ આવી મળે છે. દાન, શીલ, તપ અને ભાવરૂપ, ક્ષમા આદિ દશ યતિધર્મરૂપ અથવા બીજા અનેક શુભરૂપ આ ધર્મનું સ્વરૂપ વિચારતાં મનમાં એક એવા પ્રકારનો આનંદ આવે છે કે જેવો આનંદ સ્થૂળ વિષયોના અનુભવમાં કદિ પણ આવી શકતો નથી. ધર્મનો પ્રભાવ અચૂક છે, એના રસ્તા સીધા છે અને એના પ્રસંગ આંતર રસોત્પાદક છે, એને સેવતાં અતિ આનંદ આવે છે અને ફળ અતિ ઉત્તમ થાય છે. આ ધર્મભાવનાનો વિચાર કરતાં અનેક પ્રાણીઓને બહુ લાલ થયો છે.

આ બાર પૈકી દરેકે દરેક ભાવના અતિ વિશાળ છે, ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે, પ્રત્યેકથી મહાલાલ થાય છે, આત્મિક

ઉત્પત્તિ થાય છે અને એને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપમાં વિચારવામાં આવે તો વિચારમાં ને વિચારમાં કૈવલ્ય જ્ઞાનદર્શનપ્રાપ્તિ કરાવી છેવટે સિદ્ધદશા સુધી લઈ જાય એવું તેમાં સામર્થ્ય છે. મન ઉપર કર્મબંધનો આધાર હોવાથી અને ભાવના મનને અને તે દ્વારા આત્માને સીધી અસર કરનાર હોવાથી એ યોગમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન લેવાગવે છે અને તેટલા માટે ભાવના યોગ એક બુદ્ધો યોગ ગણવામાં આવ્યો છે તે યથાયોગ્ય હોય, એમ આપણને સાધારણ બુદ્ધિથી પણ જણાય છે. આ ભાવનાઓના સંબંધમાં અનેક દૃષ્ટાન્તો શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે, પ્રત્યેક ભાવનાથી પ્રાણીઓ સાધ્ય પામી ગયાં છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. વિચાર કરતાં તેમાંથી બહુ રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

૩. ધ્યાનયોગ.

ધ્યાન નામનો યોગ ભાવનાથી પણ આગળ પ્રગતિ બતાવે છે. સ્થિર પ્રદીપ સદૃશ જ્ઞાનમાં પોતાથી વિપરીત બાબતને ટાળી દઈને લક્ષ્ય બાબતને જ ઉદ્દેશીને જે ધ્યાનયોગ. પ્રશસ્ત અર્થઘોષ થાય અને સૂક્ષ્મ ઘોષથી સહિત હોય તેને ધ્યાનયોગ કહેવામાં આવે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે-ધ્યાનયોગમાં એક બાબતમાં એકાગ્રતા એટલી બધી થાય છે કે પછી તેને અન્ય બાબત પર વિચાર થતો નથી અને ઘોષ ઘણો ઊંડો થઈ જાય છે. ચિત્તના આઠ દોષોનો અહીં અનુક્રમે નાશ થતો જાય છે તેથી ધ્યાનયોગ ક્રમે ક્રમે બહુ વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. એ આઠ દોષ નીચે પ્રમાણે છે: ૧. ખેદ-પ્રવૃત્તિ કરવાથી થાક લાગે તે ખેદ. આવો ખેદ જેને થયા કરે છે તેને પ્રણિધાનમાં

ચિત્તની એકાગ્રતા થતી નથી તેથી ખેદનો અત્ર ત્યાગ થવાનું સૂચવન કર્યું છે. ૨. ઉદ્વેગ-પ્રાણીઓને યોગના ઉપર અનાદર થાય તેને ઉદ્વેગ કહેવામાં આવે છે. શ્રીમાન્ કુટુંબમાં જન્મ થવો વગેરે યોગને બાધા કરવાના નિમિત્તભૂત થાય છે. ઉદ્વેગથી પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે. ૩. ભ્રમ-મનમાં વિપર્યય થવો તે, શુદ્ધિમાં રૂપાનું જ્ઞાન, રબળમાં સર્પનું જ્ઞાન વિગેરે. આ કામ મેં કર્યું છે કે નહિ, ક્યારે કર્યું વિગેરે શંકાની વાસના થવી તે. યોગ્ય સંસ્કાર વગર યોગ કરવા માંડે અને મનમાં સમજે કે મેં યોગ કર્યો છે એવી વિચારણાને ભ્રમ કહેવામાં આવે છે. ૪. ઉત્થાન-પ્રશાન્તવાહિતા જેનું ઉપર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેનો અત્ર અભાવ હોવાથી મનનો ઉદ્વેગ થવાથી જેમ અભિમાની પુરુષ વર્તન કરે તેવો ત્યાગને મળતો અત્યાગ-ત્યાગનો અભાવ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં વર્તન શાસ્ત્રવિહિત રીતે કરે છે પણ એકાકાર વૃત્તિના અભાવથી તેનો ત્યાગ નકામા જેવો થઈ પડે છે. ૫. ક્ષેપ-ક્રિયા કરતાં કરતાં વચ્ચે બીજી ક્રિયા કરવા તરફ દોરવાઈ જવું, એક બાબતમાં ચિત્તને સ્થિર કરવું નહિ. શુભ ક્રિયામાં પણ જે વખતે અમુક ક્રિયા ચાલતી હોય તેમાં જ એકાગ્રતા કરવાની કહી છે. જો અન્યચિત્ત અથવા એકાગ્રતા વગર બીજી ક્રિયામાં પણ માથું મારવામાં આવે તો ધ્યાનભ્રષ્ટ થવાય છે. એવી અન્ય બાબત-માં ચિત્તવૃત્તિ ખેંચી જનારને વારંવાર ઉખેડેલ શાલિના ડુંડાની પેઠે યોગને અંગે કાંઈ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. ૬. આસંગ-આદરેલ અનુષ્ઠાનમાં જ તત્પરતા રહે, આગળ પરિણામ અને પ્રવૃત્તિમાં પ્રગતિ કરવાનું લક્ષ્ય રહે નહિ તેને

આસંગ કહે છે. અહીં અનાત્મમાં આત્મબુદ્ધિ થવાથી અસંગ-
ક્રિયા અનુષ્ઠાન થતું નથી. એ અનુષ્ઠાન જેને અમૃતક્રિયા કહે-
વામાં આવે છે અને જે પર યોગભૂમિક્ષમાં પહેલાં વિવેચન થઈ
મંચું છે તેથી ઉલટું છે અને જ્યાંસુધી અમૃતક્રિયા ન થાય
ત્યાંસુધી મોહનો નાશ થતો ન હોવાથી પ્રગતિ થતી નથી,
માત્ર સામાન્ય લાભ થાય છે, પણ જે મુણુસ્થાનકમાં પ્રાણી
વર્તેલો હોય છે ત્યાં જ તે રહે છે, આગળ વધતો નથી. ૭.
અન્યમુદ્-જે વિહિત ક્રિયા યથાવસર બતાવી હોય તેનાથી
અન્ય ક્રિયાઓ ઉપર રાગ; એટલે શિષ્ટ પુરુષોએ પ્રતિક્રમણ,
પડિલેહણ, ચૈત્યવંદન, સ્વાધ્યાય વિગેરે ક્રિયાઓ બતાવી છે.
તેમાંથી જે કરાતી હોય તેના ઉપર રાગ ન થતાં તેથી આગળ-
ની ખીજ ક્રિયા કરવાની વૃત્તિ અને કરાતી ક્રિયા ઉપર અના-
દર અથવા અખડુમાન* ૮. રૂઝ-સમ્યગ્ અનુષ્ઠાનનો સર્વથા
ઉચ્છેદ કરવો, તે લાભ કરનાર હોઈ શકે જ નહિ એવો નિર્ણય

* જે વખતે જે ક્રિયા કરવામાં આવતી હોય તે કરવામાં મન
અવ્યવસ્થિત રહે અને તે સિવાયની અથવા ત્યાર પછી કરવાની ક્રિયામાં
મન ચાલ્યું જાય તે મોટો દોષ છે. દાખલા તરીકે પ્રતિક્રમણ કરતી
વખત પડિલેહણમાં મન રહે અને પડિલેહણ કરતી વખત સ્વાધ્યાયમાં
મન રહે અને સ્વાધ્યાય કરતી વખત વૈયાવચ્ચમાં મન રહે અને વૈયા-
વચ્ચ કરતી વખત વિનયમાં મન રહે. આવું સાધારણ રીતે ધણીખરી
વખત બને છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે એક પણ ક્રિયામાં મન ચોંટતું
નથી. આ દોષ અને ક્ષેપ દોષ જે ઉપર બતાવ્યો છે તેમાં તદ્દાવત એ
છે કે-ક્ષેપ દોષને અંગે ક્રિયા પૂરી કર્યા વગર જ વચ્ચે વચ્ચે
જ્યાં ત્યાં અન્યત્ર માથું મારવાની ટેવ પડે છે અને આ અન્યમુદ્ દોષમાં

કરવો અને અન્યને તેવો ઉપદેશ આપવો. આ આઠ પ્રકારની મનની સ્થિતિ જ્યાંસુધી વર્તતી હોય છે ત્યાંસુધી કદિ પણ ધ્યાનયોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે શાંત ઉદાત્ત પ્રાણી ચિત્તના આ આઠ હાર્દિનાં લાજ નહીં કરે તેને ધ્યાનયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ સ્પર્શ ન થઈ જાય એવી ભાવના બરાબર વિચારપૂર્વક રાખે છે તેને જ ધ્યાનયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ ધ્યાનયોગનાં ત્રણ મોટાં કૃણ છે. એ ખાસ ધ્યાન એયનારાં હોવાથી અત્ર તેનાં નામનિર્દેશ કરી આ ધ્યાનયોગનો વિષય પૂર્ણ કરીએ. ત્યાં ધ્યાનનું પ્રથમ કૃણ સર્વ ઈન્દ્રિયાદિ પર સંયમ થઈ જવાથી પરતંત્રતા મટી જઈ સ્વાયત્તતા આવે છે એટલે અત્યારસુધી પ્રાણીને સર્વ બાબતમાં ઈન્દ્રિયો ઉપર અથવા અન્ય મનુષ્યની કૃપા, દયા કે પ્રેમ ઉપર આધાર રાખવો

ક્રિયા તો ચાલતી હોય તે જ કરવામાં આવે છે પરંતુ ચિત્તની પરિણતિ આગલી આગલી ક્રિયામાં લાગે છે. આ દોષ બહુ સારી રીતે દરેક વાંચનારે સમજીને વિચારવા યોગ્ય છે. અનેક પ્રકારની ધર્મક્રિયા કરવા છતાં તેના દૃઢ સંસ્કારો અંદર પડતા નથી તેનું કારણ તે ક્રિયામાં એકાગ્રતા ન થતાં અન્ય કરવાની ઇચ્છા થયા કરે છે તે જ છે અને તેને લઈને સંસ્કાર દૃઢ ન થવાથી ભવાન્તરમાં તે સંસ્કારનો ઉદય થવાની આશા રાખવી એ પણ ન બનવાજોગ છે. પોતે દરેક ક્રિયા કરવામાં ક્ષેપ અને અન્યમુદ્દેશો ખાસ કરીને કેટલી વાર કરે છે તેનો વિચાર કરવાથી આ બાબત બરાબર લક્ષ્યમાં આવશે. પં. આ.

* આ આઠ દોષનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ ચૈદમ્ પોડશકમાં જોવું. સદરહુ ગ્રંથ દે. લા. ગ્રંથમાળામાં છપાયો છે. શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ તેના કર્તા છે અને તેના પર ઉપાધ્યાયજી તથા યશોભદ્રસૂરિનો બે ટીકા છે. બન્ને ટીકા પણ છપાઈ ગઈ છે.

પડતો હોય છે તે સર્વ મટી જઈ પોતાને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને અન્ય પ્રાણીની કે પુદ્ગલની ગરજ પડતી નથી. અહીં તાત્પર્ય એમ નથી કે-એ સર્વ પુદ્ગલસંબંધ છોડી દે છે, પણ વાત એમ છે કે-પુદ્ગલ ઉપર ગૃહિત ન હોવાથી અને આશીર્વાવનો ત્યાગ થવાથી તેને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા, સ્વવશતા, આત્માયત્તતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધ્યાનયોગના બીજા ક્રમ તરીકે અંતઃકરણના પરિણામનું નિશ્ચયપણું પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યાર સુધી જે મન ડામાડોળ કર્યા કરતું હતું, મનના ઘોરા ઢોળ્યા કરતા હતા તે હવે બંધ થઈ જાય છે, અને ચિત્તની શાંતિ અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે એકાગ્રતા, એ ધ્યાનનો ખાસ વિષય છે અને એકાગ્રતાને પરિણામે ચિત્તની નિશ્ચળતા થાય છે. એ ધ્યાનયોગનું ત્રીજું ક્રમ. અનુબંધનો વ્યવસ્થેદ થાય છે એટલે સંસારને વધારનાર કર્મોના ગ્રહણનો તેથી અંત આવે છે. જ્યાંસુધી ધ્યાનયોગ રહે છે ત્યાંસુધી બહુ ઉચ્ચ દશા વર્તે છે અને કર્મની નિર્જરા થાય છે અને તેથી વિચારણા એવી સુંદર થાય છે કે-કર્માર્જન થાય એવી સ્થિતિથી દૂર રહેવાનો નિશ્ચય થઈ જાય છે. આટલા માટે શાસ્ત્રકાર અપાય-વિચય અને વિપાકવિચય ધ્યાનો જેનું સ્વરૂપ હવે પછી વિસ્તારથી વિચારવામાં આવશે તે બતાવે છે. તેથી ઇન્દ્રિય, આશ્રવ, હંડ વિગેરેના અનર્થોનું સ્વરૂપ ચિંતવવું, તેનાં ક્રોધા વિચારવાં-એથી ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે, તેની અસર પણ સારી થાય છે અને પાપથી નિવૃત્તિ રહ્યા કરે છે.

૪. સમતાયોગ.

બ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી અમુક વસ્તુઓ ઇષ્ટ અને અમુક

અનિષ્ટ મઠ પડે છે તેવી કલ્પના પર વિવેકપૂર્વક તત્ત્વનિષ્ઠ મ
 યુદ્ધિથી રાગદ્વેષપરિહારણું નામ સમતાયોગ કહેવામાં આવે છે.
 આ જીવને અનાદિ કાળથી અમુક વસ્તુને ઇષ્ટ માનવાની અને
 અમુકને અનિષ્ટ માનવાની ટેવ પડી ગઈ છે. એને લઈને એ
 કેટલીક વસ્તુ ઉપર રાગ કરે છે, કેટલીક પર દ્વેષ કરે છે. તેને
 એમ શા માટે થાય છે તે તે પોતે પણ સમજતો નથી.
 માન્યતાનાં સુખની ખાતર, સ્થૂળ ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ ખાતર
 અને કષાયોના પોષણ માટે તે મનમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટનો નિષ્ઠુમ્
 કરવા તત્પર થઈ જાય છે. આવા અનાદિ સંસ્કારને ‘અવિદ્યા’
 નામ આપવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી ન્યાયેક્ષિત પ્રમાણોપેત
 જ્ઞાન થયું ન હોય ત્યાંસુધી આવી કુટેવને સાધ્ય તરીકે
 માનવાનું રહે છે. આવા તેના મનમાં માની લીધેલા પ્રમાદને
 આપનાર અને ન આપનાર વસ્તુ પરના ભાવને તજી દઈને
 જ્યારે તેના મનમાં નિશ્ચય થાય છે કે જે પદાર્થોને પોતે
 એક વખતે તિરસ્કારે છે તે જ પદાર્થોને વળી પાછો અન્ય
 વખતે રાગથી ચાહે છે; તેથી ખરેખરી રીતે તો કોઈ પદાર્થ
 ઇષ્ટ અનિષ્ટ નથી—આવા પ્રકારની સમયુદ્ધિ થવી, વસ્તુને વસ્તુ
 તરીકે ઓળખવાનો વિવેક પ્રાપ્ત થવો અને તેના સંબંધી
 તત્ત્વચિંતન કરવું, વિશાળ યુદ્ધિથી તે પર વિચાર કરવો,
 અવલોકન કરવું અને ઘરાબર વિચારને પરિણામે તેનું સત્ય
 સ્વરૂપ સમજી તેના પર તુલ્ય દૃષ્ટિ રાખવી, સમભાવ રાખવો
 અથવા ઉપેક્ષા ભાવ રાખવો અને પોતાના ઇષ્ટ અનિષ્ટના ખોટા
 ખ્યાલને અથવા કલ્પનાઓને દૂર કરવા તેનું નામ સમતાયોગ
 કહેવામાં આવે છે. આ સમતાયોગમાં ક્રોધાલુઓગના કળરૂપ

ચરણકરણાદુયોગનો સંપૂર્ણ સમાવેશ થાય છે અને તે એટલો વિશાળ છે કે-તે પર જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ તેમાંથી અનેક નવીન સત્યો નજર આગળ તરી આવે છે, મનને પ્રમોદ આપે છે અને અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. સમતા શબ્દ માત્ર જીવો ઉપર જ કષાયત્યાગ જેટલા સંકુચિત અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થમાં અહીં સમજવાનો નથી. તે અર્થમાં વપરાતા સમતા શબ્દ પર અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના પ્રથમ સમતા અધિકારમાં વિવેચન કર્યું છે. અહીં તો વિવેકપૂર્વક તત્ત્વવિચારણાના વિશાળ અર્થમાં સમતા શબ્દ વપરાયો છે અને તે એટલો વિસ્તૃત શબ્દ છે કે-તેમાં આખા જૈન અને જૈનેતર તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે-સંકુચિત અર્થમાં સમતા શબ્દનો જે ઉપયોગ અન્યત્ર થયો છે તે અર્થનો પણ અત્ર નિર્દિષ્ટ કરેલા વિશાળ લાવમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એક ખાસ મુદ્દાની વાત એ છે કે-ધ્યાન વગર સમતાયોગ સંભવતો નથી અને સમતાયોગ વગર ધ્યાન સંભવતું નથી અને બન્ને જ્યારે સાથે હોય છે ત્યારે એક બીજાને વધારી વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકી પરસ્પર કારણભાવ પામે છે. આથી ધ્યાનયોગ સાધનારને આ સમતા-યોગની પૂરેપૂરી જરૂરીઆત છે. આ સમતાયોગમાં જે પ્રાણી આચરણ કરતો હોય છે તેને અનેક લઙ્ઘિઓ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે પણ તેની તત્ત્વબુદ્ધિ એટલી સ્થિર થયેલી હોય છે કે તેની લઙ્ઘિઓ અથવા અસાધારણ સક્તિઓનો તે કદિ ઉપયોગ કરતો નથી, તે તેનું સ્થૂળ સ્વરૂપ સમજે છે અને તેમાં કદિ પણ લલચાર્થ જતો નથી અને તેનાં સૂક્ષ્મ કર્મોનાં પણ આ

યોગમાં ક્ષય થઇ જાય છે તેથી વિશિષ્ટ ચારિત્ર જેને ‘યથા-
ખ્યાત ચારિત્ર’ કહેવામાં આવે છે તેને આવરણ કરનાર અને
કૈવલ્યજ્ઞાનદર્શનને આવરણ કરનાર કર્મોનો પણ આ યોગથી
ક્ષય થઈ જાય છે અને સંસારઅપેક્ષારૂપ તંતુનો વિચ્છેદ થઈ
જાય છે; એટલે સંસારમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ મેળવવાની
કાંઈ પણ અપેક્ષા તેને રહેતી હતી તે સર્વનો આ સમતા-
યોગથી છેદ થઈ જાય છે. આવી રીતે આ સમતાયોગનાં
ત્રણ ફળ ખતાવ્યાં તે સમજવામાં આવી ગયાં હશે. લબ્ધિમાં
અપ્રવર્તન, સૂક્ષ્મ કર્મોનો ક્ષય અને અપેક્ષાતંતુનો વિચ્છેદ—એ
ત્રણે આ સમતાયોગનાં ફળ છે એ નિર્દિષ્ટ થયું.

૫. વૃત્તિસંક્ષયયોગ.

અન્યકૃત વિકલ્પનાભળરૂપ વૃત્તિઓનો ફરી વખત ઉદ્ભવ
ન થાય તેવી રીતે રોધ કરવો તેનું નામ ‘વૃત્તિસંક્ષયયોગ’
કહેવામાં આવે છે. આ આત્મા મોટા સમુદ્ર જેવો છે પણ
તેનામાં તરંગ નથી, ખડારથી જ્યારે પવન આવે છે ત્યારે
તેનામાં સંકલ્પરૂપ તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે. મન અને શરીરના
સંયોગરૂપ પવનથી તેનામાં અનેક વિકલ્પો ઊઠે છે. એ અન્યકૃત
વિકલ્પભળનો એવી રીતે નાશ કરવો કે ફરી વખત તેની
ઉત્પત્તિ જ ન થાય, ફરી વાર કલ્પનાભળ ઊઠે જ નહિ એવા
પ્રકારના સર્વથા રોધને વૃત્તિસંક્ષયયોગ કહે છે. આ યોગ
કૈવલ્યજ્ઞાનદર્શનપ્રાપ્તિ વખતે અને નિવૃત્તિપ્રાપ્તિ વખતે લભ્ય છે,
કારણ કે અગાઉ પણ વૃત્તિનો નિરોધ તો થયા કરે છે, પરંતુ
તેમાં સર્વથા રોધ થતો નથી. આ યોગનાં ત્રણ ફળ છે :
કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, શૈલેશીકરણ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ. વૃત્તિ-

રોધને અંગે અહીં મનનો રોધ કેવી રીતે અને શા માટે કરવો તે સંબંધી મહાન પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. અન્ય યોગીઓ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને યોગ કહે છે તેવી રીતે મનને મારી નાખવાથી-દાબી દેવાથી કાંઈ લાભ થતો નથી; તેટલા માટે શાસ્ત્રકારે એવી સુંદર વ્યવસ્થા બતાવી છે કે તેથી અમુક અવસ્થા સુધી મનનો શુભ ઉપયોગ થાય અને જ્યારે તેનાથી કેવલભાસ થઈ જાય અને તેનો ખપ જ ન રહે ત્યારે તેનો સ્વાભાવિક રીતે જ રોધ થઈ જાય. અહીં એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે-ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનમાં મનદ્વારા વિચાર થાય છે અને જ્યારે પછીનાં ત્રણ જ્ઞાનો* થાય છે ત્યારે આત્મા પોતે જ બાણી શકે છે, તે જ્ઞાનમાં મનની જરૂરીઆત રહેતી નથી. આથી મનોગુપ્તિની વ્યવસ્થા બતાવતાં શાસ્ત્રકારે બતાવ્યું છે કે-પ્રથમના અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન અને સમતાયોગમાં મનની શુભ પ્રવૃત્તિરૂપ મનોગુપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; મનને તે યોગો વખતે કેવી રીતે શુભ બાબતોમાં જોડી દેવું એનાં સાધનો અનેક રીતે બતાવ્યાં છે અને નકામી બાબતોમાંથી મનને નિવૃત્ત કરી સ્થિર કરવારૂપ-એકાગ્ર કરવારૂપ ગુપ્તિ થાય છે અને પાંચમા વૃત્તિ-સંક્ષયયોગમાં મનનો તદ્દન રોધ થાય છે. આથી મનોગુપ્તિના પ્રવૃત્તિ અને સ્થિરતારૂપ વિભાગ પાડ્યા છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે અને તેને લઈને જે ગૂંચવણ યોગના લક્ષણમાં અન્યથા પ્રાપ્તવ્ય છે તેનો જૈનયોગમાં નિકાલ થઈ જાય છે.

પ્રથમના ચાર યોગોમાં ઉત્તરોત્તર યોગપ્રાપ્તિ સ્વિશેષ થતી જાય છે અને બહુ ઉત્ક્રાન્તિ થતી જાય છે. પાંચમા યોગમાં

* અવધિ, મનઃપર્યવ, કેવળ.

તેની પરાકાષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે. મનોગુપ્તિને અંગે ત્રણ વિષય પ્રાપ્ત થાય છે: કલ્પનાબળથી વિમુક્ત, સમભાવમાં સુપ્રતિષ્ઠિત અને આત્મભાવમાં પ્રતિબદ્ધ. આ ત્રણ સુંદર ભાવો પ્રાપ્ત થાય છે. મનોગુપ્તિના આ ભાવ ઉપરોક્ત પાંચે યોગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રત્યેક યોગની વ્યાખ્યા વિચારવાથી સમજાશે. આવી જ રીતે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ જેનું સ્વરૂપ વિચારવા અત્ર સ્થળસંકેતથી અવકાશ લીધો નથી તેની ઉપયુક્તતા પણ યોગને અંગે બહુ છે અને વાસ્તવિક રીતે તે યોગ જ છે. અન્યત્ર પ્રસહ્ગની અનુકૂળતા હશે તો હવે પછી અષ્ટ પ્રવચનમાતાને અંગે વિચાર કરશું. અત્ર જણાવવાનું એટલું છે કે-આ આઠ પૈકી અતિ અગત્યની મનોગુપ્તિ છે તેની બાબતમાં બહુ સંભાળપૂર્વક ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, કારણ કે ઉત્કૃષ્ટ યોગ તેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ થતાં જ તે ચેતનને પ્રાપ્ત થાય છે. મતલબ આખા યોગના પ્રકરણમાં મનોગુપ્તિ ઘણું અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અષ્ટ પ્રવચનમાતા એ ઉત્કૃષ્ટ યોગ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ સમજી લેવું જરૂરનું છે. અતિ વિસ્તારથી તે કહેવાનો અત્ર પ્રસંગ તેમ જ અવકાશ નથી, પણ સંક્ષેપમાં કહીએ તો વસ્તુ લેવા મૂકવામાં, બોલવામાં, ચાલવામાં, ગમના-ગમનમાં અને વિચાર વિગેરેમાં યથોચિત યોગ્ય પ્રવૃત્તિ અથવા સ્થિરતા એ સમિતિ ગુપ્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. યોગના અતિ અગત્યના પાંચ વિભાગ પર આપણે સંક્ષેપથી વિચાર કર્યો. એ ભેદો બહુ જરૂરના છે અને ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. એનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ સમજવા માટે જૈનના યોગદષ્ટિસમુચ્ચય, યોગબિન્દુ, યોગવીશી, યોગબત્રીશી વગેરે યોગગ્રંથો જોવા.

યોગના બીજા ભેદો

અત્યાર સુધીમાં વિષયની ચર્ચા કરવામાં મોક્ષમાં પ્રાપ્ત થતી અવ્યાબાધ સ્થિતિનો વિચાર કર્યો. એને અંગે કર્મક્ષયનાં સાધનો અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે થતી પરિણતિને અંગે યોગના ભેદોનો અત્યાર સુધી વિચાર કર્યો. સર્વ પ્રયત્નના સાધ્ય મોક્ષમાં રહેલ અતિ આનંદજનક આત્મીય સુખને અંગે યોગના ભેદો આપણે વિચાર્યાં. હવે તે સુખપ્રાપ્તિને અંગે થતી પ્રવૃત્તિને લક્ષ્યમાં લઈ તેને અંગે યોગના ભેદોની કાંઈક વિચારણા કરીએ. આ બુદ્ધિ દષ્ટિબિન્દુથી હવે આપણે યોગના બીજા ભેદો જરા સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથમાં યોગના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે અને તે પર સહજ વિવેચન કરી તેઓએ આપણે ઉપર બતાવી તે યોગની આઠ ભૂમિકા ઉપર અતિ વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ભેદો પણ સમજવા યોગ્ય હોવાથી આપણે તે પર પણ દષ્ટિપાત કરી જઈએ. એ ભેદો ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રવૃત્તિને અંગે પડે છે.

જે પ્રાણીએ અનેક શાસ્ત્રો સાંભળ્યાં હોય, જાતે પ્રમાણી હોય, તેને સંપૂર્ણ કરવાની ઈચ્છા છતાં પૂર્ણ વ્યાપાર ન થાય તેને ‘ ઈચ્છાયોગ ’ કહેવામાં આવે છે.

ઈચ્છાયોગ અહીં પ્રાણીએ શાસ્ત્ર સાંભળ્યાં હોય તેથી તેને ઈચ્છાઓ બહુ પ્રકારની થયા કરે, પણ પોતાને આળસ એટલું બધું હોય કે તે જ્યારે ત્યારે વિકૃત્તાદિક કરવામાં અથવા વિષયકષાયમાં પડી જઈ કાંઈ શુભ પ્રવૃત્તિ કરતો ન હોય, છતાં તેના મનમાં શુભ ક્રિયા કરવાની હેંશ બહુ રહે અને જ્યારે બની આવે ત્યારે તે કરવા અભિલાષ

રહે, તેવા પ્રાણી વખતે ક્વખતે કદાચ કાંઈ ચૈત્યવંદનાદિ કરે તો પણ તેમાં યથાકથિત વિધિનો ઠંગધડો ન હોય—આવા પ્રાણીના યોગને શાસ્ત્રકાર ‘ ઇન્દ્રિયયોગ ’ એવું નામ આપે છે. જ્યાં લાંબા કાળ સુધી યોગ કરવાનો હોય તેમાં પ્રમાદ કરી પૂર્ણ યોગ-સાધન કરવામાં ન આવે, પણ કરવાની ઇન્દ્રિય રહે તેને ઇન્દ્રિય-યોગ કહેવામાં આવે છે. તેમાં સાધારણ વંદન, નમસ્કાર વિગેરે ક્રિયાઓ સંપૂર્ણ થઈ જાય તો તેથી ઇન્દ્રિયયોગની વ્યાખ્યામાં કાંઈ વિરોધ પ્રાપ્ત થતો નથી.

ઇન્દ્રિયયોગમાં જે વિકળતા હોય છે તે અહીં દૂર થાય છે. શાસ્ત્રમાં બતાવેલી રીત પ્રમાણે આસ્તિકતાપૂર્વક અભ્યાસ સાથે અપ્રમાદી પ્રાણી યથાશક્તિ ક્રિયાઓ શાસ્ત્રયોગ કરે તેને શાસ્ત્રયોગ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયયોગમાં જે પ્રમાદ હોય છે તે અહીં

રહેતો નથી, તેમ જ અહીં આગળ ઉપરની તીવ્ર શ્રદ્ધા સારી રીતે જાગૃત થાય છે અને જે ક્રિયા કરે છે તે સંપૂર્ણ કરે છે. ઇન્દ્રિયયોગમાં સારી સારી ઇન્દ્રિયો થાય છે અને પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે પણ યોગશુદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે તેમાં યથાવત્ પ્રવૃત્તિની ખામી રહે છે. જ્યારે યથાવત્ પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે શાસ્ત્રયોગ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયયોગ અને શાસ્ત્રયોગ વચ્ચેનો તફાવત આટલા ઉપરથી સમજાયો હશે. ઇન્દ્રિયયોગ કરતાં શાસ્ત્રયોગમાં પ્રગતિ વધારે હોય છે અને બહુધા તેની ભૂમિકા પણ વધારે સારી હોય છે. શાસ્ત્રયોગમાં ત્યાગ-વૈરાગ્ય પણ વધારે સારા હોય છે. આ શાસ્ત્રયોગ પંચમ ભૂમિકામાં રહેલ શ્રદ્ધા અથવા તે જ ભૂમિકામાં રહેલા સવવિરતિ શુષ્કવાનને હોવો

સંભવે છે. ત્રીજા સામર્થ્યયોગની વિચારણા પછી આ બાબત બરાબર સ્પષ્ટ થઈ જશે.

શાસ્ત્રમાં યોગસિદ્ધિના હેતુઓ બતાવ્યા હોય તે ઉપરાંત વધારે સાક્ષાત્કાર થયેલો અને થતો જતો હોવાથી શક્તિના

ઉદ્વેગપણથી (વૃદ્ધિથી) વિશેષ હેતુઓ

સામર્થ્યયોગ પુરુષાર્થ વાપરીને શોધવા અને કરવા તેને સામર્થ્યયોગ કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધિપ્રાપ્તિ માટે શાસ્ત્રકારે અનેક ઉપાયો બતાવેલા છે પણ તે તદ્દન સંપૂર્ણ હોઈ શકે જ નહિ, તેમ હોય તો શાસ્ત્ર વાંચનાથી જ સર્વશુભ પ્રાપ્ત થઈ જાય. આ પ્રમાણે હોવાથી અને વ્યક્તિગત સાધ્યસાધનમાં ઊઘાડી રીતે વ્યક્તિ પરત્વે ફેરફાર રહેતો હોવાથી આવા હેતુઓ શોધી તેને અમલમાં મૂકવા માટે પુરુષાર્થ કરવો-સ્વવીર્યસ્ફુરણા કરવી એનું નામ સામર્થ્યયોગ કહેવામાં આવે છે. આવી અતિ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનદશા અને ચારિત્ર-માર્ગ પ્રાતિભજ્ઞાનનો વિષય છે. એ પ્રાતિભજ્ઞાન પાંચ જ્ઞાનમાંનું જ એક જ્ઞાન છે. જેમ સૂર્યોદય થયા પહેલાં અરુણોદય થાય છે તેમ કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો ઉદય થયા પહેલાં આ જ્ઞાન થાય છે. એ શ્રુતજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન વચ્ચેની મહાન્ સ્થિતિનું સૂચક તીવ્ર તત્ત્વબોધ પ્રગટપણે બતાવનાર અને તેવા બોધનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર જ્ઞાન છે. એ અનુભવથી વેદ જ્ઞાન હોવાથી એનું વર્ણન સામાન્ય રીતે ખ્યાલમાં આવવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ એમાં સાધ્યનું દર્શન સ્પષ્ટ થાય છે અને પોતે તેની નજીક જતો હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ મહાઉત્કૃષ્ટ દશા બે પ્રકારની છે: ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ. તેમાંની

પ્રથમ ધર્મસંન્યાસ દશા અપ્રમત્ત સંયતી જ્યારે અષ્ટમ ગુણસ્થાનકે ક્ષપકશ્રેણી આદરે ત્યારે થાય છે. આ બીજા અપૂર્વ-કરણ વખતે જે મહા આત્મારામત્વની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને શાસ્ત્રકાર ધર્મસંન્યાસ સામર્થ્યયોગનો પ્રથમ ભાગ જણાવે છે. આ વખતે આત્મસ્પુરણા તીવ્ર થાય છે, પરપરિણતિ થતી નથી અને થવાનો ભય પણ રહેતો નથી. એ અતિ સુંદર દશાને જ્ઞાનીઓ પણ વર્ણવી શકે તેમ નથી એમ તેઓ કહે છે. અતિ આનંદજનક આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને અન્ય યોગ-અંશકારો ‘ઋતંભરા’ શબ્દથી બોલાવે છે, એને જૈન યોગકારો પ્રાતિભજ્ઞાન કહે છે. વ્યાસજી પણ કહે છે કે—આગમથી, અનુમાનથી અને યોગાભ્યાસના રસથી એ ઉત્કૃષ્ટ ઋતંભરા પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. એવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞા જે કૈવલ્યજ્ઞાનની પહેલાં પ્રાપ્ત થાય છે તે વખતે ચારિત્ર પણ ઉત્કૃષ્ટ વર્તે છે. એ ચારિત્રને ‘યથાખ્યાત ચારિત્ર’ એવું અભિધાન આપવામાં આવે છે. આ અતિ ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર અને જ્ઞાનદશામાં વર્તતા ચેતનનાં ઘનઘાતી કર્મોનો એકદમ નાશ થવા માંડે છે અને તે શ્રેણી ઉપર આફ્રઠ થઈ બહુ અલ્પ કાળમાં અનેક ચીકણાં કર્મોને ભસ્મ કરી નાખે છે. અહીં આત્મપરિણામની નિર્મળતા એટલી બધી થાય છે કે તેના સામર્થ્યથી જગતના અનંત જીવોનાં તમામ કર્મોને બે ઘડીમાં પોતે એકલો આત્મસામર્થ્યથી બાળી નાખી શકે, પણ કર્મનું પાર્થક્ય છે અને તેની એ ખાસીઅત છે કે પોતાના આશયને તપાવ્યા વગર તે છોડતા નથી.

આ સામર્થ્યયોગના બે મોટા વિભાગ કરવામાં આવેલા છે : ધર્મસંન્યાસ અને યોગસંન્યાસ. ક્ષમા વિગેરે ધર્મો

ક્ષયોપશમભાવ તણને અભિચ્યુતપણે (ક્ષાયિક ભાવે) પ્રાપ્ત થાય તેને ધર્મસંન્યાસ કહેવામાં આવે છે; એટલે ક્ષમા, માદંવ, આર્જવ, લોભત્યાગ, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અકિંચનત્વ અને બ્રહ્મચર્ય એ દશ ધર્મો અને બીજા સર્વ ત્યાગભાવના સંયમો અહીં એવી સારી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે કે-તે પ્રાપ્ત થયા પછી જતા નથી. મતલબ એમ છે કે-અત્યાર સુધી તે ધર્મો કોઈ વાર આવે, કોઈ વાર આવ્યા જાય એમ થતું હતું (એવા ભાવને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવામાં આવે છે); હવે તે ધર્મોમાં સ્થિતિ કાયમ રહે છે એમ થાય છે (એ ભાવને ક્ષાયિક ભાવ કહે છે) અને બીજા યોગસંન્યાસમાં શરીરાદિ વ્યાપાર ઉપર અંકુશ આવી જાય છે અને યથાસ્વરૂપે યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધર્મસંન્યાસ યોગ આઠમા નિવૃત્તિ ગુણસ્થાનકે બીજી વખત અપૂર્વકરણ કરે છે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે અપ્રમત્ત યતિ જ્યારે ક્ષપકશ્રેણી આદરે છે ત્યારે તેને તાત્ત્વિક રીતે ધર્મસંન્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે. તાત્ત્વિક રીતે યથાસ્થિત ધર્મસંન્યાસ આ સ્થિતિમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે એનું કારણ એમ છે કે એ પહેલાં ધર્મસંન્યાસ થાય છે પણ તે અતાત્ત્વિક હોય છે, જ્યારે પ્રાણી ક્ષપકશ્રેણી ઉપર આરોહણ કરે છે ત્યારે જ તેને ક્ષાયિક ભાવે તે ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે. સાધારણ રીતે તો પ્રવ્રજ્યા બ્રહ્મ કરે ત્યારે પણ ધર્મપ્રાપ્તિ થાય છે પરંતુ તે સાધારણ છે. આ ધર્મસંન્યાસની યોગ્યતા તો ભવવિરક્તને જ શક્ય છે. શાસ્ત્રકાર દ્વીક્ષાને યોગ્ય કોણ હોઈ શકે તેનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે- ‘ આર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોય, વિશિષ્ટ જાતિ અને કુળવાળો હોય, કર્મભણબુદ્ધિ જેની લગભગ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય તેવો,

જે પોતાના મનમાં વિચારતો હોય કે મનુષ્યભવ દુર્લભ છે, જન્મ મરણ નિમિત્ત માત્ર છે, ધનસંપત્તિ ચળ છે, વિષયો દુઃખના હેતુ છે, સંયોગ માત્રનો વિયોગમાં અંત આવે છે, પ્રતિક્ષણે મરણ થયા જ કરે છે અને તેનો સંભવ પણ તેટલો જ રહે છે, ભોગનો વિપાક અતિ ભયંકર છે—આવા આવા સુંદર વિચારો જે પ્રાણી કરતો હોય અને એવા વિચારથી જે સંસારથી વિરક્ત રહેતો હોય, જેના કષાયો અદ્ય હોય, જેને હાસ્ય વિગેરે અદ્ય હોય, જે ઉપકારનો જાણકાર હોય, જે વિનયવાન હોય, જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવા પહેલાં પણ રાજ્ય, પ્રધાન, નગરવાસી વિગેરેમાં બહુમાન પામેલો હોય, જે કોઈનો દ્રોહ કરનાર ન હોય, પરંતુ કલ્યાણ કરનાર હોય, શ્રાદ્ધગુણ-સંપન્ન હોય—આવી સ્થિતિનો જે પ્રાણી ઉત્તતિક્રમમાં વધેલો હોય તે પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય ગણાય છે, અને તે વાસ્તવિક રીતે ધર્મસંન્યાસવાન થઈ શકે છે, કારણ કે અહીં જ્ઞાનયોગની પ્રતિપત્તિ થાય છે. એવો પ્રાણી ન હોય તે જ્ઞાનયોગને આરાધી શકતો નથી અને જે આવો હોય છે તે આરાધતો જ નથી એમ બંને પણ નહિ એમ વિચારવું. આટલા ઉપરથી સમજાવું હશે કે ઉપર ઉપરનો બાહ્ય ધર્મસંન્યાસ તો છૂટે ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પરંતુ તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસની પ્રાપ્તિ તો આઠમા ગુણસ્થાનકે જ શક્ય છે. એ વખતે પ્રાણીની ઉત્કૃષ્ટ બોધ થવાની યોગ્યતા થાય છે અને તેના ક્ષાયોપશમિક ભાવો નાશ પામી જાય છે. આ ધર્મસંન્યાસના વેગના વધારાથી મોહ વિગેરે ધનધાતી કર્મોનો નાશ થતો જાય છે અને પ્રાણી એકદમ પ્રગતિ કરી આગળ વધતો જાય છે. આ બીજા અપૂર્વકરણ વખતે પ્રાણી

સપકશ્રેણી માંડે છે. પ્રથમ અપૂર્વકરણ વખતે ગ્રંથિભેદ કરે છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. તેરમા ગુણસ્થાનકના અંતમાં દરેક કેવળી આયોજકરણ કરે છે અને તે પછીના મુહૂર્તમાં અયોગી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જે મહાઉત્કૃષ્ટ યોગ પ્રાપ્ત થાય, શરીરયોગ પર તદ્દન અંકુશ આવી જાય તેવા યોગને-અયોગી ગુણસ્થાનક (ચૌદમા)-ની અવસ્થાને યોગસંન્યાસ કહેવામાં આવે છે. યોગનો અયોગ તે યોગ એવી જે યોગની વ્યાખ્યા શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે કરી છે તે આ ઉત્કૃષ્ટ યોગસંન્યાસમાં મનોયોગના ત્યાગરૂપ અથવા યોગ ઉપર અંકુશરૂપ સમજવી. એ યોગસંન્યાસયોગમાં યોગો નિરુદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે અને છેવટે અયોગીભાવ પ્રાપ્ત કરી, શુકલધ્યાનના ચતુર્થ પાદ પર પંચ હ્રસ્વાક્ષર કાળસ્થિતિ કરી સાધ્યપ્રાપ્તિ થાય છે. આ યોગસંન્યાસ અંતિમ યોગભૂમિકા- (આઠમી)ની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવે છે. ધર્મસંન્યાસ તાત્ત્વિક અને અતાત્ત્વિક છે, તેમાં અતાત્ત્વિક બાહ્યાચારરૂપે છે તે પંચમ ભૂમિકાએ લભ્ય છે, તાત્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ યોગની પરા ભૂમિકા- (આઠમી)માં જ પ્રાપ્ય છે, પરંતુ તે આ ભૂમિકાની શરૂઆતમાં પ્રાપ્ય છે અને તેની પરાકાષ્ઠાએ યોગસંન્યાસ થાય છે અને છેવટે અષ્ટમ ભૂમિકાથી પણ આગળ ગતિ કરી ચેતન પર-માત્મભાવ પામે છે.

યોગના આ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ એવા ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એ સંબંધી વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર છે, પણ તે માટે વધારે શાસ્ત્ર-વગાહનની આવશ્યકતા છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં

તે સંખંધી જે વાત કરી છે તદ્દનુસાર અહીં કાંઈક સંક્ષેપથી વસ્તુનિદેશ કરેલ છે. હવે આપણે યોગીના ભેદો કેટલા હોઈ શકે તે વિચારી જઈએ.

યોગીઓના ભેદો : ૧. કુળયોગી.

જે યોગીના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય અને તેના કુળ-ધર્મને અનુસરનાર હોય તેને કુળયોગી કહેવામાં આવે છે. આ લક્ષણુ દ્રવ્યથી સમજવું. ભાવથી કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભવ્ય જીવોનો આ વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થઈ શકે છે. આ કુળયોગીની અંતર જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે તે જરા અસ્પષ્ટ લાગે છે. મતલબ કે-દ્રવ્યથી જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવે તે આવા જ પ્રકારની હોવી સંભવિત છે. એનો વિશેષ ખ્યાલ એવા યોગીના સ્વરૂપ ઉપરથી આવી શકશે. જેઓ કોઈના ઉપર દ્વેષ રાખનાર ન હોય, જેઓ ધર્મપ્રભાવના કરનાર શુરુ અને સાધુવર્ગ ઉપર પ્રેમ રાખનાર હોય અને જેઓ પ્રકૃતિથી જ દયાળુ હોય તેમ જ જેઓ કુશળ હોય અને ઓધવાળા હોય તેઓ કુળયોગી કહેવાય છે. આ ગુણ ઉપરાંત તેઓ જિતેન્દ્રિય પણ હોવા જોઈએ, કારણ કે તેઓમાં ચારિત્રનો સદ્ભાવ છે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જેઓ શ્રાદ્ધપણીની સ્થિતિમાં રહ્યા હોય તેઓને દ્રવ્યથી કુળયોગી કહી શકાય. કુશળતા, દયાળુતા અને દેવ, શુરુ અને ધર્મ ઉપર પ્રીતિભાવ આ પંચમ ભૂમિકામાં જ પ્રાપ્ય છે. અહીં કેટલીક વાર દ્રવ્યથી શ્રાદ્ધગુણો જેનામાં હોય તેને પણ કુળયોગી ગણી લેવામાં આવે છે તેથી એની વ્યાખ્યા પણ તેમને સામેલ ગણી શકાય તેમ રાખી છે. આ કુળયોગીઓની વ્યાખ્યામાં ઘણો વિચાર કરવાનો છે, કારણ

કે તેમાં કેટલીક વખત બાહ્ય વર્તનને સ્થાન મળી જાય તેમ છે, પણ તેથી કોઈ પણ પ્રકારની સિદ્ધિ નથી તેથી કદાચ બાહ્યદષ્ટિ શ્રાવ્યોનો એમાં સમાવેશ ગણ્યો હોય અને વ્યાખ્યા બોતાં ગણ્યો છે એમ જણાય છે તો તેમાં કોઈ વાંધા જેવું નથી.

૨. પ્રવૃત્તચક્રયોગી

યમ ચાર પ્રકારના છે : ઇન્દ્રિયમ, પ્રવૃત્તિયમ, સ્થિરયમ અને સિદ્ધિયમ. આ ચાર યમ પૈકી પ્રથમના બે યમ જેને પ્રાપ્ત થયા હોય અને બાકીના બે યમ પ્રાપ્ત કરવાની જેમને ઇન્દ્રિય હોય અને જેનામાં શુશ્રૂષા વિગેરે ગુણો હોય તેને પ્રવૃત્તચક્રયોગી કહેવામાં આવે છે. જેને ત્રણ અવંચક ભાવો પૈકી પ્રથમ યોગાવંચક ભાવ પ્રાપ્ત થયો હોય અને જેને બીજા બે ક્રિયાઅવંચક અને કૃણાવંચક ભાવની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇન્દ્રિય હોય તે આ વ્યાખ્યામાં આવે છે. આ પ્રવૃત્તચક્રયોગી તે સંવિજ્ઞ-પદ્ધતીના નામથી જૈન આગમમાં ઓળખાય છે. આ પ્રવૃત્તચક્ર-યોગીઓનું સ્વરૂપ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. પાંચ યમ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ : અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અકિંચનત્વ. એના પર હવે પછી સહજ વિચેચન પણ થશે, કારણ કે તે યોગનું પ્રથમ અંગ છે. બીજી રીતે યમના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. જેનાં નામ ઉપર આપવામાં આવ્યાં છે. જે પ્રાણીઓએ યમ કરેલો

ચાર યમસ્વરૂપ હોય તેની કથા સાંભળવામાં આનંદ આવે અને તેવા યમ કરવાની ઇન્દ્રિય થાય તેને ઇન્દ્રિયમ કહેવામાં આવે છે. ઉપશમભાવપૂર્વક યમનું પાલન

કરવું તે બીજો પ્રવૃત્તિયમ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયાથી આગળ વધીને અહીં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ક્ષયોપશમ ભાવથી અતિચારની ચિંતા-રહિતપણે જે યમનું પાલન કરવામાં આવે તેને ત્રીજો સ્થિરયમ કહેવામાં આવે છે. અહીં ઉપશમ ભાવને બદલે ક્ષાયોપશમિક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિરયમવાળો પ્રાણી જે યોગપ્રક્રિયા કરે છે તે પ્રકૃતિથી જ અતિચાર રહિત થાય છે. શુદ્ધ અંતરાત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિસાધક યોગની અચિંત્ય વીર્યોદ્ભાસપૂર્વક પ્રક્રિયા કરવામાં આવે તેને ચોથો સિદ્ધિયમ કહેવામાં આવે છે. આ સિદ્ધિયમમાં એટલી ઉત્કૃષ્ટ યમપ્રાપ્તિ થાય છે કે તેની સાથે જ વૈરત્યાગ થઈ જાય છે. આવી રીતે જે ચાર યમની અહીં વ્યાખ્યા કરી તે પૈકીના પ્રથમના બે યમ-ઇન્દ્રિયાયમ અને પ્રવૃત્તિયમ-જેને હોય અને બાકીના બે યમો પ્રાપ્ત કરવાની અત્યંત ઇચ્છા હોય તેને પ્રવૃત્તયુક્તયોગી કહેવામાં આવે છે. આ

સાથે આપણે ત્રણ અવંચકનું સ્વરૂપ પણ અવંચકનયનું સ્વરૂપ વિચારી જઈએ. જેઓના દર્શનથી પણ પવિત્રતા થાય એવા પુણ્યવાન મહાત્માઓની સાથે યોગ-સંબંધ થવો તે યોગાવંચક કહેવાય છે. ઘણાખરા પ્રાણીઓને તો આવા મહાત્માઓનો સંબંધ થવો જ અશક્ય છે અને શુણ્યવાન સાથે મેળાપ થાય તો તેઓને તેવા શુણ્યવાન તરીકે ઓળખવા એ પણ બહુ મુશ્કેલ છે, તેથી આઘ અવંચક ભાવ તરીકે શુણ્યવાન મહાત્માઓની શુણ્યવાન તરીકે ઓળખાણપૂર્વક તેઓ સાથે યોગ-સંબંધને ગણવામાં આવ્યો છે. સતસંગની કેટલી જરૂરીઆત છે તે આ ઉપરથી જણાશે અને તે વાતને કેટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે તેનો પણ

આટલા ઉપરથી વિચાર થશે. જ્યાંસુધી આવા મહાત્માઓ સાથે યોગ થતો નથી ત્યાંસુધી વસ્તુસ્વરૂપનો યથાસ્થિત યોગ થતો નથી અને યોગ વગર-વસ્તુગત ધર્મોના ભાન વગર વસ્તુની ઓળખાણ થતી નથી તેથી પરિણામે અનેક પ્રકારનાં લાભ થવાનો સંભવ પ્રાપ્ત થતો નથી. મહાત્માઓનો યોગ તેટલા માટે અતિ ઉપયોગી છે અને તેની સાથે તેમનું તથા રૂપે (શુભવાન તરીકે) દર્શન થાય ત્યારે બહુ લાભ થાય છે. આવા મહાત્મા પુરુષોને યથાયોગ્ય પ્રણામ, નમસ્કારાદિ કરવાં અને તે માટે અંતઃકરણમાં પૂજ્યબુદ્ધિ રાખવી એ બીજો ક્રિયાઅવંચક ભાવ કહેવાય છે. વસ્તુસ્વરૂપના યોગ પછી જે ક્રિયા થાય છે તે અતિ આહ્લાદ-જનક અને સ્વરૂપદર્શક હોવાથી બહુ લાભ થાય છે, મહા-અનિષ્ટ કર્મોના નાશ કરનાર હોય છે અને સિદ્ધિ તરફ પ્રયાણ કરાવનાર હોય છે. યોગાવંચકત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જે ક્રિયા-વંચકત્વ પ્રાપ્ત થાય તો જ તે લાભ કરનાર થવાનો સંભવ છે, કારણ કે યોગ વગર સત્ક્રિયાનો સંભવ જ નથી. આ યોગાવંચક અને ક્રિયાવંચકપણાથી શુભ અનુબંધરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેને ફળાવંચક ભાવ કહે છે. મહાત્માઓની સાથે સંયોગ થવાથી તેઓએ આપેલા ઉપદેશને અનુસારે જે ક્રિયા કરવામાં આવે તેના પરિણામ તરીકે મહાઉત્તમ ફલાવાસિ થાય તે આ ત્રીજો અવંચકભાવ છે. સાધ્યપ્રાપ્તિરૂપ મહાઉત્તમ ફળા-વંચકભાવ તો બહુ ઉચ્ચ દશાએ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ સાધન-ધર્મોની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ અવાંતરદશામાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે યોગભૂમિકાના નિરૂપણ પ્રસંગે જોઈ ગયા છીએ કે આ યોગાવંચકભાવરૂપ પ્રથમ યોગ પ્રથમ ભૂમિકાએ પ્રાપ્ત થાય છે.

અત્ર વક્તવ્યતા એ છે કે-પ્રવૃત્તચક્રયોગીને પ્રથમના બે ચમ હોય છે એટલે તેઓને ઇચ્છાયમ અને પ્રવૃત્તિચમ પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે અને બાકીના સ્થિરચમ અને સિદ્ધિચમ પ્રાપ્ત કરવાની તેઓને ઇચ્છા હોય છે તેમજ પ્રથમ યોગાવંચક ભાવ તેઓને પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે અને બાકીના બે અવંચક યોગ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા તેઓને હોય છે. આ સંવિજ્ઞપક્ષીના નામથી યોગબ્રાતા પ્રવૃત્તચક્રયોગીઓ બહુધા પંચમ ભૂમિકા ઉપર અથવા તેથી આગળ સ્થિત થયેલા હોય છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે યોગત્રયોના અધિકારી તરીકે આ કુળયોગી અને પ્રવૃત્તચક્રયોગીઓનું સ્વરૂપ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય-માં બતાવ્યું છે તે આપણે વિવેચનપૂર્વક વિચારી ગયા. એ અધૂરા યોગવાળા પુરુષો પોતાનો યોગ પૂરો કરવાની ભાવના-વાળા હોય છે. એ ઉપરાંત આપણે યોગીઓના અનેક ભેદો પાડી શકીએ. ધર્મિભેદ થયા પછી અવિરતિ દશામાં રહેનાર જીવોને અત્રતી કહી શકાય, દેશથી ત્રત લીધેલ ચમી શ્રાદ્ધને દેશવિરતિ કહી શકાય, સર્વથા પંચ ચમ કરનાર મહાત્માને સર્વવિરતિ કહેવાય છે. એ સર્વવિરતિ યોગીઓમાં પણ જેઓ અપ્રમત્ત દશામાં હોય છે તેમાંનાં કેટલાક શ્રેણી આરૂઢ અને શ્રેણી અનારૂઢ અવસ્થામાં હોય છે, શ્રેણીગત યોગીઓમાં પણ કેટલાક સયોગી કેવળી અને કેટલાક ઇતર હોય છે અને સર્વોપરી અયોગી છે. આવી રીતે યોગીઓના અનેક ભેદ પાડી શકાય છે તે શાસ્ત્રત્રયોથી વિચારી લેવા. અત્ર તે વિષય પર વધારે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી.

હવે એ યોગપ્રાપ્તિના ઉપાય માટે પ્રથમ શું કરવું જોઈએ

તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે, (કારણ કે જેને યોગપ્રાપ્તિ થઈ ન હોય તેણે એ ખામતનાં બહુ લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે.) એ વિચારી આપણે યોગનાં સુપ્રસિદ્ધ આઠ અંગો પર વિચાર કરી આ વિષય પૂર્ણ કરશું. તે કરવા પહેલાં યોગદર્શનકાર ભગવાન પતંજલિ યોગનું સ્વરૂપ શું બતાવે છે ? તેમાં કયાં ન્યૂનતા છે ? તે પર વિવેચન કરવું પ્રાસંગિક ગણાય પણ તેમ કરવા જતાં વિષય બહુ લંબાય છે તેથી* આગળ ઉપર અન્ય પ્રસંગે વિચાર કરવાનું રાખી હાલ યોગપ્રાપ્તિના ઉપાયો વિચારીએ.

યોગપ્રાપ્તિના ઉપાય

અત્ર જે યોગનું વર્ણન કર્યું છે તેની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા સારું કેટલાક ઉપાયો યોગાચાર્યોએ બતાવ્યા છે જેને સેવવાથી યોગપ્રાપ્તિ થાય છે. એને માટે ચાર મુખ્ય ઉપાય બતાવવામાં આવ્યા છે તે પર આપણે જરા વિચાર કરી જઈએ જેથી એ ઉપાય તરફ ખાસ ધ્યાન રહે અને તે લક્ષ્યમાં હોય તો તેની પ્રક્રિયા કરવાનો ઉદ્યોગ થાય. આ ઉપાયો વિચારવાથી જણાશે કે તે પ્રત્યેક પ્રાથમિક છે અને ખાસ જરૂરના છે. વ્યવહારમાં કુત્તેહ મેળવવા માટે પણ એ ઉપાયોને અમલમાં મૂકવાની જરૂરીઆત જણાઈ આવશે.

૧ દેવગુરુપૂજન-ગુરુ એટલે વૃદ્ધ. માતા, પિતા, વિદ્યા-આર્ય, વયોવૃદ્ધ, શ્રુતવૃદ્ધ વિગેરે જે ગુરુજન હોય તેની યોગ્ય રીતે માનસન્માન-દાનથી પૂજના કરવી, તેઓનાં વય, જ્ઞાન

* યોગને અંગે આવા ધણા વિષયો વિચારવાના છે તે આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં વિચારવામાં આવશે.

અને ઉપકારને અનુરૂપ તેઓને માન આપવું અને તેઓના તરફ વિનીતભાવ રાખવો. દેવપૂજન દ્રવ્યથી અને ભાવથી બે પ્રકારે બને છે. વિશિષ્ટ વસ્તુઉપચારથી તેઓની પૂજા કરવી તે દ્રવ્ય પૂજન કહેવાય છે અને ભાવપૂર્વક મનમાં તેઓને સ્થાન આપવું તે ભાવપૂજન કહેવાય છે. પોતાની સારામાં સારી વસ્તુ તેઓને અર્પણ કરવી અને બની શકે તેટલી તેમની ભક્તિ કરવી એ દેવપૂજનમાં આવે છે. ધનનો તીર્થાટિક શુભ સ્થાનમાં વ્યય કરવો, દેવ માટે સુંદર મંદિરો કરાવવાં, બિંબસ્થાપના કરવી વિગેરે અનેક રીતે દેવપૂજન થાય છે. જો અમુક દેવમાં દેવના ગુણ છે કે નહિ એનો નિર્ણય ન થઈ શકયો હોય તો પ્રશસ્ત આશયવાળા ગૃહસ્થે સર્વે દેવની પૂજા કરવી. સત્ય દેવની પરીક્ષા વિના અમુક એક જ દેવને નમસ્કાર કરવાની આગ્રહબુદ્ધિ કરતાં આવી ઓધ દૃષ્ટિથી સર્વ દેવોને નમસ્કાર કરાવા તે અપેક્ષાએ સારું છે. એને માટે શાસ્ત્રકાર આરિસંજીવિનીયાર ન્યાય બતાવે છે. બળદૃષ્ટ થયેલ પતિને વિદ્યાધરના આદેશથી અમુક વૃક્ષ નીચેની સર્વ વનસ્પતિનો આહાર કરાવવાથી પશુ છેવટે તેનું મનુષ્યરૂપ કરનાર નવ વધૂની પેઠે જો એક દેવના દેવત્વ માટે નિર્ણય થયો ન હોય તો સર્વ દેવને નમસ્કાર કરવો એ માટે અત્રે આ ન્યાય છે. એથી ઓધ દૃષ્ટિમાં લાભ થાય છે, કારણ કે માર્ગદર્શીપણું તેથી પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી વિશેષ ઓધ થતાં વિશેષ દેવત્વનો નિર્ણય થાય છે એટલે તેનો સ્વીકાર કરી શકાય છે, પણ જો હઠ, કહાઝલ કે અજ્ઞાનથી અમુક દેવને આદરેલ હોય તો મર્કટમુદ્રિની પેઠે તેનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી. આવી રીતે દેવપૂજન કરવું તે યોગપ્રાપ્તિનો એક ઉપાય છે. તેવી જ

રીતે વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરવી તે પણ માર્ગદર્શકપણું પ્રાપ્ત કરવામાં અતિ ઉપયોગી હોવાથી બહુ લાભ કરનાર છે. ગુણુ-વાનની સંગતિથી, તેઓના સંપર્કથી અને તેઓની પર્યુપાસનાથી ગુણુની ઓળખાણ થાય છે, ગુણુ ઉપર રાગ થાય છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ થાય છે. વળી માતા-પિતા વિગેરેનો ઉપકાર એટલો બધો છે કે તેનો બદલો કોઈ રીતે વળી શકે તેમ નથી. તેના તરફ પૂજ્યખુદ્ધિ બતાવીને તેઓનું યોગ્ય આદરા-તિથ્ય કરવું તે તેઓના ઉપકારને માટે ઘટે છે. દેવના સંબંધમાં એટલું ખાસ યાદ રાખવા યોગ્ય છે કે પોતે સવિશેષ દૃષ્ટિએ દેવતત્ત્વનો યોગ્ય નિર્ણય કર્યો હોય તો પણ અન્ય દેવ ઉપર દ્વેષ તો કદિ કરવો જ નહિ. પરમતસહિષ્ણુતા રાખવાની ખાસ જરૂર છે અને તેને માટે યોગ્ય શબ્દોમાં યોગ્યથકારો વારંવાર ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા છે.

૨. દાન-પાત્રને યોગ્ય વખતે યોગ્ય રીતે સન્માનપૂર્વક ઉચિત દાન આપવું. આ સિવાય કીર્ત્તિદાન પોતાની સ્થિતિને યોગ્ય આપવું ઘટે છે. હયાને પાત્ર પ્રાણી ઉપર અનુકંપા લાવી વસ્ત્ર, ધન પ્રમુખનું દાન આપવું તેને અનુકંપાદાન કહેવામાં આવે છે. દાન આપવામાં વિવેક રાખવાની જરૂર છે. રાગીને અપથ્ય વસ્તુનું દાન આપવું તે ભૂખાઈ છે તેમ જ દીન અનાથને દાન આપતી વખતે પોતાનાં માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે જેના ભરણપોષણનો આધાર દાન આપનાર ઉપર હોય તેવા પોખ્ય વર્ગની વૃત્તિને વિરોધ ન આવે તેવી રીતે દાન આપવું. ખાસ કરીને જેઓ દીન, અંધ, કૃપાપાત્ર હોય, શરીરે અપંગ હોય, તેઓને વિવેકપૂર્વક દાન આપવું યોગ્ય

છે. દાનના સંબંધમાં યોગના પૂર્વ ઉપાય તરીકે યોજના બતાવવાનું કારણ એમ જણાય છે કે—એથી ત્યાગધર્મની શરૂઆત થાય છે. પોતાની વસ્તુ પરને આપી દેવાનો માર્ગ સુલભ નથી તેથી તેનો જેને અભ્યાસ પડે તે વસ્તુનો ત્યાગ કેમ કરવો તે સારી રીતે સમજે છે અને તેને પરિણામે યોગભૂમિકામાં જે પૌદ્ગલિક સર્વ વસ્તુઓનો અને સંબંધોનો ત્યાગ કરવો પડે છે તેની અત્ર શરૂઆત થાય છે. આનો સમાવેશ સદાચાર જે પર હવે વિવેચન કરીએ છીએ તેના પેટામાં થાય છે.

સદાચાર—નીતિના ઉત્તમ નિયમોને અનુસરવાનું નામ સદાચાર કહેવામાં આવે છે. માર્ગદર્શક તરીકે એ અતિ ઉપયોગી છે. અનેક ગુણોનો અત્ર સમાવેશ થાય છે અને તેનો વિસ્તારથી નામનિર્દેશ કરીએ તો પણ વિવેચન ઘણું લાંબું થઈ જાય. બહુ અગત્યના સદાચારો આપણે વિચારી જઈએ. ગંભીર ધીર પ્રાણી પ્રકૃતિથી જ પારકાનું મન રાખી તેનું કામ કરવા તત્પરતા બતાવે તે સુદાક્ષિણ્ય; અન્યનું દુઃખ દૂર કરવાની ઈચ્છા તે દયાળુતા; દુઃખી પ્રાણી ઉપર દયા લાવી તેનો ઉદ્ધાર કરવા યત્ન કરવો તે દીનોદ્ધાર; અન્ય મનુષ્ય પોતા ઉપર ઉપકાર કરે તેની ખૂબ જાણવી તે કૃતજ્ઞતા; લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થાય તો તે માટે મરણથી પણ વિશેષ ભય લાગે તે જનાપવાદભીરુત્વ; ગુણવાન પ્રાણી ઉપર સ્વાભાવિક રીતે રાગ રાખવો તે ગુણીરાગ; ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ મનુષ્યની નિંદાનો ત્યાગ કરવો તે નિંદાત્યાગ; ગમે તેવી વિપત્તિ આવે તો તેમાં રાંકડા-દીન ન થઈ જવું, ગભરાઈ ન જવું અને જાણે પોતામાં કાંઈ પુરુષાર્થ જ નથી એમ જાણવા ન દેવું એ

અદૈન્ય; કોઈને આપેલ વચન અથવા પોતે કરેલ નિયમને મમે તેટલા ભોગે નિર્વાહવા એ સત્પ્રતિજ્ઞત્વ; ગમે તેવી અથવા તેટલી સંપત્તિ, ભોગ, વૈભવ પ્રાપ્ત થાય તો પણ જરા પણ અભિમાન થવા ન દેવું એ નમ્રતા; પોતાનાં વ્રત-નિયમાદિ ધર્મોને અડચણ ન કરે એવા કુળાચારને અનુસરવું તે સુકુલ્યત્વ; કારણ વગર નકામું ન બોલવું, પરતું હિત થાય તેવું બોલવું, પરને પ્રિય લાગે તેવું બોલવું તે મિતભાષિત્વ; પોતાના પ્રાણ ક'ંઠે આવે તો પણ નિંદા આચરણ સેવવું નહિ એ નિંદાત્યાગ; સારાં કામ માટે દૃઢ આગ્રહ; શુભ માર્ગમાં ધનનો વ્યય; લોકરુચિને અનુસરવાનો નિર્ણય; પ્રમાદત્યાગ વિગેરે વિગેરે અનેક પ્રકારના સદાચારો છે. જે વર્તનથી વ્યવહાર રીતે ઉપયોગી મનુષ્યમાં ગણના થાય, જે વર્તનથી એક નીતિમાન અને સારો સદ્ગુણી મનુષ્ય ગણાય, જે વર્તનથી જાંચામાં જાંચા પ્રમાણિકતાના અને સૌજન્યના ગુણો પ્રાપ્ત થાય તે સર્વનો સદાચારમાં સમાવેશ થાય છે. નીતિના જાંચામાં જાંચા નિયમોનું પાલન કરવું અને અત્યારે જેને નૈતિક બિંદુ (Moral Point of View) કહેવામાં આવે છે તે બિંદુથી ઉત્કૃષ્ટ આચરણગુણ બતાવવો તે સર્વનો આ યોગની પૂર્વસેવામાં સમાવેશ થાય છે. યોગધર્મનો અધિકારી નૈતિક દૃષ્ટિએ જરા પણ ઉતરતો હોઈ શકે એ વાત તદ્દન અસંભવિત છે. પ્રમાણિકપણમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ વ્યાપારી, મુત્સદ્દી કે નોકર જેવું વર્તન રાખે અથવા હાઈકોર્ટના જજની પાસેથી જે પ્રકારના વર્તનની આશા રાખી શકાય તેનાથી જાંચું નૈતિક બળ આ માર્ગગામી પ્રાણીએ બતાવવાનું છે અને એવા વર્તન વગર અંધિબોદ થાય કે યોગ-

ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે એમ માનવું એ તદ્દન ધૃષ્ટતા જ છે. આવી ધૃષ્ટતા બતાવનારા અને ધર્મને વગોવનારા પ્રાણીઓ ઘણા હોય છે પણ તે બાહ્યચારી જ છે એમ સમજવું. યોગની વ્યાખ્યા અને આશયો ઉપર અગાઉ જે વર્ણન કર્યું છે તે પરથી પણ આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જાય તેવી છે. સહાચાર શબ્દ એટલો વિસ્તૃત છે કે ઘણા નૈતિક નિયમોનો સમાવેશ થવા ઉપરાંત તેમાં વર્તન અને પ્રક્રિયાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

૩. તપ-અનેક પ્રકારનાં તપ કરવાથી ઇન્દ્રિયો પર સંયમ થાય છે. બાહ્ય અભ્યંતર તપનો અનેક પ્રકારે વિધિ બતાવેલ છે તેમાં અત્ર બહુધા બાહ્ય તપ માટે સૂચવન હોય એમ જણાય છે. બાહ્ય તપને અહીં યોગપ્રાપ્તિની પૂર્વાવસ્થામાં આટલું મહત્ત્વનું સ્થાન આપવાનું કારણ એ જણાય છે કે એથી સ્થૂળ શક્તિઓ ઉપર અંકુશ આવવા ઉપરાંત તદ્દ્વારા માનસિક વૃત્તિઓ ઉપર પણ એક પ્રકારનો કાબૂ આવી જાય છે. યોગભૂમિકા ઉપર આફઠ થવા માટે આવા તપની પૂર્વસેવા તરીકે ખાસ અગત્ય છે. આંદ્રાયણ વિગેરે તપનો વિધિ વિહિતશાસ્ત્રમાં બતાવેલ છે તે અનુસારે તેની પ્રક્રિયા કરવી.

૪. મોક્ષ અદ્રેષ-આ અતિ અગત્યનો માનસિક ઉપાય છે. યોગપ્રાપ્તિને અંગે એની બહુ જ આવશ્યકતા છે. કેટલાક ભવાભિનન્દી પ્રાણીઓને સંસાર ઉપર એટલો રાગ હોય છે કે તેઓ સંસારમાં રાચતા જાય છે-તેવા રાગનો આ સ્થિતિમાં ત્યાગ થતો નથી, પરંતુ તેના મનમાં મોક્ષ ઉપર અભાવ ન હોવો જોઈએ. આવા યોગાફઠ થવાની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીને મનમાં એમ થવું ન જોઈએ કે મોક્ષમાં જઈને શું કરવું? ત્યાં કેમ

રહેવાશે ? ત્યાં રહેવું પસંદ આવશે કે નહિ ? અત્યંત વિશિષ્ટ આત્મારામપણાનાં સુખનો ખ્યાલ ન હોવાથી મોક્ષસુખનો ખ્યાલ તો આ દશામાં આવવો મુશ્કેલ છે પણ તેને મોક્ષ ઉપર અભાવ ન હોવો જોઈએ. એક ઋષિ એવું લખી ગયા છે કે ‘ જ્યાં મહાવિહ્વળ મહિરાક્ષી સ્ત્રીઓ ન હોય એવા મોક્ષને શું કરવું છે ? ’ આવા તુચ્છ વિષયવાંછાજનક ઉદ્દગારો સાંભળીને લોકમત ઉપર કે કુશાસ્ત્ર ઉપર પ્રેમ આવી જાય અથવા તદ્દનુસાર વર્તન કરવાનો વિચાર થઈ જાય તો મોક્ષ તરફ તિરસ્કાર આવી જાય છે. એવી જ રીતે વર્તમાન કાળમાં અનેક પ્રકારની જડ સુખની વ્યાખ્યાઓ વાંચી મન ભ્રમિત થઈ જાય તો મોક્ષ ઉપર દ્વેષ આવી જાય છે. કેટલાકે ઈન્દ્રિયપોષણને સુખ માને છે, કેટલાકે હેતુ સમજ્યા વગર સાધ્યની અપેક્ષા વગર નીતિના નિયમપાલનમાં સુખ માને છે. આવાં ઢંગધડા વગરના ખોટા સુખના ખ્યાલી અભ્યાસથી અથવા ખાઓ પીઓ આનંદ ભોગવો (Utilitarianism) જેવા જડવાદના વિચારોથી ભ્રમિત થઈ મોક્ષ ઉપર દ્વેષ ન લાવવો, તેનું સ્વરૂપ સમજવા નિર્ણય કરવો, ન સમજાય તો સમજેલ હોય તેની પાસે સમજવા શિષ્યવૃત્તિ ધારણ કરવી અને મતિમંદતાથી ન સમજાય તો પણ તેના ઉપર દ્વેષ ન લાવવો એ આ યોગપ્રાપ્તિનો ખાસ ઉપાય છે. યોગપ્રાપ્તિ મોડી વહેલી થાય તે વાત બાબુ ઉપર રાખીએ, પણ મોક્ષ ઉપર દ્વેષ આવી જાય તો તો અનંત સંસાર-પરિભ્રમણમાં પણ પાછો તેનો ઉદય થાય નહિ એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. આવા દ્વેષથી તો મહાન્ અનર્થ થાય છે એ વાત બહુ વિચાર કરીને હૃદયમાં ઉતારવાની છે. આ બાબત

બહુ ભાર મૂકીને કહેવાનું કારણ એ છે કે—આગળ ઉન્નતિક્રમમાં જે ભવોદ્વેગ થવાની વાત કહી છે તેની શરૂઆત આ મોક્ષ અદ્વેષથી થાય છે. જો મોક્ષ અદ્વેષ હોય તો જ સંસાર પર નિવેદન થાય છે અને પરંપરાએ તે મહાવૈરાગ્યનું કારણ બને છે. આવી રીતે આપણે યોગપ્રાપ્તિના ઉપાયનું ચિંતન કરી ગયા.

અમૃતઅનુષ્ઠાન સ્વરૂપ

જે જે અનુષ્ઠાનો મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે કરવામાં આવે તે સર્વમાં ખાસ કરીને તત્ત્વબોધની બહુ જરૂરીઆત છે તે યોગસિદ્ધિના ઉપાયને અંગે જાણી લેવું જરૂરનું છે. શાસ્ત્રકારે તેટલા માટે અનુષ્ઠાનોના પાંચ મોટા વિભાગ પાડ્યા છે અને તેમ કરીને બતાવી આપ્યું છે કે—જેમ એક આંખો (કેરી) હોય તે રોગી માણસ ખાય તો તેથી તેના વ્યાધિની વૃદ્ધિ થાય છે અને બીજા માણસને તે બળની વૃદ્ધિ કરે છે તેવી રીતે વ્યક્તિપરત્વે એક સરખાં જ અનુષ્ઠાનો જુદા જુદા પ્રકારનાં ફળ આપે છે. ફળપ્રાપ્તિનો આધાર આંતર આશય અને તત્ત્વવબોધ પર રહેતો હોવાથી અમુક અનુષ્ઠાન કેવું છે તેનો બાહ્ય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો નથી. આ ભવમાં અમુક લબ્ધિની અથવા શક્તિની પ્રાપ્તિ થાય અથવા કીર્તિ થાય એવી કોઈ અપેક્ષાથી અનુષ્ઠાન કરવાં તેને વિષ અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. વિષ ખાવાથી સ્વસ્ત જ પ્રાણનો નાશ કરે છે એ જાણીતી વાત છે. વિષની પેઠે આવું અનુષ્ઠાન ત્યાજ્ય છે. ગમે તેવી ક્રિયા આવા ઐહિક સુખની ઇચ્છાથી કરવામાં આવે તેથી લાભ થતો નથી. તેવી જ રીતે પરલોકમાં દેવ, દેવેન્દ્ર, વિદ્યાધર, ચક્રવર્તીપણાનાં સુખની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે એટલે

અમુક ક્રિયાના કૃળ તરીકે એવી સંપત્તિ અથવા બીજું કંઈ પણ પરલોકમાં પ્રાપ્ત થવાનું નિયાણું કરવામાં આવે તે ગરહ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. અનેક ઝેરી દવાના મિશ્રણથી ગરો નામનું ઝેરી દ્રવ્ય થાય છે, તે પીવાથી પ્રાણી ધીમે ધીમે મરણ પામે છે; તેના વિષનો વિકાર કાળાન્તરે ઉદ્ભવે છે. કોઈ પ્રકારના પારલૌકિક સુખાદિની ઇચ્છાથી જે ત્યાજ્ય અનુષ્ઠાન થાય તે પણ નકામું જ છે. ઠેકાણા વગરનો પ્રાણી સન્નિપાતવાળાની પેઠે અથવા અજ્ઞાનીની પેઠે વ્યથ ચિત્તે અનુષ્ઠાન કરે તેને અનનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. આવા પ્રકારનું અનુષ્ઠાન પણ નકામું છે. સ્તુતિ, સ્તવન, ધ્યાન વિગેરે પોતાથી બની શકે તેવાં અનુષ્ઠાનો પૂર્ણ રાગથી કરવામાં આવે તેને તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. આવાં અનુષ્ઠાનથી મુક્તિ ઉપર રાગ થાય છે અથવા અદ્વેષ થાય છે અને વિશિષ્ટ સદનુષ્ઠાન અમૃત નામનું છે તેનું તે કારણરૂપ હોવાથી એ પ્રશસ્ય ગણવામાં આવે છે. એમાં ક્રિયા બાહ્ય થાય છે પણ મોક્ષ ઉપર અદ્વેષ હોવાથી તે પ્રશસ્ય છે. એમાં રાગનો ભાગ છે તે મોહમૂલક છે તેથી તેટલા પૂરતું તે વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાનથી ઓછું પડે છે, પણ એમાં પ્રીતિ-રાગ શુભ વસ્તુ અને શુભ ક્રિયા ઉપર છે તેથી તે આદરણીય ગણાય છે. તત્ત્વબોધપૂર્વક શ્રદ્ધા સહિત જે અનુષ્ઠાન થાય તેને અમૃત અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. એ અનુષ્ઠાનની અંદર વસ્તુબોધ યથાસ્થિત હોવાથી તેમ જ શુદ્ધ તત્ત્વની ઓળખાણ થયેલી હોવાથી ત્યાં સંવેગનો રંગ જામે છે. આ સ્થિતિમાં જે અનુષ્ઠાન થાય તે ઇચ્છિત કૃળ અતિ શીઘ્ર આપે છે. સુમુક્ષુ પ્રાણીએ તેટલા માટે જે જે અનુષ્ઠાનો કરવાં

તે આ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ અમૃત અનુષ્ઠાનની કૌટિમાં આવે તેવાં કરવાં, કારણ કે અમુક અનુષ્ઠાન કરવામાં પરિપૂર્ણતા થઈ જતી નથી, પરંતુ વિહિત રીતે ધોધપૂર્વક અને રાગાદિનો ત્યાગ કરીને આત્માથે જ કરવામાં આવે ત્યારે જ તેમાં આનંદ આવે છે અને તે અસિદ્ધિપિત કૃપા આપનાર પણ ત્યારે જ થાય છે; છતાં અહીં યાદ રાખવાનું છે કે-અમુક બાહ્ય કૃપાની અપેક્ષાએ જો અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તો તે તુરત જ વિષ કે ગરલના વિભાગમાં ચાલ્યું જશે. માત્ર અનુષ્ઠાન ખાતર જ તે કરવાં અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની આકાંક્ષા ન રાખવી એ બહુ અગત્યની બાબત છે અને તેને અંગે સમર્પણનો જે સિદ્ધાન્ત વૈષ્ણવો કહે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. તે તો જે કરે તે પ્રભુને આપવાનું કહે છે, પ્રભુને તેવું કાંઈ લેવાની જરૂર નથી અને પ્રભુ હોય તો તેના હરબારમાં કોઈ વસ્તુની ખોટ નથી, પણ એવા ફરમાનનો આશય એમ જણાય છે કે તારે તેનાં કૃપાની અપેક્ષા રાખવી નહિ. ગીતામાં એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે ‘તારો કાર્ય ઉપર અધિકાર છે, કૃપા ઉપર અધિકાર નથી, તેની સાથે તારે લેવાદેવા નથી.’ આ વાતનું રહસ્ય સમજી અમૃત અનુષ્ઠાન કરવા યત્ન કરવો એવી યોગાચાર્યોની ખાસ ભલામણ છે.

યોગનાં આઠ અંગ

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ-આ યોગનાં આઠ અંગ છે એમ પૂર્વકાળથી યોગીઓ માને છે. ભૂમિકાને અંગે આ આઠ અંગોનો આંતર આશય સમજાવી સહજ નિરૂપણ આપણે તત્સંબંધે

ઉપર કયું છે. જૈન યોગનાં ગ્રંથોમાં એ સંબંધમાં સારી રીતે વિવેચન આવે છે. આપણે તત્સંબંધમાં યોગાચાર્ય શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરિ શું કહે છે તે સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ. આ વિષયમાં બહુ લાંબાણ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ ઉક્ત મહાત્માનું યોગશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે અને યોગાચાર્યે આ આઠ અંગના વિવેચન ઉપર આધાર રાખતા નથી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે તો અષ્ટાંગની હકીકત બતાવતાં પ્રસંગોપાત્ત બીજી ઘણી વાત કરી છે તેથી સદરહુ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી છે. આ સુપ્રસિદ્ધ આઠ અંગો પૈકી પ્રથમનાં પાંચ અંગો મધ્યમાધિકારી માટે છે અને છેવટનાં ત્રણ ઉત્તમાધિકારી માટે છે. એ આઠ અંગોનો આપણે જૈન યોગગ્રંથોમાં બતાવેલ નિયમ પ્રમાણે વિચાર કરીએ. (અત્ર અષ્ટાંગનો નિર્દેશ કર્યો છે તે ઉક્ત યોગશાસ્ત્ર અને જ્ઞાનાર્ણવનો સાર છે.)

૧. યમ

સંસારસમુદ્રનો પાર પામવા માટે અને અનિર્વાચ્ય આત્મિક સુખ નિરંતરને માટે પ્રાપ્ત કરવા માટે આત્માના સહજ ગુણો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પ્રગટ કરવાની સમ્યક્ત્વ ખાસ જરૂર છે. એ ગુણો પ્રગટ કરવા માટે પ્રથમ શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ અને શુદ્ધ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. એ શ્રદ્ધા બરાબર રહે તેટલા માટે અનેક ગુણોના આશ્રયસ્થાન રાગદ્વેષ રહિત દેવતત્ત્વને શોધી કાઢવું જોઈએ. દેવતત્ત્વમાં ખાસ એ યાદ રાખવાનું છે કે-દેવ યથાસ્થિત વસ્તુસ્વરૂપના બનાવનાર હોવા જોઈએ અને તેઓને કોઈ પણ પ્રકારનો મોહ, ઈચ્છા કે રાગ ન હોવા જોઈએ.

ગુરુતત્ત્વ શોધતાં તેઓ ખાસ નિઃસ્પૃહ હોવા જોઈએ, સામ્ય અવસ્થામાં સ્થિત થયેલ જોઈએ, શુદ્ધ ધર્મનો યોધ કરનાર હોવા જોઈએ અને મહાત્મતને ધારણ કરનાર હોઈ ભિક્ષા ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર હોવા જોઈએ. આવા ગુરુ હોય તો જ શ્રમ કે સ્પૃહા રાખ્યા વગર સત્ય માર્ગનો ઉપદેશ આપી શકે. ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ વિગેરે ઉપરોક્ત દશ પ્રકારનો ધર્મ એ સદ્ધર્મતત્ત્વ છે. આ સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ તત્ત્વની બરાબર શોધ કરી તેને આદરવાં તેનું નામ સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે. એ સમ્યક્ત્વ અમુક પ્રાણીમાં છે કે નહિ તેને બતાવનાર પાંચ લિંગ યોગાચાર્યોએ બતાવ્યાં છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. એ પાંચ

લિંગ આ પ્રમાણે છે. તીવ્ર કષાયના

પાંચ લિંગ ઉદયના ત્યાગથી શમ; મોક્ષના તીવ્રતમ

અભિલાષરૂપ સંવેગ; સંસારથી વૈરાગ્ય,

તેના ઉપર ખેદ, તેના ઉપર અનાદરવૃત્તિ એ નિર્વેદ; કેઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વગર દુઃખી પ્રાણીને દુઃખમાંથી છોડાવવાની ઇચ્છા તે અનુકંપા; (દુઃખ અનેક પ્રકારનાં છે, સાંસારિક, માનસિક, આત્મિક વિગેરે.) શુદ્ધ તત્ત્વ ઉપર શંકારહિતપણું તે અસ્તિકૃત્ય. આ પાંચ લિંગ ઉપર સમ્યક્ત્વના અસ્તિત્વની ખબર પડે છે. ગ્રંથિલેદ થઈ સમ્યક્ત્વ થયા પછી પ્રાણી દેશવિરતિપણું પ્રાપ્ત કરે છે એટલે પાંચ યમોને અમુક અંશે પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે હિંસા વિગેરે પાંચને મન, વચન અને ક્રયાથી કરવા કરાવવા નહિ વિગેરેરૂપે ત્યાગ કરે છે. અહિં જે ત્યાગ થાય છે તે સ્થૂળથી થાય છે એટલે સર્વવિરતિની પેઠે સર્વથા ત્યાગ બની શકતો નથી.

અહિંસા યમમાં પ્રાણી હિંસાનો ત્યાગ કરે છે. અહીં તેને વિચાર થવો જોઈએ કે-જેટલું પોતાનું જીવિતવ્ય પોતાને પ્રિય છે તેટલું જ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય છે. એકેન્દ્રિય વનસ્પતિમાં જીવન છે એ તો હવે વિજ્ઞાનના પ્રયોગોથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે, કારણ કે મનુષ્યશરીર પેઠે તે પણ વિજ્ઞાનિક પ્રવાહનો જવાબ આપે છે, જેરી પદાર્થો તેના પર અસર કરે છે અને ઉત્તેજક વસ્તુઓ તેના પર મનુષ્યો કે હેડકાનાં શરીર પર જેવું કામ કરે છે તેવી અસર ઉપજાવે છે. સર્વ જીવોને પોતાના આત્મા જેવા જાણી તેનો વધ ન કરવો અથવા યથાશક્તિ વિનાકારણ કોઈનું જીવિતવ્ય લેવું નહિ એ પ્રથમ અહિંસાવ્રત છે. અહિંસા-વ્રતના સંબંધમાં વારંવાર બહુ ઉદ્દેખ આ શાસનમાં કરવામાં આવેલ છે, કારણ કે અહિંસાને પાળવા માટે શારીરિક કષ્ટો પણ સહન કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવે છે અને એ અગત્યના વ્રતને પાળવા માટે બીજાં વ્રતોની સંકલના છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. અન્યના પ્રાણ તેને એટલા બધા વહાલા હોય છે કે તેનો નાશ કરતાં તેને મહાદુઃખ થાય છે તેથી આ વ્રતના સંબંધમાં બહુ ભાર મૂકી મૂકીને એ સંબંધમાં બહુ જાગૃતિ રાખવાનું, ઉપયોગ રાખવાનું, સાવધતા રાખવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. કેટલીક જગ્યાએ ધર્મને નામે હિંસા બતાવવામાં આવી છે તે આ દૃષ્ટિથી તદ્દન ત્યાજ્ય છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ અહિંસા વ્રતનો દેશથી આદર કરવો તેને પ્રથમ યમ કહેવામાં આવે છે. સર્વ વ્રતની વાડરૂપ હોવાથી આ યમ ઉપર સવિશેષપણે લક્ષ્ય આપવાનું છે. હિંસાનું ક્ષણ શરીરમાં

વ્યાધિ વિગેરે થાય છે અને અહિંસાથી દીર્ઘ આયુષ્ય, રૂપ, આરોગ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્ય—આ દ્વિતીય યમ છે. એને અંગે કોઈ પણ પ્રકારની ક્રોધાદિક તુરંત વૃત્તિને આધીન ન થતાં અસત્ય ન બોલવું એ સર્વવિરતિપદસ્થિત સાધુઓ માટે અને પાંચ મોટાં જાઠાનો તો સર્વથા ત્યાગ કરવો, એ દેશવિરતિપદસ્થિત અન્ય મનુષ્યો માટે જરૂરનું છે. આ પાંચ મોટાં અસત્ય આ પ્રમાણે: ૧. કન્યાના વેવિશાળાદિ સંબંધને અંગે કન્યા સંબંધી, ૨. ભૂમિ સંબંધી, ૩. જનાવર સંબંધી, ૪. અસત્ય બોલવું, થાપણ(ડીપોઝીટ)ને યોગબળી અને ૫. સોગન ઉપર ખોટી સાક્ષી આપવી. આ પાંચ મહાઅસત્યનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એવો યોગાચાર્યોના આદેશ છે. અસત્ય વચનથી સામો માણસ ખોટે રસ્તે દોરાય છે અને તેને સત્ય હકીકત જણાતાં એટલું બધું દુઃખ લાગે છે કે અસત્ય વચનોચાર કરવો એ એક પ્રકારે જોતાં એના ભાવપ્રાણને હણવા જેવું છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સુજ્ઞ પ્રાણીએ હિત, મિત, પ્રિય, તથ્ય અને પથ્ય વચન બોલવું યુક્ત છે. સત્ય બોલવાથી મનમાં પણ એક એવા પ્રકારની શાંતિ થાય છે કે તેનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. પોતાને સત્ય બોલવાથી કદાચ જરા ઘસારો સહન કરવો પડે તો પણ સત્યનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી, કારણ કે એવા ઘસારાથી પણ મનમાં સ્વાત્મસંતોષ થાય છે અને એક ફરજ બજાવી એવું લાગે છે. અસત્યનાં રૂઝ તરીકે મૂંગાપણું, ગુંગળાપણું વિગેરે મુખના વ્યાધિઓ થાય છે અને સત્ય બોલનારને કેટલીક અમાનુષી પ્રકૃતિઓ પણ અસર કરી શકતી નથી.

અસ્તેય—ચોરીનો ત્યાગ. જે વસ્તુ પોતાની ન હોય તેને

ધણીની રબા જમર લેતી તેને અદત્તાદાન કહેવામાં આવે છે. કોઈની મહેલી, વિસરાઈ ગયેલી, નાશ પામેલી, સ્થિર પડેલી, દાટેલી કે એવી બીજી કોઈ પણ રીતે અન્યની માલેકીવાળી વસ્તુ તેના માલિકે આખ્યા વિના લઈ લેવી તેનો ચોરીમાં સમાવેશ થાય છે. પરધન અથવા વસ્તુ ઉપર તેના માલિકને પ્રાપ્ત જોડલો પ્રેમ હોય છે તેથી તે લઈ લેવામાં તેના પ્રાપ્ત લેવા જોડલું દુઃખ તેને લાગે છે. આવી ભાવહિંસાને અટકાવવા સારું ચૈત્યનો ત્યાગ કરવાની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રમાણે હોવાથી અન્યનું તૃણ માત્ર પણ હોય તે લેવું નહિ એ આ યમ ખતાવે છે. ચોરી કરનાથી દુઃખ, દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, દારિદ્ર્ય આવે છે અને મનમાં કલેશ થાય છે. તેના ત્યાગથી અનર્થપરંપરાનો નાશ થાય છે અને લક્ષ્મી સ્વયંમેવ આવી મળે છે. લક્ષ્મીની પછવાડે જેઓ દોડે છે તેનાથી તે દૂર ચાલી જાય છે પણ જે તેની સ્પૃહા કરતા નથી તેને તે ખુશીથી આવીને વરે છે.

બ્રહ્મચર્ય—પ્રથમ અંશે મન વચન ક્રિયાથી દેવતા સંબંધી, મનુષ્ય સંબંધી કે તિર્થંચ સંબંધી ભોગોનો સર્વથા વિરામ અથવા સ્થૂળથી સ્વહારાસંતોષ કરવારૂપ આ ચતુર્થ યમમાં વિષયવાંછાનો ત્યાગ કરવા સંબંધી સૂચવન કર્યું છે. જમ્મે તેવી રૂપવાળી સ્ત્રી હોય તેનો ત્યાગ કરવા દૃઢ ભાવના કરવી એ યોગપ્રાપ્તિનું એક મુખ્ય અંગ છે. બદ્ધ વીર્યવાન પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયો પર એટલો અંકુશ રાખી શકે છે કે તેને સાધ્ય સમીપ થઈ જાય છે અને તેથી યોગના ગ્રંથોમાં બ્રહ્મચર્ય માટે વારંવાર ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે. આપણે આ વિષયની શરૂઆતમાં પણ બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ વિચારી ગયા છીએ. કેટલાક તુચ્છ

વિષયાભિલાષી પ્રાણીઓની સ્ત્રીઓ તરફની ચેષ્ટા, વાતચીત તથા વર્તન જોઈ તેઓના મહોન્મત્તપણા ઉપર મનમાં હાસ્ય આવ્યા વગર રહેતું નથી. મોહરાજના પ્રબળ યોદ્ધા કામદેવ પર વિજય મેળવવાની ખાસ જરૂર છે, કારણ કે સર્વ કર્મમાં મોહનીય કર્મ વિશેષ બળવાન છે અને સંસારચક્રમાં ફસાવનાર અને રખડાવનાર પણ તે જ છે. વિષયભોગ વખતે સ્ત્રીસંયોગથી અનેક જીવોનો નાશ થાય છે તેથી પ્રથમ યમની અપેક્ષાએ પણ આ યમ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. વળી મૈથુનસેવનથી જેનાં નામો પણ આવા ગ્રંથમાં આપવાં ઉચિત ન ગણાય એવા અનેક રોગો થાય છે અને રાત્રિએ ઊંઘમાં પણ શાંતિ મળતી નથી. આ ઉપરાંત પરસ્ત્રીગમનથી મોટું વૈર તેના પતિ સાથે થવાનો અને પ્રાણાંત કષ્ટ થવાનો પણ સંભવ રહે છે. સ્ત્રીશરીરમાં શું ભર્યું છે તેનો વિચાર કરવાથી વિષયભોગ ઉપર એકદમ વૈરાગ્ય આવે તેમ છે. વિષયેચ્છાથી અથવા વિષયસેવનથી અનેક વ્યાધિઓ થાય છે અને તેની શરૂઆતમાં સહજ સ્થૂળ સુખ લાગે છે, પણ પછી તેમાં કાંઈ સુખ જેવું રહેતું નથી અને પરિણામે મહાદુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ જ તેના ત્યાગથી શરીરનું લાવણ્ય, સૌંદર્ય અને સંપત્તિ જળવાઈ રહે છે ને વિશેષે પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી યોગમાં બહુ જલદી પ્રગતિ થાય છે એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. આ અગત્યના યમ પર ખાસ વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

અકિંચનત્વ—પાંચમા નિષ્પરિશ્રદ્ધતારૂપ યમમાં મૂર્છાનો ત્યાગ કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. ધન, ધાન્ય, પશુ આદિ કોઈ પણ વસ્તુઓ ઉપર મૂર્છા કરવી, અત્યંત ઇચ્છાથી તેને

પોતાની કરવા મનસૂબો કરવો એ પરિશ્રદ્ધ છે. અમુક વસ્તુ પાસે હોવી તેને પરિશ્રદ્ધ કહેવામાં આવતો નથી પણ તેના ઉપર મૂર્છા કરવી અથવા વિહિત રીતિ કરતાં વધારે ધર્મોપકરણ રાખવાં તેનું નામ પરિશ્રદ્ધ છે. મૂર્છાથી અસંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને અસંતોષથી અનેક કુકૃત્યો અને કુચિંતવનો થાય છે. સંતોષથી જે માનસિક સુખ થાય છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. સંતોષને યોગાચાર્યો કામધેનુ અથવા કલ્પવૃક્ષ સાથે સરખાવે છે તેનું કારણ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે. સંતોષથી જ્યાં ઈચ્છા ઉપર જ અંકુશ આવી જાય ત્યાં પછી કલ્પવૃક્ષ પણ તેને નકામાં છે. મનુષ્યને કર્મનો ભાર કરાવનાર અનેક આરંભો છે અને તે આરંભો કરવાનું કારણ મૂર્છા છે. મૂર્છાને લીધે તેવા આરંભો કરવાની વૃત્તિ થાય છે. આથી આ અતિ ઉત્પાત કરાવનાર તૃણાનો ત્યાગ કરવો ઉચિત છે. ધનની ઈચ્છાથી પ્રાણી કેવાં કેવાં અયોગ્ય વર્તન કરે છે તે અનુભવનો વિષય છે અને જરા અવલોકન કરનાર પણ તે સારી રીતે જોઈ શકે તેમ છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ હોવાથી સંતોષ રાખવો એ ખાસ કર્તવ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. મનોરથ ભટની ખાણ એટલી ઊંડી છે કે તે કદિ પૂરાતી જ નથી, તેને પૂરવાનો ઉપાય કરવો એમાં મૂઢતા છે, સંતોષ રાખી પ્રાપ્ત થયેલ સંપત્તિમાં રાજી રહેવું એ જ શ્રેષ્ઠ વાત છે.

આ પાંચ યમોનો સામાન્યથી તેમ જ દેશથી ત્યાગ અત્ર બતાવ્યો છે. જ્યારે તેનો સર્વથા ત્યાગ થઈ શકે છે ત્યારે તેમાં બહુ જ આનંદ આવે છે. મનથી પણ હિંસાનો ત્યાગ થાય, કેઈ પણ પ્રકારનું અસત્ય વચન કે ભગતું સંદિગ્ધ

વચન પણ ન બોલાય, ગુરુની રજા વગર, આત્મપુરુષના આદેશ વગર અને તે જીવની રજા વગર અદત્ત જીવ કે વસ્તુનો સ્વીકાર ન થાય, સ્વસ્ત્રી ઉપર પણ ભગિનીબુદ્ધિ થાય અને પ્રાપ્તિ ધનનો પણ સર્વથા ત્યાગ થાય-એવી રીતે બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે પાંચે યમનો સર્વથા સ્વીકાર થાય ત્યારે યોગભૂમિકામાં અધિક પ્રગતિ થતી જાય છે અને માર્ગ બહુ સરળ થતો જણાય છે. આ પ્રત્યેક યમના પાંચ પાંચ અતિચારો દેશ-ત્યાગને અંગે બતાવ્યા છે અને સર્વથી ત્યાગરૂપ દરેક યમ પર પાંચ પાંચ લાવનારો છે. પ્રથમની હકીકત અતિ સુંદર રીતે અર્થદીપિકા નામની શ્રાવકપ્રતિક્રમણ સૂત્ર પરની ટીકામાં બહુ વિવેચન સાથે બતાવી છે અને બીજી હકીકત ઉક્ત યોગ-શાસ્ત્રના પ્રથમ પ્રકાશમાં બતાવી છે. અહીં વિસ્તારભયથી તે પર ઉદ્ભવ કર્યો નથી. જિજ્ઞાસુએ બરાબર અભ્યાસ કરી આ વિષય સમજવા યોગ્ય છે. આ પાંચ યમનું અત્ર વર્ણન કર્યું છે તે દેશથી આદર કરેલા હોય છે ત્યારે શ્રાવકનાં દ્વાદશ વ્રતો પૈકી પ્રથમનાં પાંચ આશ્રમત બને છે અને સર્વથી આદરેલા હોય છે ત્યારે સાધુનાં પાંચ મહાવ્રત બને છે. સિદ્ધિસાધના માટે શ્રાદ્ધ અને યતિ એ બન્ને માર્ગ ઉપયોગી છે. એકમાં ઉન્નતિ સવિશેષ છે અને વિશેષ પ્રગતિને યોગ્ય સાધનોની પ્રાપ્તિ માટે અવકાશ છે, બીજામાં પ્રગતિ અદ્ય અને ધીમી છે-પરંતુ યોગસાધના માટે અને નિર્વાણપ્રાપ્તિ માટે બન્ને માર્ગ બહુ ઉપયોગી હોવાથી બન્ને પર લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે.

૨. નિયમ

ઈન્દ્રિયા ઉપર અંકુશ લાવવા માટે અનેક પ્રકારના નિયમો-

ની વ્યવસ્થા યોગમાં બતાવી છે. શૌચ, સંતોષ, સ્વાધ્યાય, તપ અને દેવતાપ્રણિધાન એ પાંચ પ્રકારના નિયમના સંબંધમાં આપણે દ્વિતીય યોગભૂમિકાના નિરૂપણ પ્રસંગે વિવેચન કરી ગયા છીએ. આ પાંચ નિયમના સંબંધમાં વિવેચન કરતાં શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાય બાવીશમી બત્રીશીમાં કહે છે કે- શૌચથી છઠ્ઠી અશુચિ ભાવના ભાવવાથી શરીર ઉપર બુદ્ધિસા થાય છે. માંસ, રુધિર, મેદ, અસ્થિ અને મજ્જાથી ભરેલી ચર્મની કાથળી ઉપર રાગ કરવો ઉચિત નથી અને એવી જ પરની કાયા હોવાથી તેનો સંસર્ગ કરવો તે કેમ ઉચિત ગણાય ? આ શૌચભાવથી સાત્ત્વિક ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને રજસ અને તમોભાવનો અભિભવ થાય છે, ઇન્દ્રિયો પર જય પ્રાપ્ત થાય છે અને આત્મદર્શન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. સંતોષથી ઉત્તમ પ્રકારનું આત્મીય સુખ થાય છે; સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટદર્શન થાય છે; તપસ્યા કરવાથી શરીર અને ઇન્દ્રિય પર બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો અંકુશ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઇશ્વરપ્રણિધાન નામના પાંચમા નિયમથી આત્મસમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

નિયમોનો આવો ચમત્કાર હોવાથી ઇચ્છારોધ કરવા માટે અનેક પ્રકારના નિયમો યોગાચાર્યોએ બતાવ્યા છે, આપણે અત્ર યોગશાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રતનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરશું. શ્રાદ્ધનાં દ્વાદશ વ્રતમાં પ્રથમનાં પાંચ અણુવ્રતોનું પ્રથમ ચમ યોગાંગને અંગે ઉપર નિરૂપણ થઈ ગયું, એ પાંચની રક્ષા માટે અને આત્માને બરાબર માર્ગ પર રાખવા માટે ત્રણ ગુણુવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતોની યોજના કરી છે. એ પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત મળીને

ખાર વ્રત થઈ જાય છે અને દેશવિરતિ શ્રાદ્ધાવસ્થાને અંગે અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે; જ્યારે આશુવ્રતને બદલે સાધવાવસ્થામાં પાંચ મહાવ્રત આદરવામાં આવે ત્યારે ખાકીના શુભશિક્ષાવ્રતોનો યોગ સહજ સાધ્ય થઈ જતો હોવાથી સાધુ-યતિઓના સંબંધમાં તેની બુદ્ધી વિવક્ષા કરવાની રહેતી નથી, તેથી તેઓને માટે ઉપરોક્ત શૌચાદિની યોજના નિયમ નામના યોગાંગમાં આવે છે, જ્યારે શ્રાદ્ધશુભવિવૃદ્ધિ માટે શુભશિક્ષા-વ્રતોની યોજના નિયમ નામના યોગાંગમાં કરી હોય એમ મને લાગે છે. નિયમને અંગે પરચખખાણુ લેવા માટે શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારના વિધિ બતાવવામાં આવ્યા છે, તેનો હેતુ એ છે કે-

અમુક પ્રસંગે ગુરુમહારાજના મુખથી
પરચખખાણુનું વિશિષ્ટ ધર્મોપદેશના શ્રવણથી, સત્સમા-
આંતરરહસ્ય. ગમના કૃણ તરીકે અથવા કોઈ અસા-

ધારણુ મન પર અસર કરનાર વ્યાવહારિક
બનાવથી ચિત્ત વૈરાગ્યવાસિત થઈ જાય છે, કોઈ નજીકના
સંબંધીના મૃત્યુના બનાવથી અથવા અગ્નિજળપ્રકોપથી ધનની
અસ્થિરતા અથવા શરીરની અચળતા સમજાય છે-આવું જીવન-
માં અનેક પ્રસંગે અવારનવાર બને છે. આવી રીતે મનની
જે વિશુદ્ધ સ્થિતિ થઈ હોય તે નિરંતર બની રહેતી નથી,
કારણ કે અન્ય નિમિત્તો પ્રાપ્ત કરી સંસારરસિક પ્રાણી પાછો
બનેલા બનાવોને બૂલી જાય છે અને સંસારમાં આસક્ત થઈ
જાય છે. હવે જે વખતે આવા બનાવો બને અથવા સંસારથી
ઉદ્વિગ્ન થઈ ચિત્ત વૈરાગ્યવાસિત થાય તે વખતે કેટલાક નિર્ણયો
કરવામાં આવે, જીવન વહન કરવા માટે નિયમો મુકરર કર-

વામાં આવે અને ગમે તેટલા ભોગે તેને અનુસરવા દૃઢ વિચાર કરવામાં આવે તો બનેલા બનાવ વખતે થયેલ વિશુદ્ધ ચિત્ત-સ્થિતિનું સાર્થક્ય થાય છે અને કરેલ નિર્ણયોને અનુસરવામાં આવે તો જીવનયાત્રા સફળ થાય છે. આવા નિયમને વળગી રહેવા માટે દેવ ગુરુ સમક્ષ જાહેર રીતે વિશિષ્ટ જ્ઞાનસામર્થ્યવાન મહાપુરુષોએ બતાવેલા અપવાદના પાઠો સાથે સૂત્રઉચ્ચારણા કરીને નિર્ણય કરવો તેનું નામ ‘પચ્ચખખાણુ’ કહેવામાં આવે છે અને એ પચ્ચખખાણુ આત્માની ઉત્ક્રાન્તિમાં અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

હવે આપણે શુષ્કવ્રતો પર વિચાર કરીએ. તે પ્રસંગે એટલું જણાવવું અહીં પ્રસ્તુત છે કે-આ યમ અને નિયમને અંગે પચ્ચખખાણુનો જે વિધિ આ યોગમાર્ગમાં બતાવ્યો છે તે તેના આંતર આશય સાથે બહુ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સમજવા યોગ્ય છે. વ્રતપચ્ચખખાણુ કદિ બળાત્કારે લેવાતાં નથી અને તેવી રીતે લેનાર આપનારને ભવિષ્યમાં લાભ થવાનો સંભવ પણ બહુ જ ઓછો છે, પરંતુ સ્વેચ્છાથી અમુક નિર્ણય કરી તેના પર ધર્મનું સીલ કરવામાં આવે એટલે દેવ, ગુરુ અને આત્મા સમક્ષ કોઈ પણ બાબતને અંગે નિયમ-પચ્ચખખાણુ કરવામાં આવે તો તેથી જ બહુ લાભ થાય છે. મહાકષ્ટને પ્રસંગે પણ નિયમ છોડતાં અથવા તેનો ત્યાગ કરતાં બહુ વિચાર થાય છે અને ઉક્ત રીતે લીધેલ નિયમ ટકી શકે છે અને એવી રીતે આત્મિક ઉત્ક્રાન્તિમાં પચ્ચખખાણુ એક અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જ્યારે વિપત્તિમાં પણ નિયમને વળગી રહેવાની ચીવટ બતાવવામાં આવે ત્યારે ચેતનના વિશુદ્ધ શુભો વધારે પ્રગટ થવા માંડે એમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી.

ગુણુવ્રત-ગુણુવ્રતો ત્રણ છે. એનાથી અનેક પ્રકારના ગુણુની વૃદ્ધિ થાય છે એ સંદેહ વગરની બાબત છે. પ્રથમના પાંચે યમને ગુણુ કરનારા હોવાથી આ ત્રણ ગુણુવ્રત કહેવાય છે. આપણે એ ત્રણે ગુણુવ્રતો વિચારીએ. પ્રથમ દિગ્વિરતિ ગુણુવ્રત આવે છે. અહીં ચાર દિશાઓ, ચાર વિદિશાઓ અને ઊર્ધ્વ તથા અધો-એ દશ દિશામાં વધારેમાં વધારે કેટલે સુધી જહું આવું તેનો નિષ્કર્ષ કરાય છે. અમુક મર્યાદાથી આગળ ચાલવાનો અહીં નિષેધ થતો હોવાથી તેનાથી આગળના જીવોની કદિ હિંસા થતી નથી, ત્યાં રહેલા કન્યાદિ પદાર્થો માટે અસત્ય બોલાતું નથી કે તત્સંબંધી સાક્ષી દેવાતું થતું નથી તેમ જ ત્યાંના પદાર્થો ન્યાસ કરેલા હોય તો તેનું અપહરણ થતું નથી, ત્યાં રહેલ વસ્તુની ચોરી થતી નથી, ત્યાં રહેલ સ્ત્રીઓના સેવનનો ત્યાગ થાય છે અને ત્યાં રહેલી લક્ષ્મીની ઉપેક્ષા થવાથી સંતોષ પણ તેટલા પૂરતો રહે છે. જીવને ઘણીવાર આખી દુનિયાની લક્ષ્મી એકઠી કરવાની ઇચ્છા થાય છે, કરોડોના વૈભવથી પણ શાંતિ થતી નથી અને જેમ બધી નદીઓનું પાણી પોતામાં વળે છતાં સમુદ્ર ચોમાસામાં હીન થાય છે તેમ આ જીવને પૌદ્ગલિક પદાર્થને અંગે વૃદ્ધિ થતાં ઓછપ લાગે છે. આ દિગ્વ્રતથી તેના મનમાં એક પ્રકારની શાંતિ આવી જાય છે. પહેલા અને પાંચમા યમને વિશેષ ઉદ્દીપન કરનાર આ ગુણુવ્રત આધુનિક સમયમાં જરા સાહસ (Adventure) ની આડે આવતું હોય એમ લાગે છે, પરંતુ એનો આંતર આશય અને વર્તમાન ઔદ્યોગિક જીવનથી પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓમાં થયેલી આત્મીય અવનતિ અને વધેલી સ્વાર્થવૃત્તિ તરફ જો લક્ષ્યપૂર્વક શાંતિથી

વિચારણા કરવામાં આવે તો આ વિષયનું મહત્ત્વ બરાબર લક્ષ્યમાં આવે તેમ છે. સ્મૃતિભંગથી કરેલ નિયમ વિસારી દિશાનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય, નિયમિત ભૂમિ બહાર આદેશ કરી અન્યને મોકલવામાં આવે અને એક તરફ દિશા ઘટાડી બીજી તરફ વધારવાના ગોટા વાળવાની વૃત્તિ થાય એ સર્વ આ દ્વિવિધ ત્રિવિધ ઉચ્ચરેલા ગુણવત્તને માટે ત્યાજ્ય છે, દોષરૂપ છે અને એવા દોષોને જૈન પરિભાષામાં અતિચાર કહે છે.

બીજા ગુણવત્તમાં ભોગઉપભોગની વસ્તુઓના સંબંધમાં યોગ્ય નિયમનો સમાવેશ થાય છે. એક જ વાર વપરાતી ભોગ્ય વસ્તુ અને વારંવાર વપરાતી ઉપભોગ્ય વસ્તુને અંગે બહુ નિયમ કરવાની જરૂર છે. તેમાં પણ મધ, માંસ જેવા અતિ કનિષ્ઠ પદાર્થો, જે ખાવાથી બુદ્ધિની તુચ્છતા થાય, હૃદયબળ નરમ પડે અને મગજ બહેર મારી જાય તેનો તો એકદમ ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. એવી વસ્તુના ઉપયોગથી સર્વ રીતે હાનિ છે. દારુ પીનારની થતી માઠી સ્થિતિ પર વિચાર કરતાં જ્યારે તે મગજ પર પોતાનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે ત્યારે તેના જે બેહાલ થાય છે તેનો ખ્યાલ કરતાં અને દારુ જેવી વસ્તુ દરરોજને માટે મગજને કેટલું ઉરકેરાયલું બનાવી મૂકે છે તેનો અન્ય મનુષ્યદ્વારા અનુભવ કરતાં એક વ્યવહાર માણસ તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ કરવો ઉચિત લાગતો નથી અને માંસ કે જે પારકા શરીરનો વિભાગ છે તેનાથી આપણા પોતાના શરીરનું પોષણ કરવાનો આપણને શો અધિકાર છે ? માંસભક્ષણમાં અનેક દૂષણો છે, પણ જ્યારે તે ખાવાનો આપણો અધિકાર જ નથી તો પછી તેનાં દૂષણોની વિચારણા કરવાની જરૂર જ શી છે ? અનંત

જીવોવાળા પદાર્થો ખાવાથી પણ એટલી જ હુનિ થાય છે. શરીરને ટકાવવા માટે જગતમાં અનેક પદાર્થો છે પણ આવી તુચ્છ વસ્તુઓ ખાવાથી આત્માની બહુ મલિનતા થાય છે અને અહિંસાના પાયા કાચા પડી જાય છે. રાત્રિભોજન કરવાથી શરીરને બહુ નુકશાન છે અને વૈદ્યક નિયમથી પણ નુકશાન સિદ્ધ હોવાથી તે ત્યાજ્ય છે. આવી રીતે ભોગઉપભોગની વસ્તુઓ માટે વિચાર કરી માંસ, મધ, અનંતકાય, અલક્ષ્ય પદાર્થો આદિનો ખોરાક તરીકે ત્યાગ કરવો, રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવો અને આવા પ્રકારના ત્યાગથી પોતાની જાતને કબજામાં લાવવી, તેના પર અંકુશ લાવવો અને પૌદ્ગલિક ત્યાગભાવમાં વિકાસ કરી તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય ચેતનને બનાવવાની શરૂઆત કરવી. આવા ભોગોપભોગની વસ્તુઓના નિયમ ઉપરાંત વ્યાપારને અંગે પણ કેટલીક વિચારણા કરવાની જરૂર આ ગુણવ્રતને અંગે બતાવી છે, તેનો આશય એ છે કે-જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાંસુધી જેમાં મહાઆરંભ થાય, ઘણા જીવોની હિંસા થાય તેવો વેપાર કરવો નહિ. આ પ્રાણીને ગમે તેટલું મળે તો, પણ ધનથી તૃપ્તિ થવાની નથી અને તેને લાગ મળે તો તે ગમે તેવા અધમ ધંધાવડે પણ ધન એકઠું કરવા લાગી જાય તેવો છે, પરંતુ તેણે અહિંસાનો મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખી કર્મહાનના વેપારો ન કરવા જોઈએ. કર્મહાનના વેપારો તેવા પ્રકારના છે કે એનાથી બહુ મોટો આરંભ થઈ પ્રાણીને કર્મોની રાશિથી ઢાળી દે છે-મતલબ વિપુલ સંખ્યામાં કર્મો ગ્રહણ કરી લે તેવી સ્થિતિ-માં તે પ્રાણીને મૂકે છે. ત્યાં પ્રથમ કર્મ પાંચ છે જેનો ત્યાગ કરવા ફરમાન બતાવ્યું છે: અંગારકર્મ એટલે કોલસાનો,

કુંભારનો, ધોળીનો ધંધો જેમાં અંગારા સાથે-ભઠ્ઠી સાથે સંબંધ હોય છે. આમાં ઈંટ ચૂના પાડવાના ધંધાનો, લુહારના ધંધાનો તથા કંસારાના ધંધાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. વનકર્મમાં ઝાડ તોડવાં, પાંદડાં તોડવાં. ઝાડ કપાવવાં તથા ફળ ફૂલ વેચવાના ધંધાનો સમાવેશ થાય છે. શકટઆણવિકાઃ ગાડાં, ઘોડાગાડીઓ, દામ, મોટર આદિ ચક્રથી ચાલતાં વાહનોનો ધંધો કરવો, તેને ચલાવવાં વિગેરે. ભાટકઆણવિકાઃ ગાડાં, ખેલ, પાડા, ઊંટ, ગધેડાં, ખચ્ચર વિગેરે પર ભાર ભરી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ વહન કરી તેનાવડે આણવિકા ચલાવવી તે. સ્ક્રેટકઆણવિકાઃ કૂવા, તળાવ ખોદી, અનેક જીવોનું મર્દન કરી તેની આવક પર જીવન ગુજારવું અથવા તેનો વ્યવસાય કરવો, તેને માટે કંદાકટ વિગેરે લેવા તે. આ પાંચ કર્મદાનોનાં નામ ઉપરથી જણાવું હશે કે તેમાં ઘણાં સ્થાવર તથા ત્રસ જીવોનો વિનાશ થાય છે, ઘણા પ્રાણીની હાનિ થાય છે, ઘણા જીવોને પરિતાપ ઉપજે છે અને પરપરાએ અનેક પ્રાણીઓના વિનાશનાં કારણો બને છે. આ પછી પાંચ પ્રકારના વાણિજ્ય-વેપાર આવે છે તે વ્યાપારની વસ્તુઓ અતિ નિંદનીય છે, તેની ઉત્પત્તિ નિંદનીય છે અને તેનો સંબંધ બુદ્ધિને મલિન કરનાર છે, પરિચય અપવિત્ર કરનાર છે અને સંસર્ગ અધઃપાત કરનાર છે. પ્રથમ હંતવાણિજ્યમાં હાથીદાંત, ચમરી ગાયના કેશ, ઘૂંઘાદિના નખો, શંખ, કોડા, કોડી, હાડકાં, જનાવરનાં ચામડાં, પીંછાં, રોમ વિગેરેના વ્યાપારનો સમાવેશ થાય છે. બીજા લાક્ષવાણિજ્યમાં લાખ, મણુ-શીલ, ગળી, ટંકણુખાર જેવી વસ્તુઓના વેપારનો સમાવેશ

થાય છે. ત્રીજા રસવાણિજ્યમાં માખણ, ચરખી, મધ, જેથી વસ્તુઓ જેમાં અનેક જીવો રક્તઃ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો સમાવેશ થાય છે. મનુષ્યને તથા તિર્યંચને વેચવા તે કેશવાણિજ્ય કહેવાય છે. જીવતા પ્રાણીનો વ્યાપાર કેશવાણિજ્યમાં આવે છે અને તેઓનાં નખ વિગેરે અંગોનો વ્યાપાર દંતવાણિજ્યમાં આવે છે. વિષવાણિજ્યમાં વચ્છનાગ, તરવાર, હડતાલ વિગેરે વસ્તુઓનો વ્યાપાર આવે છે. આ પાંચે પ્રકારના વાણિજ્યમાં વસ્તુની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિમાં અને કેટલાકના ઉપયોગમાં અનેક જીવોની સીધી અથવા આડકતરી રીતે હાનિ થતી હોવાથી તેનો વ્યાપાર ત્યાજ્ય ગણાય છે. આ પાંચ વાણિજ્ય થયા. હવે માંચ સામાન્ય કર્મોની વાત કરતાં પ્રથમ યંત્રપિલણકર્મ આવે છે. તલ, સર્પવ પીલવાના સંચા, શેલડી પીલવાના ચીચુડા અને બીજા અનેક પ્રકારના સંચાઓ જેમાં જીવવધનું કારણ મુખ્ય અને છે તે તથા વર્તમાન મિલોનો આ પ્રથમ વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. જનાવરનાં નાક વિંધવાં, ઘોડાને ખસી કરવી, એલને આંકવા, ઊંટની પીઠ ગાળવી તથા જનાવરોનાં અંગોને છેદ કરવો-છત્યાદિ કાર્યને નિર્લાંછનકર્મ કહેવામાં આવે છે. પોપટને પાંજરે નાખવા, કૂતરા બિલાડાને પાળવા, કુકડાને રાખવા, એને અસતીપોષણકર્મ કહેવામાં આવે છે. જંગલ કે ખર્વતને સળગાવવા, ખેતરમાં દાહ મૂકવો, તેવા અતિ હિંસ્ય કાર્યમાં પુણ્ય માનીને વર્તવું એ દવદાનકર્મ કહેવાય છે અને તળાવ, કૂવા વિગેરે જળાશયોને સુકાવવાં અથવા તેનું પાણી અન્યત્ર ખેંચી લેવું તે સરઃશોષણકર્મ કહેવાય છે. આ પાંચ સામાન્ય કર્મો છે. એવી રીતે પાંચ કર્મ, પાંચ વાણિજ્ય અને

પાંચ સામાન્ય કર્મો, કુલ પંદર કર્મોમાં કહેવામાં આવે છે. તેની પ્રક્રિયામાં મહાદોષ થાય છે. મહાઆરંભ થાય છે અને અનેક છુવેના પ્રાણનો નાશ થાય છે. અનાભોગે કરવાથી સહજ દોષ થાય છે અને ઈસિદાપૂર્વક કરવાથી વ્રતભંગ થાય છે. પ્રથમ વ્રતના પોષણ માટે આ ભોજન અને બ્યાપારને લગતા દર-રોજના ઉપયોગી ગુણવ્રતની બહુ આવશ્યકતા અત્ર સમજાશે. એને બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવાથી અહિંસાવ્રત અને તે સાથેનાં બીજાં વ્રતો સારી રીતે સ્થિર થાય છે અને ગુણવ્રતનું એ જ કાર્ય છે. પહેલા ને પાંચમા વ્રતને તો આ ગુણવ્રત અત્યંત લાભ કરનાર છે.

ત્રીજા અનર્થદંડત્યાગ નામના ગુણવ્રતમાં કારણ વગર, લાભ વગર થતી અવનતિના ત્યાગની વિચારણા થાય છે. સ્વ-જન કુટુંબના પોષણ માટે જે કાર્ય કરવું પડે તેનો અત્ર સમાવેશ થતો નથી, અત્ર તો પ્રયોજન વગર થતી હાનિ પર વિચાર થાય છે અને વિચારણાથી પ્રતિજ્ઞા કરી તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. નવરા બેસી રાજકથા, સ્ત્રીકથા અને ભોજનની કથાઓ કરવી, ન્યૂસપેપર વાંચવાં, નાટકો જોવાં, નવરા બેસી આર્તકથાન રૌદ્રકથાન કથાવાં, કોઈ પણ જાતના લાભ વગર અન્ય માણસને પાપનો ઉપદેશ કરવો, પાપમાર્ગે જોડાણની સલાહ આપવી, પ્રાણનો વધ કરે તેવાં શસ્ત્રો તથા સાધનો એકઠાં કરી રાખી અન્યને આપવાં તે સર્વથા નિષ્કારણ પાપ છે. ભાંડલવાયાના વેશો જોવા, નાટકો જોવાં, સિનેમા જોવાં, મિલો કાઢવાની સલાહ આપવી, ન્યૂસપેપરમાં આવેલ લડાઈઓ, પાર્લામેન્ટ, ર્યુનિસીપાલિટી આદિ વાતોના તડાકા મારવા, હજી

કેવી છે વિગેરે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરી વાતો લાંબાવવી—એ સર્વ નિષ્કારણ પાપો છે, મનને દૂષિત કરનાર છે અને પરિણામે કોઈ પણ પ્રકારના લાભ કરનારાં નથી. આવાં પાપો આખા દિવસ-માં પ્રાણી બહુ વહોરે છે. આ અનર્થદંડ ત્યાગમાં મુખ્ય ચાર બાબતો પર ધ્યાન રાખવાનું છે. આર્ત રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરવો એ પ્રથમ ઉપયોગી વાત છે. એના પર હવે પછી ધ્યાનના વિષય-ને અંગે વિચારણા કરવાની હોવાથી અત્ર તે પર કાંઈ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. પાપોપદેશ એ બીજો વિષય છે, એમાં આરંભનાં કાર્યો કરવા, નવી મિલો કાઢવા, નવી દુકાનો ઉઘાડવા, નવી મોટરો ખરીદવા, નવાં મકાનો બાંધવા વિગેરેનો ઉપદેશ આપવો, તે માટે સલાહ આપવી, તત્પ્રેરક ભાષણો આપવાં—ઈત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. ત્રીજું અનર્થદંડનાં અધિકરણો—સાધનો જેથી પ્રાણીની હિંસા થાય તે દાક્ષિણ્યને દ્વીધે અન્યને માગ્યાં આપવાનો ત્યાગ કરવો. ઘંટી, ફાતરડાં, ખાર-ણીયા વિગેરે હોય તે અન્યને આપવાથી તેનો ઉપયોગ હિંસામાં જ થાય છે તેથી આવાં હથિયારો વસાવવાં નહિ અથવા તેનો દુરુપયોગ થવા દેવો નહિ. ચોથા પ્રમાદાચરણમાં નાટક જોવાં, કામશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો વાંચવાં, જુગતું રમવું, ગંજીપો ખેલવો, મધ પીવું, જલક્રીડા કરવી, ક્રીકેટના મેદાનમાં જોવા જવું, સરકસમાં પ્રાણીઓ હેરાન થાય તે જોવા જવું, સાઠમારી લડત પ્રાણીઓને જોઈ આનંદ પામવો, કુકડા વિગેરેને લડાવવા, ઘણો વખત ઊંઘ્યા કરવું, દિવસે ઊંઘવું અથવા જ્યારે તક મળે ત્યારે ઊંઘ્યા કરવું—આ સર્વ અનર્થદંડ છે. એ સર્વનો ત્યાગ કરવો. ઉપયોગ વગરની સ્થિતિને લઈને આ ભૂલો થાય છે અને જરા

સમજણ રાખવાથી અથવા અવલોકના કરવાથી આવી બાબતમાં બહુ સાવચેતી રાખી શકાય છે. આ ત્રણે ગુણવ્રતોના પોષણ ઉપર ધ્યાન રાખવાથી અનેક ગુણો સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે, યોગમાં ઉત્ક્રાન્તિ થતી જાય છે અને પ્રથમનાં પાંચ અણુવ્રતો સવિ-શેષપણે પાળી શકાય છે.

ત્યાર બાદ ક્રમપ્રાપ્ત ચાર શિક્ષાવ્રત પર દૂંકામાં દૃષ્ટિક્ષેપ કરી જઈએ. શિક્ષાવ્રતો શિખામણરૂપે ગોઠવાયેલાં છે અને તેઓ સાધ્ય તરફ ધ્યાન ખેંચવાની શિખામણ આપતાં હોય તેવાં છે. પરિણતિની દૃઢતા માટે વારંવાર કરવામાં આવતા હોવાથી તે શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે. એ ચાર શિક્ષાવ્રતોમાં પ્રથમ સામાયિક વ્રત આવે છે. સમતાનો જેમાં લાભ થાય, સાધ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિરતા જેમાં મળે અને થોડા વખત સુધી આર્ત રૌદ્ર ધ્યાન રહિત થઈ આત્મા અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ કરે તેને સામાયિક કહેવામાં આવે છે. અહીં સુષ્ટ પ્રાણી બે ઘડી અથવા અન્ય મર્યાદિત વખત સુધી સ્થિર ચિત્તે એક જગ્યા પર બેસી જાય, આત્મવિચારણા કે જ્ઞાનધ્યાન કરે છે અને તેટલા વખત સુધી કોઈ પણ આરંભનાં કાર્યોનો ત્યાગ કરી સાધ્ય-વસ્થા અનુભવે છે. આવી રીતે સામાયિક કરવાનો વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે. બહારની ખટપટનો ત્યાગ કરતાં અને ચિત્તની શાંતિ રાખતાં સામાયિકમાં કેવી અપૂર્વ શાંતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે તે અનુભવથી લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય છે. આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાન તજીને અને સાવધ કર્મનો ત્યાગ કરીને સુદૂર્ત સુધી સમતા રાખતી તેનું નામ સામાયિક છે, એમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

કહે છે. પુદ્ગલોનંદીપણી ટેવથી અત્યાર સુધી જે બાહ્ય ભાવને પ્રાણી સાધ્ય તરીકે ગણતો હતો તેના ત્યાગથી થોડો વખત ચેતનજી આનંદ અનુભવે છે, સમતાસુખની વાનકી પ્રાપ્ત કરે છે અને તેવા વખતમાં ધીમે ધીમે આત્મવિચારણા કરતાં પરસ્પર ભાવનું ચિંતવન થાય છે અને વસ્તુતત્ત્વોના વિચાર કરતાં આગળ વધેલા ગુણ પ્રાપ્ત કરવા વિચાર થાય છે અને ભાવનાદષ્ટિ વિસ્તૃત અને વિશાળ થતાં તે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિમાં રહેને મૂકાય છે. સામાયિક એવી સુંદર વ્યવસ્થિત જૈન પ્રવૃત્તિ છે કે એના સંબંધમાં બહુ લખી શકાય તેમ છે અને અન્યત્ર તેવો પ્રયત્ન આ લેખકે કર્યો છે. (જુઓ શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ પુસ્તક ખાવીશમું.) એ અતિ ઉપયોગી વિષય ઉપર અત્ર બહુ લખવાની જરૂર વિસ્તારભયથી લાગતી નથી, પરંતુ સામાયિક કરવાની ટેવ પાડી કાંઈ વિશિષ્ટ સુખના અનુભવની ખાતરી કરવાની, તેનો અનુભવ કરવાની અને તેને માટે વૃદ્ધિ પામતો પ્રયત્ન કરવાની બહુ જરૂર છે. એમાં સાવધ કર્મેનો ત્યાગ થતો હોવાથી સાંસારિક ખટપટ ઓછી થઈ જાય છે અથવા તદ્દન બંધ થઈ જાય છે અને મનવચન-કાયાના યોગો પર ધીમે ધીમે અંકુશ આવતો જાય છે. દુનિયાના અનેક સપાટાઓ વચ્ચે જિલો રહી અવકાશના વખતમાં સમતાનો અનુભવ કરે છે તે જાણે સહરાના રણની ગરમીમાં શાંતિસ્થાન- (Oases) ના જેવું લાગે છે અને તે વખતે ચેતન એવી વિપુલ સુખસ્થિતિ અનુભવે છે કે એનો અભ્યાસ કરવાથી, ટેવ પાડવાથી, પ્રક્રિયામાં મૂકવાથી બહુ આનંદ આવે તેમ છે. સાધ્યની સમીપતા કરવા માટે આ બહુ ઉપયોગી વિષય છે અને એને લક્ષ્યમાં રાખવા ખાસ આગ્રહ છે.

બીજા શિક્ષાવ્રતમાં દેશાવગાશિક વ્રતનો વિષય છે. ગુણ-વ્રતને અંગે દિશાઓનું પરિમાણ કયું હોય તેનો પણ અહીં અમુક દિવસ અથવા રાત્રિની કે અન્ય બીજા કામની અપેક્ષાએ વિચાર કરી તેમાં સંક્ષેપ કરવામાં આવે છે. મતલબ આ વ્રતથી વૃત્તિ પર વિશેષ અંકુશ આવે છે અને તેની મર્યાદા બંધાય છે.

ત્રીજા પૌષ્ઠ વ્રતમાં સામાયિક વ્રતની પેઠે આખા દિવસ માટે સાધવવસ્થાની તુલના કરાય છે, તેનો અનુભવ કરાય છે અને તે માટે વિચારણા થાય છે. દિવસ માત્ર કે રાત્રિદિવસ સાવધ યોગથી વિરમી, બ્રહ્મચર્ય આદરી, સ્નાનાદિનો ત્યાગ કરી, ભાવાર્ચન આદરી આત્મધ્યાનમાં અથવા અધિકાર પ્રમાણે ધાર્મિક ક્રિયામાં આદર કરવો તેને પૌષ્ઠ કહેવામાં આવે છે. સામાયિક માટે જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે તે સર્વ અહીં સારી રીતે વિશેષ કરીને લાગુ પડે છે. એક દિવસ બાહ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી, ઉપવાસ કે એકાસણું કરી જ્ઞાનધ્યાનમાં મગ્નતા કરવાથી કેવો આનંદ થાય છે તે ખાસ અનુભવવા યોગ્ય છે. એમાં અન્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાની એવી યોગ્ય ઘટના કરવામાં આવી છે કે એના બરાબર આદરથી સંસારમાં વર્તેલો પ્રાણી સર્વથાત્યાગ કરવાની દશાનું સુરુપ દર્શન કરી શકે અને જ્યારે વિશેષ વીર્યસ્ફુરણા થાય ત્યારે તેવી સ્થિતિ આદરવાનું લક્ષ્યમાં રાખી શકે. જેઓ પૌષ્ઠનો કાળ વિશેષપણે ધ્યાનમાં ગાળી શકે તેટલી હદ સુધી પહોંચી શક્યા ન હોય તેમને માટે ભાવાર્ચન કરવા દેવવંદનાદિનો વિધિ બતાવવામાં આવ્યો છે તેથી પ્રવૃત્તિની દિશા બદલાય છે, જ્ઞાનધ્યાનથી આત્મવિચારણા થાય છે અને એવી રીતે ઉદાત્ત બનેલો આત્મા પોતાનો વાસ્તવિક માર્ગ જોઈ આદરી શકે છે.

ચોથા અતિથિસંવિભાગ નામના શિક્ષાવ્રતમાં અતિથિનો આદર કરી તેમને આહાર, વસતિ, પાત્ર તથા વસ્ત્રોનું દાન કરવામાં આવે છે. ગુણવાન પ્રાણીઓનું અનેક પ્રકારે આતિથ્ય કરવું, તેમને બહુમાન આપવું, તેમની પર્યુપાસના કરવી એ તેઓના ગુણોની કિંમત બાણુવા જેવું છે અને ગુણની કિંમત બાણુ છે તે તેને આદરવાની ભાવના રાખી શકે છે, પરિણામે ગુણપ્રાપ્તિની સમીપ જઈ શકે છે અને પોતે પણ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવાને યોગ્ય થાય છે. આને માટે પૌષધને પારણુ અતિથિને આમંત્રી તેઓને અર્પણ કરવામાં આવે તે વસ્તુઓનો જ ઉપ-યોગ કરવો એ આ વ્રતનો એક વિધિ છે. સામાન્ય રીતે અતિથિને એટલે વિશિષ્ટ વિરતિભાવ ધારણ કરનાર સાધુપુરુષોને ધર્મ-સાધનની વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં, તેઓની સંભાળ રાખવામાં અને ધર્મબંધુઓ ઉપર વાત્સલ્યભાવ રાખવામાં આ વ્રતનો સમાવેશ થાય છે. સુપાત્રને દાન આપતાં પહેલાં પાત્ર કોને કહેવા તે સમજવા યોગ્ય છે. ત્યાં અષ્ટ પ્રવચનમાતા૩૫ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિને ધારણ કરનાર, પંચ મહાવ્રત પાળનાર, ઉપસર્ગ પરિષહની સેનાને જીતવામાં સુભટ સમાન, સ્વ-શરીર ઉપર પણ મમતા વગરના, ધર્મોપકરણ સિવાય અન્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરનારા, ધર્મના સાધન તરીકે શરીરને સમજનારા અને તેટલા સારુ જ તેને અનેક દોષરહિત આહારથી જ્ઞાનાદિની વૃદ્ધિ માટે જરૂર પૂરતું પોષણ આપનાર, નવ ગુપ્તિ સહિત બ્રહ્મચર્ય પાળનારા, સ્પૃહા વગરના, માનાપમાન લાલાલાલ સુખદુઃખમાં સમવૃત્તિવાળા સાધુઓ ઉત્તમ પાત્ર છે; દેશથી ત્યાગ કરનાર, વ્રતધારી અને સર્વવિરતિ આદરવાની

વૃત્તિવાળા ગૃહસ્થ મધ્યમ પાત્ર છે અને સમ્યક્ત્વમાં સંતુષ્ટ, વિરતિ વગરના પણ વિરતિના ઇચ્છક અને તીર્થપ્રભાવના માટે ઉદ્યમી પ્રાણીઓ જઘન્ય પાત્ર છે. આવા પાત્રોને યથાયિત દાન આપવું, તેઓની યોગ્ય પ્રકારે પર્યુપાસના કરવી એ આ વ્રતમાં આવે છે. અપાત્ર અથવા કુપાત્રને કીર્તિ માટે દાન આપવામાં આવે તેનો અત્ર સમાવેશ નહિ થતાં તેની ગણના દયા-અનુકંપા વગેરેમાં થાય છે.

આવી રીતે ચારે શિક્ષાવ્રતોની વિચારણા ઉપરથી જણાયું હશે કે એનાથી ગુણપ્રાપ્તિ ઉપર લક્ષ્ય રહે છે, મૂળ ગુણનું પોષણ થાય છે અને ધીમે ધીમે તે ગુણો પ્રાપ્ત કરવા તરફ ભાવ થાય છે. ગુણ તરફ લક્ષ્ય રખાવનાર, ગુણને પોષનાર અને ગુણમાં વધારો કરાવનાર આ શિક્ષાવ્રતો પણ બહુ ઉપયોગી છે.

આ બાર વ્રતોના અતિચાર અને તેઓનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ અતિ વિસ્તારથી જૈન કથારત્નકોશના ચોથા ભાગમાં અર્થદીપિકા નામની શ્રાવક પ્રતિક્રમણસૂત્ર(વંદિતુ)ની ટીકામાં અને બાર વ્રતની ટીપમાં છપાઈ ગયાં છે તે વાંચવા ખાસ લલામણુ છે. અત્ર તે શ્રાદ્ધગુણને અંગે નિયમ નામના યોગના બીજા અંગને કેવી રીતે પોષે છે તે બતાવવા સારુ તેનું સામાન્ય દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. સાધુઓને માટે પાંચ મહાવ્રતમાં આ સર્વનો સમાવેશ થાય છે અને તેથી તેઓને માટે ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતની વિવક્ષા જુદી કરવામાં આવતી નથી એ વાત ઉપર જણાવી છે. આ યોગના બીજા અંગને માટે ખાસ વિવેચન કરવાનું કારણ એટલું છે કે મન જ્યારે ઉદાત્ત અવસ્થામાં આવેલ હોય છે તે વખતે તેને ચોક્કસ માર્ગ પર વાળવાની

ખડુ જરૂર છે અને તેવા સારા વખતમાં તેને માટે કાંઈ નિયમો બાંધી દીધા હોય તો તેનો લાભ દરરોજ મળ્યા કરે છે અને ચિત્ત અસ્થિર અવસ્થામાં જ્યાં ત્યાં ભટકતું અટકી જાય છે. એક વખત તે અંકુશમાં આવી જાય તો પછી તે માર્ગ પર ચાલે છે, પણ જેમ નવીન અશ્વને ગાડીમાં જોડવા પહેલાં તેને પળોટવો પડે છે, તેમ પ્રથમ સન્માર્ગ પર જોડતાં મનને નિયમમાં રાખવા માટે પળોટવું પડે છે. માર્ગ પર આવી ગયા પછી સ્થૈર્યસંપાદનમાં નિયમની ખડુ જરૂર રહેતી નથી, પણ તે પહેલાં મનને તદ્દન વશ કરવું જોઈએ અને મનને વશ પડવું ન જોઈએ. મનને વશ કરવા માટે, તેના પર આધિપત્ય મેળવવા માટે અને તેના પર અંકુશ લાવવા માટે નિયમની-પચ્ચખખાણુની ખડુ જરૂર છે. યોગના આ દ્વિતીય અંગની જરૂરીઆત અને તેની વિધિ માટે જૈન યોગીશ્વરોએ ઘણું લખ્યું છે. (સામાન્ય બોધ માટે શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિવિરચિત પચ્ચખખાણુભાષ્ય છપાયેલ છે તે વિચારી જવું.) આવી રીતે યોગના દ્વિતીય અંગ નિયમ ઉપર વિચારણા થઈ.

૩. આસન

યોગનું તૃતીય અંગ ‘આસન’ છે. તેને અંગે આસન અને સ્થાનની અનેક પ્રકારની પ્રક્રિયા યોગગ્રંથકારોએ બતાવી છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશાસ્ત્રમાં પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, અખ્ખાસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન તથા કાયોત્સર્ગ સુદ્રાનું લક્ષણ બતાવે છે. એનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ તો યોગપ્રક્રિયા જાણનાર પાસેથી જ જાણી શકાય તેમ છે, કારણ કે એ અનુભવનો વિષય છે. જ્ઞાનાર્થીવકાર ભદ્રાસનને

બહલે સુખાસન નામ આપે છે અને હંડાસનનું નામ આપતા નથી. એ ઉપરાંત લક્ષણ બતાવ્યા વગર આઝકુબ્જાસન, કૌંઆસન, હંસાસન, અધાસન, ગબ્જાસન વિગેરે નામો યોગ-શાસ્ત્રની ટીકામાં આપ્યાં છે. આસનની હકીકત લખ્યા પછી સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે-જે જે આસન કરવાથી મન સ્થિર થાય તે તે ધ્યાનને સાધનારું આસન સમજવું. યોગપ્રક્રિયામાં જેઓ આગળ વધી ગયા હોય છે તેઓ તો ગમે તે આસને આત્માનું ધ્યાન કરે છે પણ પ્રાથમિક સ્થિતિમાં આસનની જરૂર છે, પરંતુ તેનો એકસરખો નિયમ નથી. આસન અને સ્થાન પસંદ કરવામાં પોતાની અનુકૂળતા વિચારવાની છે. જે સ્થાનકે બેસવાથી ચિત્તની સ્થિરતા થાય અને એકાગ્રતા થઈ શકે ત્યાં બેસવું અને ત્યાં બેસવાની સાથે ઈન્દ્રિયોની ચપળતા ન થાય એવી રીતે બેસવાનો વિચાર રાખવો. સ્થાન અને આસનના સંબંધમાં યોગાચાર્યોએ કેટલીક લલામણુ કરી છે તે બે બની શકે તો અનુસરવી અને તેવા પ્રકારનાં આસનસ્થાન પોતાને માટે મેળવવા વિચાર કરી લેવો.

સ્થાન-ક્ષેત્રની

ચોગ્યતા

સિદ્ધક્ષેત્ર, પર્વતની ઉપરનો શાંત ભાગ,
દરિયાકાંઠો, અરણ્યનો સુંદર પ્રદેશ, જીર્ણ
ઉદ્યાન, નદીનો સંગમ વિગેરે સ્થાનો પસંદ

કરવાથી ચિત્તની અસ્થિરતાનાં કારણોનો નાશ થાય છે; તેવી જ રીતે પયંકાસન વિગેરે સિદ્ધ આસને બેસવાથી અનેક મહાત્માઓ આત્મારામને સાધી શક્યા છે તેથી આવાં સ્થાન, આસનને સાધવાં અને તેની વ્યવસ્થા વખતે એને પસંદ કરવાના નિયમો લક્ષ્યમાં રાખવા. જ્યાં રાગદ્વેષના પ્રસંગો ઓછા હોય, જ્યાં બહુ માણસોનો

અવરજવર ન હોય, જ્યાં ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેતી હોય, એવું સ્થાન પસંદ કરવું. તીર્થંકર ભગવંત તથા કેવળી અને ભાવિ-તાત્મા મુનિમહારાજઓ નિર્વાણભૂમિ માટે તીર્થસ્થાનાદિ પસંદ કરે છે તથા ગોદોહાસન, ઉત્કટિકાસન વિગેરે ધારણ કરે છે તે પણ યોગના આ અંગને પુષ્ટિકારક હકીકત છે. આસન સિદ્ધ કરેલ માણસ ધર્મક્રિયામાં શરીરની નિશ્ચળતા જાળવી શકે છે અને સામાયિક, પોસહાદિકમાં સ્થિર આસને બેસી શકે છે. આસન સિદ્ધ કરવાથી શારીરિક વ્યવહારનો અવશ્ય રોધ થાય છે, એટલા માટે એની આવશ્યકતા છે. વ્યાખ્યાનાદિ અવસરે, પ્રતિક્રમણાદિકમાં મુનિ સ્થિર આસન લાંબા વખત સુધી જાળવી શકે છે તે યોગનું એક અંગ છે ને તેનો આમાં સમાવેશ થાય છે. એક પુસ્તકમાં હઠયોગને અંગે ચોરાશી આસનો બતાવ્યાં છે, તેનાં ચિત્રો પણ આખ્યાં છે અને તે છપાયાં પણ છે. આ આસનોમાં શરીરને કષ્ટ આપવાનો હેતુ છે. મનને મજબૂત કરવાની વિશેષ જરૂર હોવાથી હઠયોગ ઉપર જૈન યોગીઓ વિશેષ ધ્યાન આપતા નથી અને તેની આવશ્યકતા એટલી બધી હોય એમ લાગતું પણ નથી. છતાં અમુક આસને બેઠા પછી અને ધ્યાનધારાએ આગળ ચાલવા માંડ્યા પછી કદાચ ઉપસર્ગ-પરિવહ થાય તો પણ ધ્યાનબ્રહ્મ ન થવાય તેટલા પૂરતું શરીરનું ધૈર્ય પણ ધ્યાનકાળે આવશ્યક છે, એ સંબંધમાં બે મત નથી. લક્ષ્યમાં રાખવાની બાબત એ છે કે-આસન અને સ્થાન એ સાધન છે, એને સાધ્ય માની લેવાની અથવા તેને સિદ્ધ કરવામાં પરિપૂર્ણતા માની લેવાની કદિ પણ ભૂલ થવી ન જોઈએ. કેટલીક વાર આવી ભૂલ થતી જોવામાં આવે છે તેથી આ બાબત ઉપર ખાસ લક્ષ્ય

એવ્યવાની જરૂરીઆત માનવામાં આવી છે. અવિક્ષિપ્ત મનને આત્મસ્વરૂપ સન્મુખ કરવાનાં સાધનો પૈકી જે જે સાધન ઉપયોગી જણાય તેનો સાધન તરીકે જરૂર ઉપયોગ કરવો એટલી વાત અત્ર બતાવવી આવશ્યક છે અને જૈન યોગકારોએ આશ્ન અને સ્થાનની ઉપયોગિતા એટલા પૂરતી સ્વીકારી છે.

૪. પ્રાણાયામ

યોગના આ ચોથા અંગ પર યોગશ્રેયોમાં બહુ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાણ પાંચ પ્રકારના છે: પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન. પ્રાણવાયુ નાસિકાના અગ્રભાગ, હૃદય, નાભિ અને પગના અંગૂઠામાં રહે છે અને લીલા વર્ણનો હોય છે. અપાન વાયુ કાળા રંગનો હોઈ ગળાની પાછળની નાડીઓમાં, ગુદામાં અને પગના પછવાડેના ભાગમાં રહે છે. સમાન વાયુ સફેદ રંગનો હોઈ સંધિસ્થાનોમાં રહે છે. રક્ત વર્ણનો ઉદાન વાયુ હૃદય, કંઠ, લાળુ અને કપાળના મધ્યભાગમાં રહે છે. ઈંદ્રધનુષ્યના વર્ણુવાળો વ્યાન વાયુ આમડીમાં સર્વાત્ર રહે છે. આ વાયુનાં લક્ષણ બાણી તેઓ પર વિજય મેળવે એને પ્રાણાયામ કહે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિનો છેદ કરવો એનું આશ્ર પ્રાણાયામ કહેવાય છે અને તે રેચક, પૂરક અને કુંભક એ ત્રણ પ્રકારનો છે. કેટલાક આચાર્યો

પ્રાણાયામના પ્રકાર પ્રત્યાહાર, શાંત, ઉત્તર અને અધર એ ચાર પ્રકાર ઉપરના ત્રણ પ્રકાર સાથે મેળવી આત પ્રકારના પ્રાણાયામ બતાવે છે. નાભિમાંથી બહુ ચત્તપૂર્વક ધીમેથી વાયુને બહાર કાઢવો તેનું નામ રેચક કહેવાય છે, બહારથી આકૃષ્ટ કરેલા વાયુને નાભિમાં સારી રીતે ભરીને ત્યાં

તેને સ્થાપવો તે કુંભક કહેવાય છે અને આકર્ષણ કરવાના કાર્યને પૂરક કહેવાય છે. પ્રાણાયામના આ ત્રણ પ્રકાર સુપ્રસિદ્ધ છે. નાભિઆદિ સ્થાનમાંથી વાયુને હૃદયમાં ખેંચવો તે પ્રત્યાહાર, તાલુ, નાસિકા અને મુખથી વાયુનો રોધ કરવો તે શાંત, બહારના પવનને ઊંચો ચઢાવી હૃદયમાં ધારણ કરી રાખવો તે ઉત્તર અને તેથી ઉલટી રીતે તેને નીચે લાવવો તે અધર પ્રાણાયામ. એ ઉપરાંત જ્ઞાનાર્ણવમાં પરમેશ્વર નામનો પ્રાણાયામ બતાવ્યો છે, તેનું લક્ષણ બતાવતાં કહે છે કે—નાભિકમળમાંથી નીકળતો વાયુ હૃદયકમળમાં થઈને અક્ષરંધ્રમાં સ્થિત થાય તે અતિ ઉત્કૃષ્ટ પરમેશ્વર પ્રાણાયામ જાણવો. પાંચે પ્રકારના પ્રાણવાયુનાં જે સ્થાનો ઉપર બતાવ્યાં છે તે તે સ્થાનકેથી તેનું આકર્ષણ કરીને નાભિ સુધી લઈ આવવાનો વિધિ અને તેના ગમ્માગમનાં દ્વારા યોગશ્રેણીમાં બહુ સૂક્ષ્મ રીતે બતાવ્યાં છે. ઉપર બતાવેલા રચક, કુંભક અને પૂરકથી આ પ્રયોગ સારી રીતે થઈ શકે છે. પ્રાણ-વાયુના જયથી જઠરાગ્નિનું પ્રાબલ્ય થાય છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ દીર્ઘ થાય છે અને શરીરની લઘુતા થાય છે. સમાન અને અપાન વાયુના જયથી ગુમડા તથા ઘાતું રૂઝાઈ જવું થાય છે, પાચક અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ચરબી અલ્પ થાય છે અને વ્યાધિનો નાશ થાય છે. ઉદ્દાનના જયથી જળ તથા કાદવની પીડા નાશ પામે છે. વ્યાનના જયથી કાંતિ પ્રબળ થાય છે અને શરીર નિરોગી થાય છે. શરીરમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થાય છે તેનો નાશ વિધિપૂર્વક પવનનો જય કરવાથી અભ્યાસવડે થઈ શકે છે. પવનના ચાર પ્રકારનાં મંડળ થાય છે : પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ. આ ચાર મંડળમાંથી કયા મંડળમાં પવન વર્તે છે

તે ભણવાની આવશ્યકતા છે. પૃથ્વીમંડળ વજ્રલાંછનયુક્ત સુવર્ણ વર્ણવાળું હોય છે અને તેમાં જ્યારે પ્રાણવાયુ વર્તે છે ત્યારે આઠ અંગુળપ્રમાણુ ધ્વાસ ચાલે છે. અપૂર્મંડળ વરુણ બીજના ચિહ્નયુક્ત અર્ધચંદ્રાકાર શુકલ વર્ણવાળું હોય છે અને તેમાં પ્રાણવાયુ બાર અંગુળ ચાલે છે. તેજમંડળ ત્રિકોણાકાર ભીમ બિદ્ધ જ્વાળાયુક્ત પીત વર્ણવાળું હોય છે અને તેમાં પ્રાણવાયુ ચાર અંગુળ ચાલે છે. વાયુમંડળ ગોળ આકારયુક્ત વાદળાના રંગવાળું હોય છે અને નિરંતર વહન કરતો પવન તેમાં છ આંગળ પ્રમાણુ ચાલે છે. પવનના જય માટે પ્રાણાયામ કરતી વખત સારા સ્થાનમાં સ્થિર આસને બેસી પગના અંગૂઠાથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી પવનને લઈ આવવાનો અને તેમ કરતાં અનુક્રમે પગને તળીએથી આગળ ચલાવી શરીરના પ્રત્યેક અવયવમાં તેને ફેરવી તાળુપ્રદેશ સુધી લઈ આવવાનો વિધિ બતાવ્યો છે. જેઓ પ્રાણાયામમાં આગળ વધેલા હોય છે તેઓ કહી શકે છે કે એવી રીતે પ્રાણાયામનો પ્રયોગ કરતી વખતે વાયુને કીડીની ગતિએ એક જગ્યા પરથી બીજી જગ્યા પર જતો તેઓ બરાબર અનુભવી શકે છે. પગથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી લઈ ગયેલા વાયુને પાછો તેથી ઉલટી વિધિએ અંગૂઠા સુધી લઈ આવી તેનું રેચન કરવું. આવી રીતે પ્રાણાયામમાં આગળ વધવા પછી ધારણા થઈ શકે છે અને એનાથી શારીરિક અને માનસિક અનેક વ્યાધિઓનો નાશ થાય છે અને હવે પછી કહેવામાં આવશે તેવું કાળજ્ઞાન પણ થાય છે. જૂદા જૂદા મંડળમાં વાયુનો સંચાર હોય તે વખતે કયા કયા કાર્યો કરવાં તે બતાવતાં કહે છે કે-પૃથ્વીતત્ત્વ વખતે સ્તાંભન કાર્ય કરવું, પ્રશસ્ત કાર્ય કરતી વખતે જીવતત્ત્વ

શોભવું, મલિન કાર્ય માટે વાયુતત્ત્વ લેવું અને વશ કરવાના કાર્ય માટે અગ્નિતત્ત્વ પસંદ કરવું. ડાબી વાયુસંચાર : સ્વરોદય નાસિકામાં શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે તેને ઇંડ્ર નાડી કહે છે, અન્યત્ર તેને ચંદ્ર નાડી પણ કહે છે. એનું સ્થાન ચંદ્ર કહેવાય છે. જમણી બાબુની નાસિકામાંથી પવન ચાલે તેને પિંગલા નાડી કહે છે, અન્યત્ર તેનું નામ સૂર્ય નાડી પણ કહેવાય છે. એનું સ્થાન સૂર્ય છે. બન્ને બાબુની જમણી તથા ડાબી નાસિકામાંથી પવન સાથે ચાલે તેને સુષુમ્ણા નાડી કહે છે, એનું શિવસ્થાન છે. બારીકીથી જરા અવલોકન કરવામાં આવશે તો જણાશે કે આપણી નાસિકાઓ એક સ્વરમાં નિરંતર વહેતી નથી, પરંતુ વારંવાર ક્યાં કરે છે. એ શ્વાસોચ્છ્વાસ કેવી રીતે લેવાય છે, તેના અભ્યાસ કરવા માટે સ્વરોદય*જ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં એ સંબંધી બહુ હકીકત લખી છે. કઈ નાડી વહેતી વખતે કયું કામ કરવું, એથી કેવા પ્રકારનું ક્ષણ થાય, ભવિષ્યત્ જ્ઞાન માટે એ નાડીઓ કેટલી ઉપયોગી છે, એનાં પૃથ્વીઆદિ ચાર તત્ત્વો કેવા પ્રકારનાં છે, એનું શું ક્ષણ છે વિગેરે અનેક વાતો સ્વરોદયનાં ગ્રંથોમાં અને કેટલાંક યોગનાં પુસ્તકોમાં આપવામાં આવી છે. આવી બાબતના ખાસ અનુભવી સદ્ગુરુ મળે અને તેઓને સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન હોય તો જ આવા વિષયમાં ઉતરવું સહજ પણ યોગ્ય ગણાય, નહિ તો એમાં ઉતરવાથી ઘણું નુકશાન થાય છે. એનું કારણ એ છે કે—પૌદ્ગલિક બાબતોમાં પડી જઈ જે મહાન્ હેતુથી અને વિશિષ્ટ

---

* સ્વરોદયજ્ઞાન ચિદાનંદજીનું કરેલું છે. તેવી રીતે શિવસ્વરોદયજ્ઞાન વિગેરે બીજા સ્વરોદયજ્ઞાનનાં ગ્રંથો પણ છે.

સાધ્યપ્રાપ્તિ માટે યોગપ્રક્રિયા આદરી હોય છે તે અહીં અટકી જાય છે. યોગઅંશકરો આ નાદીજ્ઞાનમાં શું શું બતાવે છે તેનો સહજ વિચાર કરી પ્રાણાયામના સામાન્ય વિષયને અંગે જૈન શાસ્ત્રકારનો શું અભિપ્રાય છે તે આપણે હવે જોઈ જઈએ.

ચંદ્ર, સૂર્ય અને મધ્યમા અથવા સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાદી કેને કહેવી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. ચંદ્ર નાદી વામ બાજુએ ચાલનારી અણીષ્ટને આપનારી નાદીવિજ્ઞાન ગણાય છે, સૂર્ય નાદી દક્ષિણ બાજુએ ચાલનારી અનિષ્ટનું સૂચવન કરનારી છે અને સુષુમ્ણા નાદી મધ્યમાં ચાલનારી નિર્વાણ ફળને આપનાર છે. ઉત્તમ કાર્યોમાં ચંદ્ર નાદી ઉપયોગી છે અને દીપ્ત કાર્યોમાં સૂર્ય નાદી ઉપયોગી છે. અમુક તિથિએ ચંદ્ર નાદીનો ઉદય શુભ ગણાય છે અને અમુકમાં સૂર્યનો ઉદય શુભ ગણવામાં આવ્યો છે. અમુક રીતે કેટલાક દિવસ સુધી ચાલે તો તેથી મૃત્યુનો કાળ નક્કી કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત નાદીથી કાળજ્ઞાન પણ થઈ શકે છે. શરીરમાં વ્યાધિ વિગેરે હોય તો કેટલીક વાર ગોટાળો પણ થઈ જાય છે, તેથી બાહ્ય કાળનું લક્ષણ પણ બતાવવામાં આવેલ હોય છે. નેત્રમાં અમુક વિકાર થાય, મસ્તકમાં અમુક દેખાવો જણાય અને કાનમાં અમુક અવાજ સંભળાય તેનાથી પણ કાળજ્ઞાનનો નિર્ણય થઈ શકે છે. આ સિવાય કાળજ્ઞાનના બીજા અનેક પ્રકારો છે અને તે સ્વરોદય વિગેરે અંશોમાં બહુ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યા છે. દાખલા તરીકે અમુક પક્ષીના દર્શનથી અથવા અમુક રીતે તેના અવાજથી કાળજ્ઞાનનો નિર્ણય થઈ શકે છે, અમુક આસને પવિત્ર થઈને

ભેસીને અંતરાત્માને પ્રશ્ન કરવાથી કવનિદ્વારા પણ કાળનો નિર્ણય થઈ શકે છે. એને ઉપશ્રુતિથી કાળનિર્ણય કરેલો કહેવામાં આવે છે. પ્રશ્ન મૂકીને લક્ષ્મીદ્વારા પણ કાળજ્ઞાન થાય છે. છાયા-જ્ઞાનથી, યંત્રની કલ્પનાથી અને યંત્રમાં સૂર્યઉદય વખતે અમુક પ્રકાર ભેવાથી પણ કાળનિર્ણય થઈ શકે છે. વળી એક વિદ્યાપ્રયોગ પણ કાળનિર્ણય માટે બતાવ્યો છે. એ પ્રયોગમાં અમુક અક્ષરોની ઘટના કરી સવારમાં છાયાલક્ષ ભેવાનો વિધિ બતાવ્યો છે અને તેમાં જે દેખાય તે પરથી કાળનિર્ણય થઈ શકે છે. જ્ય પરાજયનો નિર્ણય કરવા તથા બીજી બાબતોના ભવિષ્ય જ્ઞાનને અંગે જ્યારે કોઈ પ્રશ્ન કરે ત્યારે નાડીસંચારથી અમુક વિધિએ તેની કાર્યસિદ્ધિનું જ્ઞાન આપી શકાય છે. આવી રીતે પ્રશ્ન મૂકવાનો રિવાજ હજી પણ ઘણી જગ્યાએ ભેવામાં આવે છે. નાડી કયા પ્રવાહમાં વર્તે છે તેનો નિર્ણય જિંદુજ્ઞાનથી થઈ શકે છે અને અભિમત નાડી ન હોય તો તેને બદલવાના રસ્તા પણ બતાવવામાં આવ્યા છે અને નાડીની શુદ્ધિનો વિધિ પણ બતાવવામાં આવેલ છે. નાડી પર અંકુશ મેળવતાં પર-પુરપ્રવેશ પણ થઈ શકે છે એટલે હાથીઘોડા અથવા અન્ય મનુષ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરી તદ્દ્વારા અનેક કામો કરી શકાય છે, જૂઠાં જૂઠાં રૂપ ધારણ કરી શકાય છે અને અનેક પ્રકારની ક્રીડા થઈ શકે છે. પાપની શંકાથી જીવતા મનુષ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.

આ ઉપરાંત નાડીજ્ઞાનથી ગર્ભમાં રહેલ બાળકનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ વિષય પર લખાયેલા ગ્રંથોમાં નાડીનું અચિંત્ય સામર્થ્ય બતાવવામાં આવ્યું છે અને તેની શુદ્ધિનો માર્ગ

પણ બહુ વિસ્તારથી બતાવવામાં આવ્યો છે. એ અતિ વિસ્તાર-
વાળા વિષય ઉપર જ્ઞાનાર્થે અને
પ્રાણાયામકળ અને યોગશાસ્ત્રમાં બહુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું
કર્ત્તવ્યવિચારણા છે. પવનનો વેધ કરી પરપુરપ્રવેશ કરવાનો
જે વિધિ આ ગ્રંથમાં બતાવ્યો છે તે હોંશથી
વાંચવાલાયક છે; પરંતુ આવા કાળજ્ઞાનના કે શરીરસ્વાસ્થ્યના
હેતુથી કહી પણ પ્રાણાયામ કરવો યુક્ત નથી. વિચાર
કરવા યોગ્ય છે કે પ્રાણાયામનો હેતુ જો આવું કાળજ્ઞાન હોય
તો તેમાં લાભ શો ? શરીરસ્વાસ્થ્યનો હેતુ પણ પૌદ્ગલિક છે
અને તેવી અપેક્ષાથી પ્રાણાયામ કરવો ઉચિત નથી. વળી
કાળજ્ઞાનાદિમાં પણ એટલો ભ્રમ થાય છે કે સત્ય શું છે
અને અસત્ય શું છે તેનો નિર્ણય થવો મુશ્કેલ પડે છે.
યોગગ્રંથકારો પ્રાણાયામના ઉત્કૃષ્ટ રૂળ તરીકે પરપુરપ્રવેશ
જણાવે છે, પરંતુ સાથે જ જણાવી દે છે કે-ઘણો પ્રયત્ન
કરતા અને ઘણા વખત સુધી તેને ચાલુ રાખતા છતાં પણ
આ પરપુરપ્રવેશ સિદ્ધ થાય કે ન પણ થાય. ધ્યાનસિદ્ધિને
માટે જરૂરનો ધારવામાં આવે તો જ પ્રાણાયામ કરવો ઉચિત
છે, નહિ તો તેથી પ્રાણવાયુનો રોધ થતાં કેટલીક વાર મનને
પીડા થઈ જાય છે. તેથી ખાસ લાભનું અને સાધ્યપ્રાપ્તિનું તેને
કારણ માની શકાય તેમ હોય તો પોતે પોતાના સંબંધમાં
આ પ્રાણાયામનો ઉપયોગ કરવો, બાકી સામાન્ય રીતે એ
બહુ ઉપયોગી અંગ નથી. ખાસ કરીને નાડીજ્ઞાન અથવા
કાલજ્ઞાનાદિ માટે પ્રાણાયામનો ઉપયોગ ન કરવાનાં ઘણાં કારણો
છે. એવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા ગુરુમહારાજો મળવા લગભગ

અશક્ય છે, જેઓ તેનો પ્રયોગ કરે છે તેઓમાં હંભ અને આત્મવંચના એટલી બધી હોય છે કે સત્યને શોધી કાઢવું મુશ્કેલ પડે છે અને એવી રીતે કદાચ નાહીજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો તે આડે રસ્તે ઉતારી નાખનાર થાય છે. શરીરસ્વાસ્થ્ય ષૌદ્ધગતિક છે અને પરપુરપ્રવેશ બહુધા કૌતુકાંતર હોવાથી સંસાર વધારનારા જ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પોતાને ખાસ લાભ હોય તો જ પ્રાણાયામ નામના યોગના અંગનો આશ્રય કરવો. આ વિષયમાં સામાન્ય રીતે ચર્ચા કરતાં શ્રીમદ્દશો- વિજયજી ઉપાધ્યાય બાવીશમી બત્રીશીમાં ચોથી યોગદષ્ટિ પર ઉલ્લેખ કરતાં પ્રાણાયામની વ્યાખ્યા આપી જણાવે છે કે- “પ્રાણાયામથી ધારણાની યોગ્યતા થાય છે એવો પતંજલિ વિગેરેનો અભિપ્રાય છે. ભગવાનના સિદ્ધાન્તમાં તો શ્વાસોચ્છ્વાસના રોધથી વ્યાકુળતા થવાના હેતુથી તેનો નિષેધ કર્યો છે. અમુક વ્યક્તિને ઉપયોગી હોય તો તેણે પ્રાણાયામ કરવા, કારણ કે યોગીઓને નાના પ્રકરની રુચિ થાય છે અને પોતાની રુચિ પ્રમાણે યોગનો ઉપાય કરવામાં આવે તો ઉત્સાહ રહે તેથી પ્રાણાયામથી પણ ક્ષણસિદ્ધિ થઈ જવી તેવા પ્રાણીને સંભવે છે. યોગબિન્દુમાં યોગસિદ્ધિના છ પ્રકાર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ બતાવ્યા છે: ઉત્સાહથી, નિશ્ચયથી, ધૈર્યથી, સંતોષથી, તત્ત્વદર્શનથી અને જનપદ(લોક)ના ત્યાગથી. આ પ્રમાણે હોવાથી જે પ્રાણીની ઇન્દ્રિયવૃત્તિનો નિરોધ પ્રાણવૃત્તિના નિરોધથી જ થઈ શકે તેમ હોય તેને જ આ પ્રાણાયામ નામનું અંગ ઉપયોગી છે.” (અઠારમી ગાથા પર ટીકા. બત્રીશ બત્રીશી અન્યની બાવીશમી બત્રીશી). આ લંબાણ ટાંચણ

ઉપરથી જણાશે કે પ્રાણાયામને માટે મુખ્ય વૃત્તિએ તો તેની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવતી નથી અને જ્યાં આવે છે ત્યાં પણ સાધનવૃત્તિ તરીકે અને આડકતરી રીતે વ્યક્તિ પરત્વે તેનો ઉપયોગ ગણવામાં આવે છે અને તેમાં પણ તેનો પૌદ્ગલિક હેતુ કે આશય ન હોવો જોઈએ એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રાણાયામના વિષય પર બહુ લંબાણ પ્રકરણ લખે છે, પણ શરૂઆતમાં જ કહે છે કે—મુક્તિના સાધન તરીકે તે ધ્યાનમાં ઉપયોગી નથી. આ ઉપરાંત પરપુરપ્રવેશ વિગેરેને તેઓ આદરથી ઉપયોગી ગણતા નથી, પરંતુ આટલું છતાં બહુ વિસ્તારથી નાડીજ્ઞાન વિગેરે વિષયો પર વિવેચન આપ્યું છે તે મારા માનવા પ્રમાણે વિષયને સંપૂર્ણ ચર્ચવા અને તે સંબંધી જૈનો જ્ઞાત છે એમ જણાવવા અને કેટલાક મધ્યમાધિકારીનું તે દ્વારા પણ શુદ્ધ માર્ગ તરફ ખેંચાણ કરવા માટે હોવું જોઈએ. પ્રાણાયામ કરવાની ઇચ્છાવાળાએ ખાસ તેના અનુભવી ગુરુની જોગવાઈ જોવી. એ વિષય ચોપડીઓ વાંચવાથી કદાચ સમજી શકાય પણ પ્રક્રિયામાં તો મૂકી શકાય તેવો નથી જ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

૫. પ્રત્યાહાર

યોગનું પાંચમું અંગ પ્રત્યાહાર છે. પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ બતાવતાં સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાણાયામથી કદર્થના થાય છે તો ચિત્તની સ્થિરતા થતી નથી અને તેવા પ્રકારનો પ્રાણાયામ ઉપયોગી પણ નથી. આટલા ઉપરથી ઉપાધ્યાયજી સ્પષ્ટ કહે છે કે—બાહ્ય ભાવનું રેચન કરી અંતર્ભાવનું

પૂરણ કરવું અને નિશ્ચિત અર્થમાં કુંભક કરવું એ લાવપ્રાણાયામ છે. (ખત્રીશી. ૨૨-૧૯) ઇન્દ્રિયનો રોધ કરવામાં જે કોઈ પણ પ્રકારે ઉપયોગી થાય તો જ પ્રાણાયામની જરૂરીઆત તેટલા પૂરતી સ્વીકારવામાં આવી છે. મુખ્ય વૃત્તિએ યોગના કોઈ પણ અંગનો ઉપયોગ મનોવૃત્તિના રોધ માટે, રાગદ્વેષની પરિણતિ ઓછી કરવા માટે અને તેના સાધન તરીકે ઇન્દ્રિય-વૃત્તિ પર અંકુશ લાવવા માટે છે અને તેટલા પૂરતું જે કોઈ પણ અંગ અમુક પ્રાણીને ઉપયોગી થઈ શકતું ન હોય તો તેને માટે તે અંગ નકામું છે. ઇન્દ્રિયોમાંથી મનને ખેંચી લઈ, ઇન્દ્રિયના વિષયોથી વિરક્ત થઈ ધર્મધ્યાનમાં મનને નિશ્ચળ કરવું એ ધ્યાનના પ્રથમ પગલા તરીકે પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપદશક લક્ષણ છે. (યોગશાસ્ત્ર. ૬-૬) પ્રશાંત બુદ્ધિ આત્મા પોતાની ઇન્દ્રિયો અને મનને વિષયમાંથી ખેંચી પોતાની ઇચ્છા હોય ત્યાં સ્થાપન કરે તેને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે. (જ્ઞાનાર્ણવ. ૩૦-૧). ભગવાન્ પતંજલિની પ્રત્યાહારની વ્યાખ્યા લગભગ આવા જ પ્રકારની છે. તેઓ (૨-૫૪) કહે છે કે-જે ઇન્દ્રિયવૃત્તિ પોતાના વિષયના વિયોગકાળે પોતે બાહ્ય ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે છે તેને પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ ચિત્તવૃત્તિની સાથે યથાર્થરૂપે અનુકાર કરનારી થાય એ તો અસંભવિત છે પણ જ્યારે ચિત્ત ધ્યેય તરફ જાય ત્યારે વિષયો તરફ ઇન્દ્રિયો ન જાય એવો ગૌણ અનુકાર ઇન્દ્રિયોનો થઈ જાય છે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે-ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયો તરફ ન જતાં ચિત્તવૃત્તિ જ્યારે નિરોધસમયે ધ્યેયાભિમુખ રહે ત્યારે તેમાં ખલેલ ન પહોંચાડે એવી સ્થિતિને પ્રત્યાહાર કહે છે. સામાન્ય રીતે

આપણે અનેક પ્રસંગે જોયું છે કે ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયો તરફ એવી જોરથી ચાલ્યા કરે છે કે ચિત્તવૃત્તિને પણ તે મલિન કરી નાખી વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે, પરંતુ ચિત્તવૃત્તિ મજબૂત થઈ જ્યારે ધ્યેય તરફ જાય છે ત્યારે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કર્યા વગર ઇન્દ્રિયો પણ તત્સન્મુખ થઈ જાય છે. ચિત્તને તેટલા માટે ધ્યેયાભિમુખ કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તે આ યોગાંગમાં થાય છે. આ પ્રત્યાહારથી ઇન્દ્રિયો ખડુ સારી રીતે વશ થઈ જાય છે, તેનો જય થાય છે અને તે અંકુશમાં આવી જાય છે. પ્રત્યાહારથી એટલી પ્રગતિ થાય છે કે વિષયમાં જે આનંદ થયો હોય છે તે દૂર થાય છે અને મનની એવી અવસ્થા દૂર થવાથી સામાન્ય રીતે તે જુદા જુદા પદાર્થ ઉપર અથવા પરિભાષામાં કહીએ તો ધ્યેય ઉપર સ્થિર થાય છે. ધ્યાનમાં સ્થિર થવાના પૂર્વ પગથિયા તરીકે આ પ્રત્યાહાર ઘણો ઉપયોગી છે અને સર્વ અંતકારો એની અગત્યતા સ્વીકારે છે. જ્ઞાનાર્ણવકાર કહે છે કે-ઇન્દ્રિયવિષયોથી નિવૃત્ત થયેલું મન સમભાવ પામે છે, ધ્યાનતંત્રમાં જોડાય છે અને પ્રાણાયામમાં જે સ્વાસ્થ્ય તેને પ્રાપ્ત થતું નથી તે અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી છેવટે તેનો આત્મામાં લય થઈ જાય છે. વળી વિશેષમાં તેઓ કહે છે કે-જે મુનિ સંસારદેહભોગથી વિરક્ત હોય, કષાય જેના મન્દ થયા હોય, જે વિશુદ્ધ ભાવયુક્ત હોય, વીતરાગ હોય અને જિતેન્દ્રિય હોય તેવાઓએ પ્રાણાયામ કરવો પ્રશંસાયુક્ત નથી. મતલબ કે-તે અમુક અંશે પૌદ્ગલિક હોવાને લીધે અને શરીરને ચાતના કરાવનાર હોવાથી ઉપયોગી નથી અને કેટલીક વાર તે આર્તધ્યાન કરાવનાર થાય છે. આ દુધ્યાન છે અને તેનું લક્ષણ હવે પછી વિચારવામાં આવશે તે પરથી જણાશે કે-તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

૬. ધારણા

યોગના આ છઠ્ઠા અંગના સંબંધમાં શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય બહુ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરે છે. ધ્યેયદેશ પર ચિત્તને સ્થાપન કરી ત્યાં તેને એકાગ્ર કરવું તેનું નામ ધારણા છે. (૩-૧) ભગવાન્ પતંજલિની ધારણા શબ્દની આ વ્યાખ્યા સ્વીકારાયેલી છે. ધારણાના દેશની ચર્ચા કરતાં તેના બે વિભાગ બતાવવામાં આવ્યા છે : બાહ્ય અને અભ્યંતર. બાહ્ય પદાર્થોમાં સગુણ ઇશ્વરનું ધ્યાન કહે છે અને અભ્યંતરમાં નાસિકા, જિહ્વા તથા સપ્ત ચક્રોની વ્યવસ્થા બતાવે છે. આધાર ચક્ર, સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર, મણિપૂર ચક્ર, અનાહત ચક્ર, વિશુદ્ધિ ચક્ર, આજ્ઞા ચક્ર અને અજરામર ચક્રનું સ્વરૂપ બતાવી તેનો પ્રયોગ સદ્ગુરુ પાસેથી શીખી લેવાની ભલામણ કરે છે. પાતંજલદર્શનના ત્રીજા પાદના પ્રથમ સૂત્રનું વિવેચન વાંચી જવાની અત્ર ભલામણ કરવામાં આવે છે, કારણ કે એ વિષય જરા લંબાણ છે અને ગુરુ-મુખના જ્ઞાન વગર માત્ર અહીં લખી નાખવાથી સમભય તેવો નથી. ધારણા દેશનો નિશ્ચય કરતાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નાભિ, હૃદય, નાસિકાનો અગ્રભાગ, કપાલ, બ્રૂકુટિ, તાલુ, આંખ, મુખ, કાન અને મસ્તક એટલાં સ્થાનો બતાવે છે. એને માટે નિયમ એવો છે કે-જેમ ધનુષ્યનો પ્રયોગ શીખનાર માણસ પ્રથમ સ્થૂળ વિષયને લક્ષ્ય કરે છે અને ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ તરફ વધતો જાય છે, તે પ્રમાણે અહીં પ્રથમ બાહ્ય વિષયમાં મૂર્ત પદાર્થને ધ્યેય કરી ધારણા કરવી અને તેમાં જ્યારે સિદ્ધિ થાય ત્યારે આગળ પ્રગતિ કરી અંતરમાં ચેતનજીનો સાક્ષાત્કાર થાય તેવી રીતે પૃથક્ પૃથક્ સ્થાનકેથી તેને ધ્યેય કરવો. સાલંબન ધ્યાનની

અને મૂર્તિમાન્ કરેલા પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાથમિક દશામાં કેટલી જરૂરીઆત છે તે અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રથમનાં પાંચ યોગનાં અંગો મંદાધિકારી માટે છે એટલે યોગની પ્રક્રિયા ન બાણનારને તે બહુ ઉપયોગી છે. શરૂઆતમાં તેનો ઉપયોગ જરા પણ જોછો નથી એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. છેલ્લાં ત્રણ અંગો ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ સર્વસાધારણ છે અને મધ્યમ તથા વિશિષ્ટ અધિકારી માટે પણ ઘણા ઉપયોગનાં છે. એ યોગનાં અંગ પૈકી ધ્યાન અંગ ઘણું જ ઉપયોગી છે અને તેના પર યોગશ્રંથ-કારોએ અને ખાસ કરીને જૈનાચાર્યોએ ઘણું લખ્યું છે. તે યોગના વિષયના કેન્દ્રસ્થાનીય અંગ પર હવે આપણે વિચાર કરીએ.

૭. ધ્યાન.

યોગના આ અતિ અગત્યના અંગ ઉપર બહુ વિચારપૂર્વક લક્ષ્ય આપી તેનું રહસ્ય સમજવા યોગ્ય છે. ધારણામાં ધ્યેયના એક દેશમાં ચિત્તવૃત્તિને સ્થાપવામાં આવે છે, ધ્યાનમાં એકાગ્રતા કરવામાં આવે છે. ધ્યાનથી કર્મોનો પ્રબળપણે ક્ષય થઈ જાય છે અને તેના પ્રકાશથી રાગાદિ અંધકાર દૂર થઈ જાય છે. સાધ્યપ્રાપ્તિનું પ્રબળ કારણ ધ્યાન છે અને પાપસમૂહનો નાશ કરવા માટે તે અગ્નિ સમાન છે. ધ્યાનથી ચિત્તની એકાગ્રતા થવાથી અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે એ સંદેહ વગરની બાબત પર તેનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરવા લગભગ દરેક ‘જૈન યોગ’ પર વિવેચન કરનાર આચાર્યોએ લાંબો ઉદ્ભેખ કર્યો છે. આ ધ્યાનના વિષય પર વિવેચન કરતાં પહેલાં જૈન યોગશ્રંથોમાં તેના કેવી રીતે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે બતાવવાથી વિષય સ્પષ્ટ થઈ જશે. પ્રથમ જ્ઞાનાર્ણવ નામના શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યે કેવી

રીતે ધ્યાનના વિભાગ પાડ્યા છે તે સામેના પૃષ્ઠ પર લખેલા પટ પરથી વિચારમાં લેવું (જુઓ પૃ. ૧૮૩). તેઓએ જે વિભાગ પાડ્યા છે તે પરથી જણાશે કે તેઓ ધ્યાનના પ્રથમ દુર્ધ્યાન અને શુદ્ધ ધ્યાન એ બે વિભાગ કરે છે. દુર્ધ્યાન યોગનું અંગ નથી, છતાં તેના જ્ઞાનની પણ ખુબ જરૂર છે, કારણ કે તેનું સ્વરૂપ જ્યાંસુધી સમજવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી તેનું માહાત્મ્ય પણ યોજવામાં આવે નહિ. આ દુર્ધ્યાનમાં આર્ત્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો સમાવેશ થાય છે અને ઘણાખરા પ્રાણીઓ આ દુર્ધ્યાનમાં જ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હોવાથી એનું

સ્વરૂપ આપણે ખુબ સંક્ષેપમાં વિચારી

આર્ત્તધ્યાન જઈએ. આર્ત્તધ્યાનનો અર્થ પીડા તરફ

લક્ષે છે. એ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે

અને જેમ દિગ્ભ્રમથી ઉન્મત્તતા થાય છે તેમ તેનાથી એક પ્રકારની ગાંડાઈ પ્રાપ્ત થાય છે. અગ્નિ, સર્પ, સિંહ વિગેરેનો મેળાપ, શત્રુનો સમાગમ અથવા બીજા ધન અથવા પ્રાણુનો નાશ કરનાર પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય અને તેના વિયોગ માટે ચિંતવન અથવા પ્રયત્ન કે યોજના કરે તેને પ્રથમ અનિષ્ઠ-સંયોગ આર્ત્તધ્યાન કહેવામાં આવે છે. પોતાને પસંદ ન આવે તેવા સંયોગો પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણી મનમાં કેવા કેવા વિચારો કરે છે એ આપણા દરરોજના અનુભવનો વિષય છે. કોઈ અનિષ્ઠ વાત સાંભળવાથી, દેખવાથી અથવા જાણવાથી મનમાં જે ખેદ થયા કરે છે અને તેવી હકીકતનો અથવા તેને ઉત્પન્ન કરનારનો પ્રસંગ દૂર કરવા અથવા તેના સંબંધી કામ લેવાને અનેક પ્રકારની જે સંકલના મનમાં થઈ આવે છે અને તેવી સ્થિતિમાં

શુભચંદ્ર ગણિનો ધ્યાન વિષય વિભાગ (જ્ઞાનાર્ણવ).

ધ્યાન.

અપધ્યાન.

સદધ્યાન.

આર્ત.

રૌદ્ર.

ધર્મ.

શુક્લ.

૧ અનિષ્ટસંયોગ.

૧ હિંસાનંદી.

૧ આજ્ઞાવિચય.

પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર

૨ ઇષ્ટવિયોગ.

૨ મૃધાનંદી.

૨ અપાથવિચય.

એકત્વવિતર્કઅવિચાર

૩ રોગચિંતા

૩ ચૌર્યાનંદી.

૩ વિપાકવિચય.

સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી.

૪ ભોગાર્તિ(અગ્રરોચ)

૪ સંરક્ષણાનંદી.

૪ સંસ્થાનવિચય સમુચિત ક્રિય.

(અ) ચૌદ રાજનું સ્વરૂપ.

(બ) ત્રણ લોકનું સ્વરૂપ.

(ક) અઘો લોકનાં દુઃખનું વર્ણન.

(ડ) ભૂધર્મ લોકનાં સુખનું વર્ણન.

(ધ) મોક્ષનું સુસ્થિત સ્થાન.

ધ્યાનના ચાર ભેદ.

૧ પિડસ્થ.

૨ પદસ્થ

૩ રૂપસ્થ.

૪ રૂપાતીત.

પંચધારણા.

ઋષભાદિ જ્ઞન.

સમવસરજીસ્થિત.

વીતરાગ ભાવસ્મરણ

પાર્થવી આગ્નેયી શ્વસના વારુણી તત્ત્વરૂપમતી

ધ્યાનને અંગે પ્રકીર્ણ વિષયો.

૧ વર્ણમાતૃકા

૧ ધ્યાતાનું લક્ષણ.

(૧૬-૨૫-૮ વર્ણનું

૨ મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનું સ્વરૂપ.

કમળ સ્થાપન)

૩ સ્વર્ચી ધ્યાનનું નિરૂપણ.

૨ મંત્રરાજનું ધ્યાન (હું)

૪ ધ્યેયસ્વરૂપ.

લક્ષ્યથી અલક્ષ્ય તરફ

ચેતન અને અચેતન.

ગમન.

પરમાત્મતત્ત્વચિંતવન.

અનાહત પદસ્વરૂપ.

૫ સ્વર્ચીધ્યાન.

૩ પ્રણવનું ધ્યાન (આં).

૬ બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને

૪ પંચપરમેષ્ઠી પદધ્યાન

પરમાત્માનું સ્વરૂપ.

૫ નપવિદ્યા.

૭ શુદ્ધ ઉપયોગ.

(અ) પોડસાક્ષરી

૮ સાલંબ ધ્યાનથી નિરાલંબમાં

(આ) પડાક્ષરી

પ્રવેશ.

(ઇ) ચતુરક્ષરી.

(ઈ) દ્વયક્ષરી.

(ઉ) એકાક્ષરી.

૬ મહામંત્રસ્મરણ-

અષ્ટાક્ષરી.

૭ મહાવિદ્યાઓનો નપ

ક્ષિં પદ.

સપ્તાક્ષરી વિદ્યા

તેના બીજા અનેક પ્રકાર

૮ પદસ્થ ધ્યાનનો મહિમા

દ્વં અને ભેદ.

વર્તતી વખત મનમાં જે અનેક ખ્યાલ, ખેદ, આહટદોહટ થયા કરે છે તે સર્વનો આ પ્રથમ વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. એમાં અનિષ્ટના વિયોગનું ચિંતવન થયા કરે છે અને તે માટે ઘટના કરવા મનમાં ધમાધમ આવે છે તે સર્વનો અત્ર સમાવેશ થાય છે. ઐશ્વર્ય, સ્ત્રી, પુત્રો, અધિકાર, મિત્ર વિગેરે ઇષ્ટ વસ્તુઓનો તથા છવોનો વિયોગ થતી વખત અથવા થયા પછી મનમાં જે દુઃખ્યાન આવે છે તેને ઇષ્ટવિયોગ આર્ત્તધ્યાન કહેવામાં આવે છે. મોહથી, ત્રાસથી, શોકથી કે સંભ્રમથી આવા ઇષ્ટવિયોગપ્રસંગે પ્રાણી જે વર્તન કરે છે તે અવલોકન કરનારને અતિ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું હોય છે. સાંભળવાથી, દેખવાથી અથવા જાણવાથી કે જોવાથી જે વસ્તુ આનંદ આપતી હોય તે પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ કોઈ પણ કારણથી દૂર થાય અથવા તેને તજવી પડે કે તેનો નાશ થાય અથવા પોતાના સંસારી સંબંધીઓનો ટૂંકા વખત માટે અથવા સર્વથા વિયોગ થાય ત્યારે મનની જે સ્થિતિ થાય છે અને પછી તેનો સંયોગ થઈ શકતો હોય તો તેમ કરવા માટે જે વિચારપરંપરા થાય છે અને ન થઈ શકતો હોય તો જે ખેદ-શોક થાય છે તે સર્વનો આ ઇષ્ટવિયોગ વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. આ ઇષ્ટવિયોગ અને પૂર્વના અનિષ્ટસંયોગ વિભાગમાં જનસમૂહની મોટી પ્રવૃત્તિ સમાઈ જાય છે અને ઝરાઝર જોવાથી જણાશે કે-આ બે પ્રકારનાં આર્ત્તધ્યાનમાં જ પ્રાણીઓ મોટે ભાગે કાળ વ્યતીત કરે છે. શરીરને અનેક જાતના વ્યાધિ થાય છે તેમાં કેટલાક સામાન્ય હોય છે, કેટલાક રાજરોગ હોય છે, કેટલાક ચેપી હોય છે; આવો કોઈ વ્યાધિ થાય તે વખતે હવે મારું શું થશે એવી

ચિંતા-મરણનો ભય અને વ્યાધિ ન થયા હોય તેવા સારા વખતમાં કહાચિત્ મને શ્વાસ, ભગંદર, અતિસાર, મહામારી વિગેરે કોઈ વ્યાધિ થઈ જાય એવા પ્રકારની ચિંતા તેને રોગચિંતા નામનું તૃતીય આર્તધ્યાન કહેવામાં આવે છે. આ આર્તધ્યાન અમુક પ્રસંગે જ થાય છે પણ જેટલો વખત તે રહે છે તેટલો વખત તેનું જોર પણ ઘણું સખત હોય છે અને તે કોઈ પણ રીતે મનને શુભ ભાવના તરફ વળવા દેતું નથી. લવિષ્યમાં મારું શું થશે એવી ચિંતાને અગ્રશોચ નામનું ચતુર્થ આર્તધ્યાન કહેવામાં આવે છે. મને મોટું રાજ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, મને અમુક અધિકાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, મને અમુક દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય, મને અમુક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય-એવા વિચાર, એવા વિચારોને અંગે તે તે વસ્તુ મેળવવાના પ્રયત્ન, પ્રયત્નને અંગે સાધનો યોજવાની આવશ્યકતા, સ્ખલનાના ભયો, તત્પ્રસંગે પડતી ગૂંચો અને આવી આવી અનેક પ્રકારની વ્યવહારિક સ્થૂળ પ્રવૃત્તિ અગ્રશોચને અંગે થાય છે. ઘણાખરા મનુષ્યો યદ્ભાવ્યં તદ્ભવિષ્યતિ એ વાત ભૂલી જઈ લવિષ્યમાં શું થશે તેને માટે ખોટી કલ્પના કરી મોટી આપત્તિઓ કલ્પી લે છે અને તેના વિચારથી કષ્ટ પામે છે, જરા કષ્ટ થતાં અનિદ્ર કલ્પે છે, સાધારણ બાળતોમાં પણ મનમાં શંકા લાવી મુંઝાય છે અને આવી રીતે લવિષ્યની આશંકાથી ખેદ પામી વિચાર-પરંપરામાં મનને ગોઠવે છે, પોતાના ઈચ્છિતની પ્રાપ્તિ માટે જે સંયોગો તેણે ધારેલા હોય છે તે ફરી જતાં વિશેષ ખેદ પામે છે. આ પ્રમાણે એક પ્રાણી લવિષ્યના નકામા વિચારો કરી

અર્થ વગરના માનસિક પ્રયાસમાં કેટલો હેરાન થાય છે તેનો ખ્યાલ કરીએ અને બરાબર અવલોકન કરીએ તો ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું પરિણામ માનસિક ચિત્રપટ પર રજૂ થાય છે. વળી જે વસ્તુ મળવી અશક્ય કે દુઃશક્ય હોય તેને મેળવવાના વિચાર કરી આ પ્રાણી વધારે હેરાન થાય છે, કોઈ રીતે સંતોષ થતો ન હોવાથી નવી નવી કલ્પનાઓ દરરોજ કરે છે અને એવી ધમાધમ કરી મૂકે છે કે જાણે તેને અહીંથી કોઈ દિવસ ખસવાનું હોય જ નહિ. ભિખારી હોય છતાં ચક્રવર્તી જેવા રાજ્યની ઇચ્છા કરે છે, દશ રૂપિયાનો પગારદાર કરોડોની લાલચ કરે છે—આવી ધારણાઓને અંગે પાછો મનમાં એવા એવા તરંગો ચલાવે છે કે તેનો છેડો જ આવતો નથી. શાસ્ત્રકાર એટલે સુધી કહે છે કે—સાંસારિક બાબતોમાં આવી રીતે અગ્રશોચ દુઃખ્યાન થાય છે એટલું જ નહિ પણ જે પ્રાણી શુભ ક્રિયાઓ કરી તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રાખે છે અથવા તેથી પોતાના બાહ્ય શત્રુસમૂહનો ઉચ્છેદ કરવા વિચાર કરે છે કે શુભ ક્રિયાદ્વારા માન, પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા ધારણા રાખે છે તે પણ આ જ દુઃખ્યાનમાં આવે છે. શુભ ક્રિયાનાં ફળ તરીકે અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ જવી એ જૂહી વાત છે અને મનમાં અમુક પૌદ્ગલિક ફળ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી* અમુક

---

* આત્મધ્યાનનો ખીજો વિભાગ જે ઇષ્ટવિષયનો અપ્રવિયોગ નામે છે તેમાં આ બાબતનો સમાવેશ કેટલાક કરે છે, ભવિષ્યત્ ભવને અંગે આવતા વિચારો કે જેને નિયાણું કહેવાય છે તેને ચોથો વિભાગ ગણે છે. એવી રીતે વિભાગ પાડવા તે પ્રત્યેકનાં લક્ષણ સાથે વધારે બંધબેસતા આવે છે.

ક્રિયા કરવી એ જૂદી વાત છે. આ અગ્રશોચ આર્તધ્યાન બહુ હેરાન કરનાર છે અને ઘણાખરા પ્રાણીઓ લાભાલાભનો વિચાર કર્યા વગર તેના ભોગ થઈ પડે છે એ પ્રત્યેકનો દરરોજના અનુભવનો વિષય છે. આ ચારે આર્તધ્યાન એવાં છે કે એને કરવા માટે કોઈ પાસે શિક્ષા લેવા જવી પડતી નથી, અનાદિ અભ્યાસને લીધે પ્રાણી જાણે તે શીખીને જ જન્મેલો હોય છે અને એના સંસ્કાર એટલા જખરા પડેલા હોય છે કે ખાસ તેને દૂર કરવા માટે પ્રબળ પ્રયાસ ન કરે તો તે કદિ ખસી જતા નથી અને ખસે નહિ ત્યાંસુધી આ પ્રાણીને સંસારસાગરમાં ફેરવ્યા કરે છે અને અનેક પ્રકારે કષ્ટયાતના આપી તેને ઊંચો આવવા દેતા નથી. આર્તધ્યાનમાં શંકા, શોક, ભય, પ્રમાદ, કલહ, ચિત્તભ્રમ, બ્રાંતિ, ઉન્માદ, વિષયઉત્કંઠા, નિદ્રા, જડતા, મૂર્છા વિગેરે મોહનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. એ દુધ્યાનના પ્રત્યેક વિભાગો બહુ સ્પષ્ટ રીતે લક્ષ્યમાં રાખી સમજવા યોગ્ય છે. એના પરિણામે પ્રાણી ઘણું કરીને તિર્યગ્ ગતિમાં ભટક્યા કરે છે.

રૂદ્ર (કૂર) આશયથી ઉત્પન્ન થતા દુધ્યાનને રૌદ્રધ્યાન કહેવામાં આવે છે. કૂર આશયવાળા પ્રાણીને રૂદ્ર કહેવામાં આવે છે, તેણે કરેલું તે રૌદ્ર અથવા રૂદ્ર પ્રાણીનો

રૌદ્રધ્યાન

કર્મભાવ તે રૌદ્ર કહેવાય છે. એના પશુ

ચાર ભેદ છે જે આપણે સંક્ષેપથી વિચારી

જઈએ. પ્રથમ હિંસાનંદી રૌદ્રધ્યાનમાં અન્યના પ્રાણુ લેવાના કૂર પરિણામ વર્તે છે. કોઈ પ્રાણીને પીડા થાય, કદર્યના થાય, દુઃખ થાય, પ્રાણનાશ થાય એ જોઈ આનંદ આવે અને પોતાથી અથવા પરથી અન્યના પ્રાણનાશની સામગ્રી ગોઠવવામાં આવે

એ આ દુર્ધ્યાનનું લક્ષણ છે. ક્રોધ કપાયનું જોર અતિ વધારે થાય, નિરંતર નિષ્કરુણ સ્વભાવ રહે, પાપમતિ રહે, મદ સાથે ઉદ્ધતતા થાય અને હયા ઉપર અનાસ્થા થાય એ સર્વ રૌદ્રધ્યાન પ્રથમ વિભાગમાં આવે છે. હિંસાના કાર્યમાં કુશળતા, પાપોપદેશ દેવા તરફ રુચિ, પ્રાણ લેવામાં આનંદ, નિર્દયની સાથે સંગત અને પોતામાં સ્વાભાવિક રીતે કૂરતા આવી જવી એ સર્વ રૌદ્રધ્યાન છે. પોતાના શત્રુઓનો કેવી રીતે નાશ કરવો, તેઓને કેમ પીડા ઉપજાવવી, તેઓને કેમ હલકા પાડવા વિગેરે વિચારણા આલે તે સર્વનો અત્ર સમાવેશ થાય છે. જળચર, સ્થળચર, ખેચર પ્રાણીઓ, વનસ્પતિ તથા વિકલેન્દ્રિય જીવોનો નાશ કરવાનાં હથિયારો શોધવાં, પ્રસિદ્ધ કરવાં અને તે માટે વિચારો કરવા તથા બતાવવા તથા કોઈ જગ્યાએ લડાઈ ચાલતી સાંભળી તેમાં મોટી સંખ્યામાં કાપાકાપી ચાલવાના સમાચાર વાંચી આનંદ માનવો, પૂર્વ વૈરનો બદલો લેવા નિરંતર મનમાં ઘાટ ઘડ્યા કરવા, અન્ય પ્રાણી ઉપર કોઈ પણ પ્રકારે આપત્તિ કેવી રીતે આવી પડે તેની અભિલાષા કરવી, કોઈને દુઃખમાં પડેલા સાંભળી તેની વાત આનંદથી ખીજ પાસે કરવી, એ સર્વ રૌદ્રધ્યાનના પ્રથમ વિભાગમાં આવે છે. હિંસાનાં ઉપકરણો કરાવવાં અને કૂર પ્રાણીની ઉત્પત્તિ વધારવી, તેને પોષવા તથા પોતે નિર્દયતા રાખવી એ એનાં બાહ્ય ચિહ્નો છે અને ગુણુવાન ઉપર દ્રેષ રાખવો એ એનું ખાસ ચિહ્ન છે. આ પ્રથમ વિભાગ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ મનોવિકાર આખા શરીરને રંગી દેનાર હોવાથી તેમજ અતિ અધમ લેશ્યાથી ઉત્પન્ન થનારો હોવાથી સર્વથા વિચાર કરીને તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. ખીજ મૃપાનંદી

રૌદ્રધ્યાનમાં અસત્ય વાગ્જળથી સામા પ્રાણીને છેતરવા માટે જે અનેક ઘટનાઓ કરવામાં આવે છે તે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. અસ્ર અથવા મૂઠ પ્રાણીઓને શાળિક યુક્તિમાં ફસાવી હેરાન કરવા, તેઓને વચનજળથી વંચિત કરી ત્રાસ આપવો અથવા છેતરવા અને તેમ કરવા માટે વચનની અનેક યુક્તિઓ ગોઠવવી એ સર્વ આ પ્રકારમાં આવે છે. કુતર્ક કરી સત્યધર્મ પર આસ્થા ન થાય તેવા વિચારો ફેલાવવા, સત્ય વાત જે માર્ગે સિદ્ધ થતી હોય તે છુપાવવી અને અસત્ય કલ્પનાજળને વિસ્તારી પ્રાકૃત પ્રાણીઓને ધર્મથી પરાદુર્મુખ રાખવા, પોતાનું પૂજ્યપણું વધારવા ધર્મના રસ્તાને વાડા તરીકે જણાવી પોતાની માન્યતા માટે વાડો ઊભો કરી સંસારી છતાં ત્યાગી-પણાની છબીઓ પડાવવી, પૂજવું, મનાવું, તેવી ઈચ્છા રાખવી, તેને અનુકૂળ પ્રયત્નો કરવા એનો પણ અત્ર સમાવેશ થઈ જાય છે. પોતાને કોઈ અધિકારી સાથે સંબંધ હોય તેનો લાભ લઈ અગર અસત્ય વાતોથી તેના કાન ભરી નિર્દોષ પ્રાણીઓને વાગ્જળથી ફસાવી હેરાન કરવા, તેઓને હલકા પાડવા અથવા તેઓનો ઘાત કરાવવો એનો પણ અત્ર સમાવેશ થાય છે. અનેક અસત્યની હાર જ્યારે ગોઠવવામાં આવે ત્યારે પોતાની આવી ખોટાં પાટિયાં ગોઠવવાની યુક્તિ માટે મનમાં પ્રભાવ પામવો અને પોતાનાં તે ચાતુર્યનાં વખાણ કરવાં એ અવહાર પણ અનિષ્ટ અને અનેક દુર્ગતિમાં ભમાડનાર મૃધાનંદી રૌદ્ર-ધ્યાનનો પ્રકાર છે. પારકી વસ્તુ ઉપાડી લેવામાં ચતુરાઈ, ચોરી કરવાની રીતનો ઉપદેશ અને તેવી વાતોના વિચારને ત્રીજો ચૌર્યાનંદી રૌદ્રધ્યાનનો પ્રકાર કહેવામાં આવ્યો છે. ચોરી કરવા

માટે મનમાં વારંવાર વિચાર થયા કરે, ચોરી કર્યા પછી તેથી મળેલા લાભને અંગે મનમાં વારંવાર આનંદ થયા કરે અને કોઈ ચોરે પરધન હરણુ કર્યું અથવા કરે એવો વારંવાર પ્રયોગ કરવા મન થયા કરે એ સર્વ આ દુર્ધ્યાનના વિભાગમાં આવે છે. ચોરી કરવાના વિચાર એટલે નાની અથવા મોટી પારકી વસ્તુને વગર મહેનતે ધણીની રમ વગર અથવા પોતાના તેના ઉપરના કોઈ પણ પ્રકારના હક વગર લઈ લેવાની અથવા પોતાની કરવાની ઇચ્છા તે સર્વનો આ વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. સ્ટેશન ઉપર પારકા ખીસા કાપી લેનાર, તેને માટે યુક્તિઓ શોધનાર અને એવા અનેક પ્રકારે મક્તનો માલ ખાવાની લાલચ રાખનારનો આ વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. ચોથા સંરક્ષણાનંદી રૌદ્રધ્યાનમાં પોતાની પૂંજીનું કેવી રીતે સંરક્ષણ કરવું, ચોરા તેને હરી જાય નહિ, કોઈ તેને ઉપાડી જાય નહિ વિગેરે યોજના કર્યા કરવી, ધનની ગણતરી કર્યા કરવી, તેને કેવી રીતે રાકવું, કઈ રીતે તેને રાક્યું હોય તો વ્યાજ વધારે ઉપજે અને મૂળ પૂંજીને હરકત ન આવે, કઈ રીતે પૂંજી જોખમ વગર ખેવડી કે દશગણી થઈ જાય-વિગેરે યોજનાઓ મનમાં કરવી, ઘરેણું ઘડાવવાં, મકાનો ચણાવવાં. રિપેર કરાવવાં, ધન ઘરેણાંની ચોરીની શંકાથી રાતદિવસ ધન પર ચોકી રાખવી, ચોરી ન થાય તેવા સંચા ગોઠવવામાં કાળક્ષેપ કરવો-એ સર્વનો આ વિભાગમાં બહુધા સમાવેશ થાય છે. આવાં કાર્યોમાં જે સંકલ્પપરંપરા ચાલે છે અને તેમાં મન પરોવાય છે તે મનની સ્થિતિને સંરક્ષણાનંદી રૌદ્રધ્યાન કહે છે, એ દરેક રૌદ્રધ્યાનના પ્રસંગમાં ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. પૈસા

પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક પ્રકારના સંકલ્પો કરવા એ પણ આમાં આવે છે. રાજાની સેવા કરવી, નીચની ચાકરી ઉઠાવવી, પર્વત પર તથા શહેરોમાં રખડવું વિગેરે ધનપ્રાપ્તિનાં અનેક કારણો સેવવાના સંકલ્પો આ પ્રકારમાં આવે છે. પોતાની ગયેલી સ્થિતિ પાછી પ્રાપ્ત કરવા લડાઈઓ કરવી, ટંટા જગાડવા, શત્રુનો સંહાર કરવો વિગેરે અનેક કાર્યો કરવાં અને તે કરવા માટે યોજના કરવી એ સર્વનો સમાવેશ આ રૌદ્રધ્યાનના પ્રકારમાં થાય છે. પોતાની જાતનો વિચાર કર્યા કરવો અને તેની સ્થિતિ કેમ સુધરે અથવા હોય તેવી કેમ બની રહે એ વિચાર બે સ્થૂળ-સાસારિક-ઐહિક સ્થિતિને અંગે હોય તો તે સર્વનો સમાવેશ આ વિભાગમાં થાય છે. જરા વિચાર કરવાથી જણાશે કે-આ વિભાગને અંગે પ્રાણી બહુ દુઃખ્યાન કરે છે અને તેમાં ઘણો કાળ નિર્ગમન કરે છે. એને પોતાના ધનમાલની વિચારણામાં, પરિશ્રમની જાળવણીના સંકલ્પોમાં એવો આનંદ આવે છે કે જ્યારે તે કરતો હોય છે ત્યારે પોતાની કુરજ બળવતો હોય એમ તેને લાગ્યા કરે છે. આ રૌદ્રધ્યાન અનેક દુર્ગતિ આપનાર છે, કરતી વખત બહુ હર્ષ-આનંદ આપે તેવું વચક છે, એનાં બાહ્ય ચિહ્નોમાં નેત્રની લાલાશ, બ્રમરની વફતા, ભયંકર આકૃતિ, કંપ, ખેદ, પરસેવો વિગેરે જણાય છે, એના અંતરમાં કૂરતા, કઠોરતા, નિર્દયતા, પડ્ધતા આદિ હોય છે. આવા દુઃખ્યાન તરફ પ્રાણીનું વલણ સ્વાભાવિક રીતે હોય છે, તે તેને શીખવવું પડતું નથી, અનાદિ અભ્યાસથી એ વિભાવ એનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો છે. આ ધ્યાનવાળા પ્રાણી પ્રાયઃ નરકગતિના ભાજન થાય છે.

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યની સદ્ધ્યાન વિચારણા (યોગશાસ્ત્ર)

શુભ ધ્યાન.

ધ્યાતા.	ધ્યાન.	ધ્યેય.
૧ સંચમી.	ધર્મધ્યાન.	૧ પિંડસ્થ.
૨ આત્મદર્શી.	ધ્યેયભેદથી ચાર પ્રકારનું	૨ પદસ્થ.
૩ પરિસહ સહન કરનાર.	ધ્યેય.	૩ રૂપસ્થ.
૪ સુમુક્ષુ.	૧ આજ્ઞા.	૪ રૂપાતીત.
૫ કષાયજથી.	૨ અપાય.	પિંડસ્થ.
૬ નિર્લેપ.	૩ વિપાક.	પાંચ ધારણા
૭ નિષ્કામ.	૪ સંસ્થાન,	
૮ નિઃસ્પૃહ.	શુક્લધ્યાન.	
૯ સંવેગી.	૧ શ્રુતવિચારયુક્ત પૃથક્ત્વવિતર્ક.	પાર્થવી આગ્નેયી મા.વા.તત્ર ભુ.
૮ સમતાવાન.	૨ શ્રુતઅવિચાર અપૃથક્ત્વકત્વ.	પદસ્થ.
૯ કરુણાયુક્ત.	૩ સૂક્ષ્મક્રિય.	૧ માતૃકાસ્મરણ
૧૦ નિષ્કંપ.	૪ ઉત્સન્નક્રિય.	કમલસ્થાપના (અષ્ટપત્ર, ષોડશ પત્રાદિ.)
૧૧ આનંદદાયક.		૨ મહામંત્ર પદ્ધતિતવન.
૧૨ નિઃસંભ.		પરમ તત્ત્વધ્યાન.
૧૩ સુધી.		અનાહત ચિંતવન.
		અક્ષય ન્યેતિપ્રાકટ્ય.
		૩ પ્રભુવ ચિંતવન.
		૪ પંચપરમેષ્ઠી નમસ્કાર.
		૫ મંત્રાક્ષર ભપના અનેક પ્રકાર.
		અષ્ટાક્ષરાદિ ભપ.
		બ્યુષ્ટિ સાહત અષ્ટાક્ષર મંત્ર.
		મંત્રાક્ષર ભપના અનેક પ્રકાર.
		રૂપસ્થ.
		સમવસરણસ્થિત તીર્થંકર ધ્યાન.
		જિનમુદ્રાનું ધ્યાન.
		રૂપપરમાત્મરૂપદર્શન
		રૂપાતીત.
		અમૂર્ત ચિદાનંદ સિદ્ધ
		પરમાત્માનું ધ્યાન.
		પરમાત્મપદલીનતા.

હવે આ દુધ્યાનનો વિષય છોડી હઈ સદ્ધ્યાનના અતિ આકર્ષક વિષય પર આવી જઈએ. એ વિષય જૈન યોગાચાર્યોએ બહુ વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. આપણે તેનું

સદ્ધ્યાન

અતિ સંક્ષેપથી વિવેચન વિચારી જઈશું

કે જેથી સદ્ગુરુનો યોગ થતાં તે વિષયના

અનુભવ સાથે વિશેષ અભ્યાસ કરવાની રુચિ ઊભી થાય. આ બાબતનો વિચાર કરવા માટે સામેના પૃષ્ઠ ઉપર (જુઓ પૃ. ૧૬૨) શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યે સદ્ધ્યાનના વિષયવિભાગ કેવી રીતે પાડેલા છે તે જરા લક્ષ્ય રાખીને વાંચી જવા વિનંતિ છે. આપણે શુભ ધ્યાનને અંગે જ્ઞાનાર્ણવમાં બતાવેલા અને આ સર્વ વિભાગો પર સાથે જ વિચાર કરશું કે જેથી કાળક્ષેપ બહુ ન થાય અને વિષયનું રહસ્ય ટૂંકામાં સમજાઈ જાય.

શુભ ધ્યાનને અંગે પ્રથમ ધ્યાતા પોતે કેવો હોવો જોઈએ તે સંબંધી વિચાર બતાવતાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે-તેનામાં કેટલાક ગુણો અવશ્ય હોવા જોઈએ તે

ધ્યાતાલક્ષણ નીચે પ્રમાણે : પ્રાણનો નાશ થાય તો પણ તે સંયમનો ત્યાગ કરતો નથી. વળી

તે અન્યને પોતાના આત્મા જેવા દેખે છે, ઠંડી ગરમીના સવ પ્રકારના ઉપસર્ગોને તે સહન કરનારો હોય છે, તે મોક્ષનો અત્યંત તીવ્ર ઇચ્છાથી રાગી અને તેને મેળવવાની ઇચ્છાવાળો હોય છે, રાગ, દ્વેષ અને કષાય ઉપર તેણે વિજય મેળવેલી હોય છે અથવા તેનાથી તે જરા પણ વિહ્વળ થાય તેવો હોતો નથી. પ્રાકૃત સ્થૂળ કાર્યો તે કરે તો તેના ઉપર આસક્તિ ન

રાખતાં નિર્લેપ રહેનારો હોય છે એટલે સ્થૂળ બાબતો સાથે તે એકાત્મ વૃત્તિ કદિ કરતો નથી. કામભોગથી તે વિરક્ત હોય છે, તેને અન્ય કોઈની સ્પૃહા હોતી નથી—તે એટલે સુધી કે પોતાના શરીરની પણ તેને સ્પૃહા હોતી નથી. તે વૈરાગ્ય-સરોવરમાં નિમગ્ન થયેલો સંવેગવાન હોય છે, સમતા તેનાં હરેક કાર્યોમાં અને વર્તનમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, રાજા અને ગરીબને તે એક સરખા જુએ છે અને સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે, સર્વ ઉપર અને ખાસ કરીને પાપી ઉપર કરુણા લાવનાર હોય છે, પૌદ્ગલિક અથવા સાંસારિક સુખથી વિરક્ત હોય છે, મેરુ પેઠે નિષ્કંપ હોય છે, ચંદ્રની પેઠે આનંદદાયક હોય છે, પવનની પેઠે નિઃસંગી હોય છે અને ઉત્તમ બુદ્ધિને ધારણ કરનાર હોય છે. આવી વૃત્તિવાળો મહાત્મા ધ્યાન કરવાને યોગ્ય છે. અહીં તેર લક્ષણ બતાવ્યાં છે જે ચિત્રપટ પરથી પણ જણાશે (પૃ. ૧૯૨). આ લક્ષણ બહુ વિસ્તારપૂર્વક બતાવવાનો હેતુ એ છે કે—ઘણી વખત ગમે તેવી સ્થિતિના માણસો ધ્યાન કરવા અથવા તે દ્વારા આત્મવંચના કરવા કે બીજાઓને ફસાવવાનો ડોળ કરવા લલચાઈ જાય છે. તેમ થતું અટકાવવાની ખાસ જરૂર છે અને તેથી કેવા પ્રાણીએ ધ્યાનની શરૂઆત કરવી તે પ્રથમ બતાવ્યું છે. અધિકાર વગર આવા વિષયમાં પ્રવેશ કરવાથી ઘણી હાનિ થાય છે. જ્ઞાનાર્ણવમાં ધ્યાન કરનારનું લક્ષણ બતાવતાં કહે છે કે (૨૭-૩) ધ્યાન કરનાર જ્ઞાન, વૈરાગ્યથી સંપન્ન હોય છે, તેનાં ઇન્દ્રિય અને મન વશ થયેલાં હોય છે, તેની ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થયેલી હોય છે, તે સુસુક્ષ્મ હોય છે, ઉદમી હોય છે, શાંત હોય છે, ધીર હોય છે અને

નિરંતર મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાને ભાવનાર હોય છે. મૈત્રી આદિ ભાવનાનું સ્વરૂપ અન્યત્ર વિસ્તારથી બતાવ્યું છે તેથી અત્ર તે પર ઉદ્દેશ્ય કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પ્રસ્તુત વાત એટલી છે કે-ધ્યાન કરનાર પ્રાણી એ સર્વ ભાવનાનો બરાબર વ્યવહાર રીતે ઉપયોગ કરે છે, વિચારને પરિણામે અધ્યાત્મનિશ્ચય કરે છે અને વિષયમાં આસક્ત થતો નથી; પછી પોતાના સંયોગને અનુકૂળ સ્થળ, આસનનો નિર્ણય કરી ધ્યાનમાં પ્રગતિ કરે છે અને દુઃખાનંદો સર્વથા ત્યાગ કરે છે. સ્થળ અને આસનનો નિર્ણય કરી ધ્યાનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે વખતે પોતે અતિ વિસ્તારથી સંસારનું સ્વરૂપ વિચારે છે. તે જુએ છે કે-સાંસારિક ભોગ અનિત્ય છે, પ્રાપ્તિ દુઃખ દેનારા છે અને તેમાં સુખ લાગે છે તે પણ માત્ર માન્યતામાં જ છે, શરીર વ્યાધિથી ભરપૂર છે, કર્મપીડા મહાદુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર છે, માટે પ્રબળ પ્રયત્ન કરી ધ્યાનવજ્રવડે કર્મનો નાશ કરવાની આવશ્યકતા છે. આવી અનેક રીતે પોતાની વર્તમાન અવસ્થા વિચારી આત્માનો અને પૌદ્ગલિક પદાર્થોનો સંબંધ અનિત્ય સમજી, સગાઓ પર રાગ અને શત્રુ પર દ્વેષ થાય છે તેનાં કારણો અને તેનાં કડવાં પરિણામ જાણી લઈ, સર્વ સાંસારિક ભાવો પર તેને તિરસ્કાર છૂટે છે અને અધ્યાત્મ પર અત્યંત રુચિ થવાથી તે તેની સન્નિધિ પ્રયાણ કરતો જાય છે અને તેના પ્રબળ સાધન તરીકે ધ્યાન કરે છે જેથી અસ્તવ્યસ્તપણે ભમવાની ટેવ પડેલ આત્મા એકાગ્ર વૃત્તિ ધારણ કરે, સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે અને સ્વમાં સ્થિર થાય. આવો વિચાર કરીને ધ્યાનની પ્રતિજ્ઞા કરવાના

ક્રમેને જ્ઞાનાર્ણવકાર સર્વીય' ધ્યાન કહે છે. એ વિચારણામાં બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ, પોતાનો અને પરમાત્માનો ભેદ અને તે ભાવ પોતામાં વ્યક્ત કરવાની જરૂરીઆત પર તે લક્ષ્ય આપે છે અને ખાર ભાવનાઓમાંથી એક યા વધારે અનુકૂળતા પ્રમાણે ભાવે છે અને જેમ અને તેમ આત્મનિમજ્જન કરે છે. પોતાનું સ્વરૂપ વિચારતાં સંસારમાં પ્રપાત કેવી રીતે અને કયા કારણોથી થાય છે તે, તે સારી રીતે વિચારે છે.

ધ્યાતા-ધ્યાન કરનાર કેવો હોય છે તે વિચાર્યું, સાથે ધ્યાનમાં તે કઈ બાબતો વિચારે છે તેનો ક્રમ પણ જરા જોઈએ અને સાથે ધ્યાનનો ક્રમ પણ ધ્યેયલક્ષણ વિચારમાં લઈ લઈએ. સર્વીય' ધ્યાન કરે છે ત્યારે પ્રાણી ચેતન અથવા અચેતન વસ્તુનું ધ્યાન કરે છે. વસ્તુઓની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, તેઓનાં મૂર્ત અમૂર્ત સ્વરૂપ વિગેરે જીવ અજીવના ભાવો પરસ્પર વિરોધ ન આવે તેવી રીતે ધ્યાવવાં. કોઈ પણ ચેતન અચેતન પદાર્થને ધ્યાનકાળે ધ્યેય તરીકે કલ્પી શકાય છે, પણ તેની સ્વરૂપવિચારણામાં વિરોધ હોવો ન જોઈએ. જ્યારે ધ્યાન-કાળ પૂર્ણ થાય ત્યારે ધ્યાતાએ સંસારથી નિર્વેદ થાય તેવા આધ્યાત્મિક વિષયોમાં મગ્ન થવું અને કરુણાસમુદ્રમાં નિમજ્જન કરવું, પણ નકામો વખત પ્રમાદમાં કાઢવો નહિ; અથવા પરમાત્મતત્ત્વનું ચિંતવન બહુ વિસ્તારથી ધ્યાનકાળે કરવું. આ પરમાત્મસ્વરૂપચિંતવનથી બહુ લાભ થાય તેમ છે એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે એ ધ્યેયગત સ્વરૂપ સ્વમાં શક્તિરૂપે વિદ્યમાન

છે અને તેને જ વ્યક્તિરૂપે કરવાનું છે તેથી બહુ આનંદપ્રદ તે લાગે છે. ધ્યાનકાળે તે જીએ છે કે પ્રથમ તો પરમાત્મા જિનસ્વરૂપે સાકાર છે, પછી સિદ્ધસ્વરૂપે નિરાકાર છે, નિષ્ક્રિય છે, નિર્વિકલ્પ છે, નિષ્કંપ છે, આનંદમંદિર છે, વિશ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયના આકારો તેમનામાં પ્રતિબિંબિત છે, કૃતકૃત્ય થયેલા છે, કલ્યાણરૂપ છે, શાંત છે, શરીરરહિત છે, કર્મભળ ક્ષય થયેલા એવા છે, શુદ્ધ છે, નિર્લેપ છે, જ્ઞાનરાજ્યમાં સ્થિત છે, નિર્મળ છે, જ્યોતિસ્વરૂપ છે, અનંતવીર્ય યુક્ત છે, પરિપૂર્ણ છે, સનાતન છે, નિર્દ્વંદ્વ છે, રાગાદિથી રહિત છે, રોગરહિત છે, અપ્રમેય છે વિગેરે. આવા આત્મસ્વરૂપની વિચારણા કરતાં પોતામાં જ શક્તિરૂપે રહેલ પરમાત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કરતાં ધ્યાતા વિચારે છે કે-આવા મહાન્ ગુણો મારે હવે વ્યક્ત કરવાના છે અને તે માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કરવાનો છે. એ પરમાત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરતાં પ્રાણી વિચારે છે કે-અણુથી પણ સૂક્ષ્મ આત્મા, આકાશથી પણ વધારે વિસ્તૃત છે, જગતને વંદન કરવા યોગ્ય છે, એનું ધ્યાન કરવાથી અનેક કર્મોનો સમૂહ ખસી જાય છે અને શુદ્ધ સ્વસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અથવા પ્રકટ થાય છે. આવા સિદ્ધ પરમાત્મના સ્વરૂપમાં ધ્યાન કરતાં, તેનું અનન્ય શરણ કરતાં અને તેમાં લય પામતાં આત્મા એવો અદ્વિતીય આનંદ લોગવે છે કે તેને તે વખતે આત્મનિમજ્જન થાય છે. પોતે કેટલીક વાર એકાકાર વૃત્તિ અનુભવે છે, સમરસભાવમાં લીન થાય છે અને છેવટે પોતે પરમાત્મતત્ત્વમાં અપૃથક્પણે લીન થઈ જાય છે. એમની લોકાન્ત સ્થિતિ, આઠ ગુણો, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ ઇત્યાદિનો ક્રમ અને પૂર્ણાનંદ સ્વભાવ વિચારતાં

આત્મા-ચેતનજી એવી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા અનુભવે છે કે એનું વર્ણન શબ્દોમાં કરવું અશક્ય છે. એ ઉત્કૃષ્ટ મનોવૃત્તિને સવીર્ય ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. ધ્યેય વિભાગમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે જે પિંડસ્થાદિ ધ્યેયનું સવિસ્તર સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે નીચે વિચારવામાં આવશે. આ રીતે આપણે અહીં ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયનું સ્વરૂપ વિચારી ગયા. ધ્યેયમાં કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર એકાગ્રતા કરી તેની સ્વરૂપવિચારણા થઈ શકે, પરંતુ ઉપર જે પરમાત્મતત્ત્વની વિચારણા બતાવી છે તે બહુ આનંદ આપનાર અને પ્રગતિ કરાવનાર છે. જેમ લડાઈમાં જનાર શૂરવીર લડવૈયા પાસે પૂર્વ પુરુષોની બહાદુરીનાં વર્ણનો ભાટ, ચારણો કરે છે ત્યારે તેને વિશેષ શૌર્ય આવે છે તેમ પરમાત્મતત્ત્વસ્વરૂપની વાતોથી ચેતનજીમાં વીર્યસ્પુરણા થાય છે અને કર્મકટકની સામે વધારે પ્રબળપણે લડે એવું વીર્ય આ આધ્યાત્મિક બિરુદાવળીથી તેનામાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પરમાત્મતત્ત્વની સાધ્યમૂર્તિ પ્રથમ મૂર્તિ અને પછી અમૂર્ત સ્વરૂપે અધિકાર પ્રમાણે ધ્યાતાની સમક્ષ રાખવી. સર્વ બાહ્ય દેહ, ઇન્દ્રિય, ધન-સંપત્તિ વગેરેને છોડી દઈ તેમાં આત્મબુદ્ધિ ન રાખતાં જ્ઞાનમય અંતરાત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરવું, રાગાદિક વિકાર કરનાર ભાવોને હેય બાણવા, સર્વગુણસંપન્ન સિદ્ધ મહાત્માનું ધ્યેય કરવું એ ધ્યાનક્રમ છે. બાહ્યાત્માનો ત્યાગ કરી, અંતરાત્મામાં લીન થઈ પરમાત્મસ્વરૂપ ધ્યાવવાનો અહીં ક્રમ છે. શરૂઆતમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ પડે છે અને બાહ્ય ભાવનો ત્યાગ કરતાં જરા શ્રમ પડે છે પરંતુ આગળ પ્રગતિ કરતાં એમાં એવો આત્મીય આનંદ આવે છે કે-તેમાં આત્મનિમજ્જન થઈ જાય છે અને

ચેતનજી અતિ ઉદાત્ત અવસ્થા અનુભવે છે. પરમાત્મપદચિંતવનના કાર્યમાં ચિત્તની સ્થિરતા, એકાગ્રતા અને અચલ સ્થિતિ ખાસ પ્રાપ્ત્ય છે અને તે પણ ધ્યાનધારાએ વધતાં વધતાં સવિશેષપણે પ્રાપ્ત થતી જાય છે. પરમાત્મપદનું ચિંતવન, પરમાત્મશુણી વિચારણા, પરમાત્મ પદસ્થિતિની મહત્તા વિગેરેમાં એવું મહત્ત્વ રહેલું છે કે-એમાં આગળ વધતા બહુ આનંદ આવે અને પોતાને માટે ખાસ ક્રમ પણ જરૂર મળી આવે. રાજ્યમાર્ગ જેવા ધર્મ શુક્લધ્યાનના ભેદોની આપણે હવે વિચારણા કરી જઈએ. અહીં એટલું ખાસ જણાવવું પ્રાસંગિક છે કે-આ ભેદો બહુ વિચારવા યોગ્ય છે, આ ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાનની ભાવના આપણે સારી રીતે કરી શકીએ તેમ છીએ, તેમાં સ્થિરતા થવા માટે કેટલાક મહાશયોના કહેવા પ્રમાણે દૈ શરીરની જરૂર છે અને શરીરસ્વાસ્થ્ય અને શરીરનું બંધારણ બહુ સારું હોય તેમ ધ્યાનમાં સારી રીતે પ્રગતિ થઈ શકે છે.

ધર્મધ્યાનના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: આજ્ઞા-વિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય.

આ ક્રમ બતાવવાનું કારણ એ છે કે-ધર્મધ્યાનના ભેદો પ્રાણી પ્રથમ સાલંબન ધ્યાન કરી શકે છે અને તેમાં જ્યારે ચિત્તની સ્થિરતા થાય ત્યારે તે નિરાલંબ ધ્યાન કરી શકે છે. અનાદિ વિબ્રમથી, મોહથી, અનભ્યાસથી અને અસંગ્રહથી પ્રાણી આત્મતત્ત્વ જણતો હોય તો પણ સ્ખલના પામી જાય છે અને આત્મતત્ત્વચિંતવનમાં પ્રગતિ કરી શકતો નથી અને તેવો પ્રાણી અજ્ઞાનના અથવા મિથ્યાત્વના ભેરથી કદાચ આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન કરવાનો વિચાર કરે તો

પણ તેની સ્વમાં સ્થિતિ થઈ શકતી નથી, એનું કારણ એની મૂઠાવસ્થા અને સ્થૂળ વસ્તુઓ ઉપરનો રાગ છે. આવા પ્રાણીઓએ નિરાલંબન આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન કરવા પહેલાં વસ્તુધર્મનું ચિંતવન કરી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ છે અને જ્યારે તે તે પ્રમાણે કરે ત્યારે જ તે લક્ષ્યમાંથી અલક્ષ્યમાં, સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં, સાલંબનમાંથી નિરાલંબનમાં પ્રવેશ કરી શકે છે. આવા પ્રાણીને માટે ધર્મધ્યાનના ઉપયુક્ત ચારે ભેદો બહુ લાભ કરનાર થાય છે એ તેનું સ્વરૂપ સમજવાથી જણાશે.

આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાન:—આ આજ્ઞાવિચયાદિ ધર્મધ્યાનના ચાર વિભાગોને શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય ચતુર્વિધ ધ્યેયના પ્રકાર કહે છે. તેઓ પિંડસ્થાદિ ચાર ધ્યેય જેનું સ્વરૂપ નીચે વિસ્તારથી વિચારશું તેને પણ ધ્યેય પ્રકાર કહે છે. આ સર્વ ધર્મધ્યાનના ભેદો હોવાથી સાલંબન ધ્યાન તરીકે એક જ કક્ષામાં આવી જાય તેમ છે તેથી ગમે તે પ્રકારે તેનું સ્વરૂપ વિચારવામાં પરસ્પર વિરોધ આવતો નથી. આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાનમાં યોગ્ય સ્થળે યોગ્ય આસને બેસી સર્વજ્ઞ મહારાજની આજ્ઞાને અનુસરીને તત્ત્વનું ચિંતવન કરવામાં આવે છે. વિચયનો અર્થ અહીં વિચાર થાય છે. વસ્તુતત્ત્વનો સૂક્ષ્મ બોધ સર્વજ્ઞના વચનાનુસાર થાય અને જે વચન હેતુથી હણાય નહિ તેવાની વિચારણા અત્ર થાય છે. તીર્થંકર મહારાજ કહિ પણ અસત્ય બોલતા નથી, તેમને અસત્ય બોલવાનું કારણ (રાગદ્વેષ કે મોહ) નથી અને તેઓમાં ખરી આત્મતા રહેલી છે એમ તેઓના પરસ્પર અવિ-રોધી વચનોથી જણાય છે. વીતરાગનું સ્વરૂપ સમજી, સર્વજ્ઞમાં તે શુષ્ક હતા એમ તેઓના ચારિત્રથી નિર્ણય કરી તેઓએ

નિર્દેશ કરેલો વસ્તુસ્વરૂપનો નિશ્ચય અહીં કરવામાં આવે છે. પ્રમાણ, નય અને નિશ્લેષના જ્ઞાનમાં રહેલ અપૂર્વ રહસ્ય અને તેનાથી સિદ્ધ થતાં તત્ત્વો તેમ જ વસ્તુઓની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ સર્વનું અહીં ચિંતવન થાય છે. આવા અગત્યના વિષયમાં હેતુના જ્ઞાનપૂર્વક તર્કથી રહસ્યનું ચિંતવન કરવામાં આવે છે ત્યારે મનમાં પરમ શાંતિ થાય છે, વસ્તુધર્મોનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ ભાન સાથે થાય છે અને તેઓમાં રહેલો એકસરખો ક્રમ અને તેના ગુણપર્યાયો બહુ સૂક્ષ્મ હોવા સાથે વિચારતાં મનને એકાગ્ર કરી દે છે. દ્રવ્યશ્રુતમાં શબ્દજ્ઞાન થાય છે જ્યારે ભાવશ્રુતમાં વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય છે. અજ્ઞાનનો ઉત્તેજ કરનાર, અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી દર્શિત, વિચિત્ર અર્થઘટનાયુક્ત, અપાર, અતિ ગંભીર શ્રુતસમુદ્ર બહુ આનંદ આપનાર હોવાથી એ આ ધ્યાનનો વિષય થાય છે. કથાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ એ ચાર પ્રકારના શ્રુતજ્ઞાનનો અત્ર વિચાર થાય છે. વસ્તુઓનો ક્રાન્તિક્રમ (તેના સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને નાશનું સ્વરૂપ), તેની સાદિ, અનાદિ, સાદિઅનંત, અનાદિઅનંત વિગેરે વ્યવસ્થા તેમ જ નયનિશ્લેષનું જ્ઞાન કસોટી જેવું છે અને એના સ્યાદ્વાદનું રહસ્ય બહુ વિચારનું ક્ષેત્ર પૂરું પાડે છે. સર્વજ્ઞની આજ્ઞાને આગળ કરીને આવા આવા અનેક ભાવોનું ચિંતવન કરવું અને અર્તીદ્રિય વિષયમાં સત્ય સ્વરૂપ સમજવા માટે વીતરાગની આસત્તા વિચારવી, એનો સમાવેશ આ આજ્ઞાવિચય ધર્મધ્યાનમાં થાય છે. સાધુ, શ્રાવક, સમક્રિતદૃષ્ટિ વિગેરેને માટે પરમાત્માએ શું શું આજ્ઞાઓ કરેલી છે તે યજ્ઞ અહીં વિચારવાની છે.

અપાયવિચય ધર્મધ્યાન:-રાગદ્વેષ અને વિષયકષાય પ્રાણીને અપાય(પીડા) કરનાર છે તેના સંબંધી વિચાર કરવો એ સર્વનો ધર્મધ્યાનના આ બીજા વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. અહીં પ્રાણી ચિંતવન કરે છે કે સર્વજકથિત માર્ગની પ્રાપ્તિ ન થવાથી અનેક પ્રાણીઓ સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી જાય છે અથવા ભવાટવીમાં ભટક્યા કરે છે અને ત્યાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પ્રાપ્ત કરે છે, ફરે છે, રખડે છે, હેરાન થાય છે, દુઃખી થાય છે, કષ્ટ પામે છે, દુઃખ ખમે છે અને અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓને તાબે થાય છે, મારા મહાપુણ્યના ઉદયથી સંસાર-અરણ્યના છેડાનું મને દર્શન થયું છે અને તે છેડો તે સમ્યક્ જ્ઞાનસમુદ્રનો કાંઠો છે. હવે જો આ વિવેકજ્ઞાનરૂપ પર્વતના શિખર ઉપરથી મારો પાત થાય તો જરૂર ભવાટવી-રૂપ ખાઈમાં પડીને મારો નાશ થયા વગર રહે નહિ. અહો ! અનંત કાળથી પ્રાપ્ત કરેલ આ કર્મને મારે કેવી રીતે જીતી લેવાં ? તેઓ પર સામ્રાજ્ય કેમ પ્રાપ્ત કરવું ? એક બાબુએ આખું કર્મનું લશ્કર છે અને એક તરફ હું એકલો છું, તેથી આ સમરાંગણમાં મારે બહુ અપ્રમત્ત રહેવું જોઈએ, નહિ તો દુશ્મનો કોઈ પણ બાબુથી ઘેરો ઘાલી દે અને મને હતપ્રહત કરી નાખે. હું પોતે અનંત જ્ઞાનયુક્ત સિદ્ધ પરમાત્મા છું, પણ કર્મપંકથી ખરડાઈ સંસારસાગરમાં રખડ્યા કરું છું. પ્રબળ ધ્યાનઅગ્નિવડે આત્મસુવર્ણને શોધીને કર્મસંઘાતરૂપ માટી તેના પરથી ક્યારે કાઢી નાખું ? અને તેમ કરવા માટે કેવાં કેવાં સાધનોની યોજના કરું ? સંસારમાં જ્યારે અનેક અપાયો છે ત્યારે મોક્ષમાં અનેક સુખો છે અને ઉપાધિનું નામ નથી. આવી રીતે અપાયનું

ચિંતવન કરતાં રાગ, દ્વેષ, કષાય, વેદ, મોહમાંથી કેઈ પણ એક ભાવનું ચિંતવન કરે અને એક ભાવનો સંપૂર્ણ વિચાર કરે ત્યારે તેની સાથે સર્વ ભાવનું લક્ષણ બહુ અંશે સમબર્ધ બળ્ય છે. **एको भावस्तत्त्वतो येन बुद्धः सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन बुद्धाः ।** એટલે એક ભાવ બરાબર તત્ત્વથી જોણે બહુયો તેણે સર્વ ભાવો તત્ત્વથી બાણી લીધા એમ સમજવું. બાહ્ય વસ્તુ સાથે જેમ બને તેમ મારે સંબંધ ઓછો કરવો જોઈએ, કારણ કે તેની સાથે ગાઠ સંબંધ હોય ત્યાંસુધી તેટલા પૂરતો સ્વ સાથે સંબંધ થતો નથી અથવા ઓછો થાય છે. આવી રીતે અનેક પ્રકારના અપાયને ચિંતવતો અને તેના નિવારણની જરૂરીઆત વિચારતો ચેતન આ દ્વિતીય ધર્મધ્યાનની ભાવના કરે છે. કર્મનો અપાય અને આત્મસિદ્ધિનો ઉપાય ચિંતવવો એ આ ધ્યાનનું ખાસ લક્ષણ છે.

વિપાકેવિચય ધર્મધ્યાન:—કર્મના વિચિત્ર ફળનું ચિંતવન કરવું અને પ્રતિલક્ષણ તે કેવી રીતે ઉદયમાં આવે છે તેનો વિચાર કરવો એ કર્મફળ ચિંતવનરૂપ ધર્મધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ આ ચાર રૂપે અથવા ચારને પ્રાપ્ત કરીને કર્મો પોતાનું ફળ પ્રાણીને બતાવે છે. એ ચારને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરીને શુભ અશુભ કર્મોનું અથવા પુણ્ય પાપનું ફળ બતાવે છે તેનો જરા વિસ્તાર જોઈએ. પુણ્યમાળા, સુંદર શય્યા, આસન, વાહન, વસ્ત્ર, સ્ત્રી, વાજિત્ર, મિત્ર, કર્પૂર, અગર, ચંદન, સેન્ટ, લવન્ડર, અત્તર, કવળ, હાથી, ઘોડા અને આહાર કરવાના સુંદર ખાદ્ય અને પીવાના સુંદર પેય પદાર્થો મેળવીને પ્રાણી પોતાની માન્યતા પ્રમાણે સુખનો અનુભવ કરે છે; ઊલટી રીતે તરવાર, બંદૂક, તોપ, ઝાંબ, સર્પ, હસ્તી, સિંહ, વાઘ,

અગ્નિ, કુરૂપ અંગ, કાંટા, ક્ષાર ઇત્યાદિ અનિષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણી દુઃખનો અનુભવ કરે છે. સુખદુઃખની પ્રાણીની માન્યતા સત્ય છે કે નહિ તે પર વિવેચન કરવાનો અત્ર પ્રસંગ નથી, પણ તેના શરીરને તથા મનને જે અનુકૂળ લાગે તે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેની માન્યતા પ્રમાણે તે સુખ અનુભવે છે અને ઊલટી રીતે તેને પ્રતિકૂળ લાગતા પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે દુઃખ અનુભવે છે; તેવી રીતે રમણીય ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય, સર્વ ઋતુમાં આનંદ આપે એવી ભૂમિની પ્રાપ્તિ થાય અને જે ક્ષેત્રમાં કામ-લોગનાં સાધનો વિશેષ મળે તેવું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પ્રાણી સુખ મેળવે છે અથવા સુખ મળ્યું છે તેમ માને છે અને તેથી ઊલટી રીતે અતિ ભયંકર, ભય કલેશને આપનાર, અધમ ક્ષેત્રને પ્રાપ્ત કરીને પ્રાણી દુઃખી થયો એમ માને છે. જેટલા વખતમાં દુઃખનો સંપર્ક થતો નથી, ઉત્પાતનો નાશ થાય છે, પવન વરસાદનું તોફાન હોતું નથી અને વિશેષ ગરમી કે ઠંડી હોતી નથી તેવી ઋતુ પ્રાપ્ત કરીને પ્રાણી સુખને અનુભવે છે અને જ્યારે તેથી ઊલટી રીતે અનેક પ્રકારના ઉત્પાત થાય, દુઃખ થાય, સખ્ત વરસાદ પડે, સખ્ત ગરમી પડે, અતિશય ઠંડી પડે, પ્રાણીની રેલ આવે, અથવા વરસાદ ળીલકુલ ન આવે ત્યારે પ્રાણી દુઃખનો અનુભવ કરે છે. પ્રશમ ભાવમાં પ્રાણી વર્તતો હોય છે ત્યારે તેને બહુ સુખ લાગે છે અને કર્મજનિત કોઈ પણ ભાવમાં વર્તતો હોય છે ત્યારે તેને દુઃખનો અનુભવ થાય છે. આવી રીતે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી કર્મવિપાકનો વિચાર કરતાં કરતાં પ્રાણી વિચારે છે કે-કર્મની આઠ સુખ્ય પ્રકૃતિઓ છે અને તેના ઉત્તરભેદો અનેક છે, તે સર્વ પ્રાણીને

સંસારમાં રખડાવે છે, ફસાવે છે, મજબૂત બંધને બાંધીને ચારે ગતિમાં ફેરવે છે. બુદ્ધિશક્તિને અને જ્ઞાનસૂર્યને આવરણ કરનાર જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અતિ પ્રબળપણે જ્ઞાનગુણ ઉપર આચ્છાદન લાવે છે અને પ્રાણીને વસ્તુસ્વરૂપનો ભ્રાંધ થવા દેતું નથી. નવ પ્રકારની દર્શનાવરણીય કર્મોની પ્રકૃતિ પ્રાણીને ઇષ્ટ પદાર્થોનું દર્શન થવા દેતી નથી, તેને સંસારમાં રખડાવ્યા કરે છે. જ્ઞાનાવરણીયથી બાણુવું બંધ થાય છે અને દર્શનાવરણીયથી દેખવું બંધ થાય છે તેમજ બીજા નિદ્રા વિગેરેથી પ્રાણીને એવા પ્રમાદમાં નાખી દે છે કે તે આંખો ઉઘાડીને જીવે એટલો અવકાશ પણ રહેતો નથી. શાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી પ્રાણી સુખનો અનુભવ કરે છે અને અશાતાવેદનીયના ઉદયથી દુઃખનો અનુભવ કરે છે. હેવ તથા મનુષ્યાદિ ગતિમાં શાતાવેદનીયના ઉદયથી બહુ પ્રકારનાં સુખ અનુભવે છે, જો કે તે સુખ તરવારની ધાર પર રહેલ મધુબિંદુનું આસ્વાદન કરવા જેવાં છે, કારણ કે તેથી પરિણામે દુઃખ થાય છે અને અશાતાવેદનીયના ઉદયથી તિર્થંચ તથા નારક ગતિમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ અનુભવે છે. હેવ તથા મનુષ્ય ગતિમાં પણ અશાતાનો ઉદય થાય છે તે અશાતાવેદનીય કર્મ સમજવું. ચતુર્થ મોહનીય કર્મને અંગે ચેતન વિચારે છે કે-દર્શનમોહના ઉદયથી શુદ્ધ દષ્ટિનો લોપ થાય છે અને તેમ થવાથી પ્રાણી સદ્ને અસદ્ તેમજ અસદ્ને સદ્ માનતો તથા બન્નેને સરખા માનતો કે નહિ માનતો સંસારસમુદ્રમાં ડૂબતો જાય છે, સમકિત-શુદ્ધ શ્રદ્ધાન પામતો નથી અને ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી સ્વનો સાક્ષાત્કાર કરી શુદ્ધ ચારિત્રમાં રમણતા કરી શકતો નથી. સંયમ પ્રાપ્ત કરીને પણ વારંવાર પ્રમાદ થયા કરે,

રૂપલના થાય, પાત થયા કરે તે સર્વ આ ચારિત્રમોહનીયને ઉદય સમજવો. આયુષ્યકર્મ પૈકી દેવાયુ કર્મના ઉદયથી દેવ-ગતિમાં ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં અનેક પ્રકારનાં માની લીધેલાં સ્થૂળ સુખોનો અનુભવ કરે છે, મનુષ્યગતિમાં આવી કાંઈક સુખ અને કાંઈક અસુખનો અનુભવ કરે છે, તિર્યંચ આયુકર્મના ઉદયથી જળચર, સ્થળચર, ખેચર તેમજ વિકલેન્દ્રિય અને એકેન્દ્રિયમાંથી એક થઈ દુઃખનો અનુભવ કરે છે અને નરકાયુના ઉદયથી કુંભીપાકાદિ મહાત્મીન વેદના અને એકાંત દુઃખ અનુભવે છે. અનેક ગતિ ભતિમાં સુરૂપ, કુરૂપાદિ અનેક પ્રકારના પયથિધારણ કરે તે સર્વ નામકર્મના ઉદયથી થાય છે. કીર્તિ, લોકપ્રિયતા, વક્તૃત્વશક્તિ, રૂપવાનપણું, ઇન્દ્રિયપ્રાપ્તિ, શરીરખંધારણ વિગેરે અનેક વ્યક્ત રૂપો અને ગુણો આ નામકર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે. એના ઉત્તરભેદો બહુ છે અને તે મનન કરીને ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. સારા ખરાબ ગોત્રમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરવો તે સાતમા ગોત્રકર્મના ઉદયથી બને છે અને અમુક જગ્યાએ જન્મ લઈ ત્યાં ધન ધાન્ય, દાન શક્તિ, લોગ ઉપલોગના પદાર્થો તથા શરીરશક્તિ પ્રાપ્ત કરવી ન બને એ સર્વ અંતરાય નામના આઠમા કર્મના ઉદયથી થાય છે. આવી રીતે આ આઠ કર્મો અને તેની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ પ્રાણીને અનેક પ્રકારનાં સ્થૂળ અને માનસિક સુખદુઃખો અનુભવાવે છે—એવી કર્મના વિષાકની વિચારણા આ તૃતીય ધર્મધ્યાનના ભેદમાં ચાલે છે. જેવી રીતે ઝાઠનાં અપકવ રૂપો પલાલાદિના સંયોગથી એકદમ પાકી બાય છે તેમ તપ વિગેરેના સંયોગથી અપકવ કર્મો પણ તેની સ્થિતિ પરિપકવ થયા પહેલાં લોગવાઈ બાય છે અને

તેની નિર્જરા થઈ શકે છે. મહાયોગી પુરુષો યોગ્ય સામગ્રી પ્રાપ્ત કરીને શુભ ભાવવડે ઘણાં ચીકણાં કર્મોનાં પણુ નાશ કરી નાખે છે અને સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે સ્થિતિએ પહોંચવાનો કુશલ કયો છે ? શુષ્કસ્થાનકમારોહ કરતાં કર્મોના કેવી રીતે બંધ પડે છે ? કર્મો ઉદયમાં આવે છે ? સત્તામાં કેટલાં રહે છે ? કેવી રીતે તેની ઉદ્ધરણા થઈ શકે છે ? તેના ઉદ્ધર્તન, અપવર્તન આદિ કેવી રીતે થાય છે અને તેનું ભેર કેટલું છે ? આત્માના અનંત બળવીર્ય પાસે કર્મો પોતાનું કળ કેવી રીતે આપી શકે છે ? આપતાં અટકી શકે છે અને કેવી રીતે તેના કળને પ્રદેશોદયથી ભોગવી ખારોખાર ફર ફેંકી શકાય છે ? આવી આવી કર્મવિષાકને લગતી અનેક બાબતો, તેઓનું વિરસપણું, તેઓનો ઉદયકાળ, બંધસ્વામિત્વ, તેનો અને આત્માનો સંબંધ, તેઓના વિષાક વખતે થતી ચેતનની દુર્દશા અને તેઓથી ફર રહેવા માટે ચેતનથી થઈ શકતા પ્રયત્નો વિગેરે અનેક બાબતોનો ખારીકીથી વિચાર કરતાં કરતાં પ્રાણી ધર્મધ્યાનના ત્રીજા લેહમાં આગળ વધતો બાય છે અને જેમ જેમ વધારે વિચાર કરે છે તેમ તેમ તેને કર્મકૃત વર્તમાન ચેતનની દશા પર બહુ વિચાર આવે છે; વળી અનેક જીવોને કર્મ કેવી રીતે નચાવે છે તે બોધ ખેદ આવે છે અને એવી એવી અનેક પ્રકારની સ્થિતિ અનુભવતો કર્મવિચારણામાં અને ખાસ કરીને કર્મોના વિષાકની વિચારણામાં એકાગ્રચિત્ત થઈ મનને સ્થિર કરી નાખે છે.

સંસ્થાનવિચાર ધર્મધ્યાન:—આ ધર્મધ્યાનના વિભાગમાં અનાદિ અનંત કલસ્યાથી લોકની આકૃતિ ચિંતવે છે. આ

ધ્યાન પર સ્થિત થતાં પ્રાણી વિચાર કરે છે કે-આકાશમાં આ લોક આવી રહેલો છે. શ્રીમત્ સર્વજ્ઞ મહારાજે તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે આ લોકમાં રહેલી ચેતન અને અચેતન વસ્તુઓ સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ પોતાના નિયમ પ્રમાણે પામ્યા કરે છે, તેનો કોઈ કરનાર છે નહિ અને હોઈ પણ શકે નહિ તેથી તે લોક અનાદિસિદ્ધ છે. ઊર્ધ્વ લોક, તિર્યગ્ લોક અને અધો લોક એવા ત્રણ વિભાગવાળા આ લોકને સુરાસુર-નરનો આધાર કહેવામાં આવે છે. ઘનોદ્ધિ, ઘનવાત અને તનુ-વાત એ ત્રણ અધોલોકને ધારણ કરી રાખે છે અને એ સર્વ આકાશ ઉપર રહે છે. એ લોક નીચે વેત્રાસન(ખુરશી)ના આકારવાળો છે, વચ્ચે ઝલ્હરી જેવા આકારનો છે અને ઉપર મૃદંગનો આકાર ધારણ કરે છે. (લોકનાલિકાનું ચિત્ર ઘણી જગ્યાએ ચિત્રરેલ હોય છે તે જોવાથી આ આકાર સ્પષ્ટ થશે.) એની ઊંચાઈ નીચેથી મધ્ય લોક સુધી સાત રાજની છે અને મધ્યથી ઊંચે સુધી સાત રાજની છે. પહોળાઈ નીચે સાત રાજની છે, વચ્ચે ઘટીને એક રાજની થઈ જાય છે અને ઉપરના ભાગમાં વચ્ચે પાંચ રાજની થઈ આખરે ઉપર જતાં એક રાજની થઈ જાય છે. (એક રાજનું પ્રમાણ અસંખ્યાતા યોજન સમજવું.) આમાં નીચેના સાત રાજમાં અતિ ભયંકર નારકીઓનો વાસ છે અને તેની સાત ભૂમિઓ છે. સર્વથી નીચેની ભૂમિ અતિ ભયંકર, તેની ઉપરની જરા સારી, એમ ઉત્તરોત્તર ભૂમિઓ હોય છે. કેટલાંક નારકીનાં ક્ષેત્ર અતિ ઉષ્ણ હોય છે અને કેટલાંક તદ્દન શીત હોય છે. તેની ગરમી તથા ઠંડી એવી હોય છે કે તેની પાસે આફ્રિકાના સહરાના રણની ગરમી

કે ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશની ઠંડી કરી ગણતરીમાં આવે નહિ. સખ્તમાં સખ્ત પોલાદનું લોહું હોય તેનું પણ પ્રવાહી થઈ જાય એવી સખ્ત ગરમી ત્યાં હોય છે. આવી અતિ ભયંકર પાપભૂમિ મધ્ય માંસનું ભક્ષણ કરનાર, પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ કરનાર, મહાઆરંભ કરનાર, મહાઅસત્ય બોલનાર, ઘાડ-ચોરી કરનાર, મહાપરિશ્રદ્ધ રાખનાર, પરસ્ત્રીલંપટ અને મિશ્ર્યાત્વ તથા વિષય-કષાય આદિથી ભરપૂર નારક ગતિ દુઃખ પ્રાણીઓ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાંના પાર્થિવ વિચારણા. વૃક્ષનાં પાંદડાંઓની અણીઓ તરવારની

અણી જેવી છે, ત્યાંની ભૂમિ અત્યંત દુર્ગંધ યુક્ત છે, વૈકિર્ય ચરખી, લોહી અને માંસના કાદવથી ભરપૂર છે, વિકુર્વેલાં અત્યંત ભયંકર પણ પક્ષીઓ ત્યાં ચીસો પાડ્યા જ કરે છે, જમીન પર વજ્ર જેવા કાંટા પડેલા હોય છે, શાદમલિવૃક્ષ દેખાવમાં જ મહાભયંકર લાગે છે, આવી નારકી-માં ચોતરફ રહેલાં સાંકડા મુખવાળાં આલાં-ગોખલાઓમાં ઉત્પન્ન થઈ વજ્રાગ્નિમય પૃથ્વીતળ ઉપર પડે છે. એનાં ઉત્પત્તિ-સ્થાન જ એવાં ભયંકર હોય છે કે દરેક ક્ષણે થવાની વેદનાની શરૂઆત તેમાંથી જ થાય છે. જેટલા ન સહન થઈ શકે તેવા વ્યાધિઓ હોય, જેનો ઉપાય પણ થઈ શકે તેવું ન હોય તેવા સર્વ વ્યાધિઓ નારકીના જીવોને શરીરના દરેક રોમરાયમાં થાય છે અને તે જન્મથી જ તેને લાગેલા હોય છે. આવા અતિ ભયંકર સંયોગોમાં જન્મ પામેલ પ્રાણી દીન થઈ જાય છે અને કેઈ દિવસ ન જોયું હોય તેવું ભયંકર સ્વરૂપ નજર આગળ જોઈને શરણ માગવા મંડી જાય છે અને ચારે બાજુએ કેઈ

મદદ કરનારને મેળવવા નજર કરે છે, પણ ત્યાં કોઈ તેનું સચું હોતું નથી, કોઈ તેને મદદ કરનાર મળતું નથી, જે ત્યાં હોય છે તે સર્વ નિષ્કરુણ, પાપી, કૂર, ભયાનક અને ખેડાળ શરીરવાળા હોય છે, અગ્નિના તણખા જેવી આંખોવાળા હોય છે અને ચંડ શાસનવાળા હોય છે. ત્યાં દેખાતી નદીમાં લોહી અને માંસનો કાદવ હોય છે, આવી ભયંકર ભૂમિમાં પોતાને આવેલ જાણી પ્રાણી વિચારમાં પડી જાય છે કે આ ભૂમિ કઈ અને અહીં પોતે કેમ આવ્યો અને કોણે આણ્યો ? પછી વિભંગજ્ઞાનથી તથા જાતિસ્મરણથી ત્યાં આવવાનું કારણ જાણી પોતાના પાપકર્મો માટે કેટલાકે ખેદ કરે છે પણ તે બહુ મોટો હોય છે. મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરી કેટલાક પ્રાણીઓ જ્યારે અનેક પ્રકારનાં શુભ કૃત્યો કરી, પરોપકાર કરી આત્મોત્તતિ કરે છે ત્યારે પોતે ત્યાં એવાં મહાપાપકૃત્યો કર્યાં કે જેથી આવી ભયંકર ભૂમિમાં આવવું પડ્યું એ વિચારણાથી તેનું મન નિરંતર બળ્યા કરે છે. મનુષ્ય તરીકે જે પ્રાણીઓને દુઃખો આપ્યાં, ત્રાસ પમાડ્યા, હેરાન કર્યા તે સર્વ આજે તેની સામા થઈ હેરાન કરે છે, દુઃખ આપે છે, કદથના કરે છે—આવા આવા અનેક અનુભવો તેને નારકીમાં થાય છે. ત્યાં તે અન્ય જીવો સાથે પરસ્પર લડે છે, શરીરના કટકા થઈ જાય તેવી યાતનાઓ સહન કરે છે, ઉષ્ણ ભૂમિમાં તાપ ખમે છે, શીત ભૂમિમાં ઠંડી સહે છે, પરમાધામી જીવો જેઓ અન્યને દુઃખ દેવામાં રાજ રહે છે તેઓ તેને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપે છે તે સર્વ સહે છે, અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ અને દુઃખો સહન કરે છે. શરીર વૈક્રિય હોવાથી પારાની પેઠે વિશીલ્ય થયા છતાં પણ પાછું એકઠું

થઈ જાય છે અને એ દુઃખમાંથી બચવા માટે મરવાના અનેક ઉપાયો શોધે છે પણ આયુષ્ય નિકાચિત હોવાથી તેનું કાંઈ ચાલતું નથી, તેનું મૃત્યુ પણ થતું નથી અને અતિ લાંબો વખત મહાદુઃખ અનુભવે છે. વિષયતૃપ્તિ, ઇન્દ્રિયભોગો, પરધન-હરણ, જીવવધ વિગેરે પાપો કરતી વખત અલ્પ સમય સુખ લાગે છે પરંતુ તેના પરિણામમાં આવી ભયંકર ચાતનાઓ બહુ દીર્ઘ કાળ સુધી સહન કરવી પડતી હશે તેનો તેને પાપાચરણ કરતી વખતે ખ્યાલ પણ હોતો અથવા રહેતો નથી. ત્યાં ગયા પછી તો બાપડો ઘણો વિચાર કરે છે કે-હવે શું કરું ? કોને શરણે જઈ ? કેવી રીતે આ પીડામાંથી છૂટું ? વિગેરે વિગેરે વિચારો કરે છે પણ તેનું કાંઈ ચાલતું નથી. તેમાં કેટલાક વસ્તુસ્વરૂપ સમજે તેને વિચાર થાય છે કે પાપ કરીને પોષેલા મિત્ર, પુત્ર, સ્ત્રી, બાંધવ વિગેરે અહીં કોઈ મને મદદ કરવા આવતા નથી, મને પાપકાર્યની સલાહ આપનાર સ્નેહીઓ દૂર ગયા છે અને જેનાં નિમિત્તે મેં દોષો કર્યાં તે તો દેખાતા પણ નથી. આવા આવા વિચારથી તેનું મન જ્યારે મહાકદર્થના પામતું હોય છે ત્યારે અન્ય જીવો તેના પર વૈર લેવા માટે તેની સાથે લડવા આવે છે, તેની નિર્ભક્ષના કરે છે, તેના શરીરને ચૂંટે છે, તેને યંત્રમાં પીડે છે, દબો છે, શાદમલિવૃક્ષ સાથે ઘસે છે અને તેને કુંભીપાકમાં નાખે છે. નારકીના જીવો ક્ષેત્રના ગુણને લીધે પરસ્પર દુઃખ દેવામાં તત્પર, કજીઓ કરવાની ઈચ્છાવાળા, અતિ કનિષ્ઠ કુળ્લુદિ લેશ્યા ધારણ કરનારા અને પાપી, ભયાનક તેમ જ દુષ્ટ થઈ જાય છે અને ત્યાંના પરમાધામીએ વિકુર્વેલાં લોકાની

આંચવાળાં ગીધ, તામ્રના સુખવાળા કાગડા અને લોહાના ચરણવાળાં ગજરણ્ય પક્ષીઓ પ્રાણીના મર્મસ્થાનને વીંધી નાખે છે. જૂદાં જૂદાં પાપો કરનારને કેવી પીડા થાય છે તેનું વર્ણન કરવાથી બહુ લાંબાણ થઈ જાય, પરંતુ ટૂંકામાં આ નરક-ભૂમિમાં પ્રાણીને એવી અસહ્ય પીડા થાય છે કે તેનું વર્ણન સાંભળતાં પણ ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય. આવી અસહ્ય વેદનાઓ નીચેની સાતે ભૂમિમાં પ્રાણીઓ બહુ દીર્ઘ કાળ સુધી પોતાના પાપના ઉદયથી ભોગવે છે. ત્યાં જીવોને એવી ભૂખ લાગે છે કે આખા જગતનું સર્વ અનાજ ખાઈ જાય તો પણ શાંતિ થાય નહિ, તૃષા એવી લાગે છે કે ગમે તેટલું પાણી પીએ તો પણ તે તૃપ્ત થતી નથી, છતાં તેઓને જરા પણ આહાર કે પીવાને ટીપું પણ પાણી મળતું નથી. વળી જેમ જેમ નીચેની ભૂમિને તપાસીએ તેમ તેમ ત્યાં યાતના, દુઃખ, આયુષ્ય, ભય વધારે વધારે હોય છે અને સૌથી નીચેની સાતમી ભૂમિમાં તે પરાકાષ્ઠાને પામે છે. અઘો લોકની આવી સ્થિતિ છે.

મધ્ય ભાગ ઝાલર જેવો છે. ત્યાં અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો છે. આ મધ્ય વિભાગના મધ્યમાં મનુષ્યનાં ક્ષેત્રો (અઢીદ્વીપ) છે.

તેના ઉપર ઊર્ધ્વ લોકમાં દેવતાનાં વિમાનો દેવગતિ સુખ વિચારણા આવે છે. તેમાં ખાર દેવલોક છે. દેવલોકમાં રાત્રિ દિવસનો ક્રમ હોતો નથી, રતનની પ્રભાથી સર્વદા પ્રકાશ રહે છે. ત્યાં વરસાદ, તાપ કે ઠંડીની ઋતુના ફેરફાર નથી, એકસરખો અને સર્વ પ્રકારે સુખ દેનારો વખત હોય છે. ત્યાં કોઈ પ્રકારનો ઉત્પાત, ભય કે સંતાપ હોતો નથી. ત્યાં વિમાનની ભૂમિઓ રતનજડિત હોય છે,

ચંદ્રકાન્તની શિલામય હોય છે અને વચ્ચે હીરા, પરવાળા વિગેરે અનેક ઝવેરાતોનો દેખાવ હોય છે. વાવોમાં સોનાનાં પગથિયાં હોય છે, સુવર્ણમય કમળથી આચ્છાદિત હોય છે. ક્રીડાવૃક્ષોમાં વિશેષે કદપવૃક્ષો હોય છે. ત્યાં સર્વત્ર સુંદર ગીત, કિન્નરના અવાજ, યક્ષનાં ગાન અને દેવાંગનાનાં નુપૂરના અવાજથી સર્વત્ર આનંદ જ દેખાય છે. અસંખ્ય યોજન સુધી એકી વખતે ખબર આપવાની સંકલના મનોહર ઘંટાનાદ દ્વારા અને હરિણૈર્ગમેષી દ્વારા કરેલી હોય છે. દેવતાઓ દેવાંગના સાથે મનુષ્યલોકની અંદર પુષ્પઅરણ્યમાં, પર્વતના કુંજમાં અને વાડીવનનાં આરામોમાં ક્રીડા કરવા આવે છે. દેવાંગનાઓ અને કિન્નરીઓ વીણા હાથમાં લઈ જે વખતે ગાન કરે છે તે વખતે અદ્ભુત સ્થૂળ આનંદ થાય છે. આવી રીતે ત્યાં નિરંતર ઉત્સવ થયા કરે છે. નાટક થયા કરે છે, આનંદ થયા કરે છે અને સ્થૂળ સુખ તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે તેવી રીતે ભોગવાતું સ્પષ્ટ અનુભવી શકાય છે. એનાં વિમાનોનાં તથા પુષ્કરિણીનાં, પ્રાસાદોનાં અને વ્યવસાય, ઉત્પાદ કે અભિષેક વિગેરે શાળાઓનાં, ચૈત્યોનાં અને વૃક્ષોનાં વર્ણુન વાંચતાં અથવા લખતાં અતિ આનંદ થાય તેમ છે. ત્યાંની દેવાંગનાઓ શૃંગારથી ભરપૂર, લાવણ્યની ભૂમિ, સુંદર શરીર અને હૃદયભાગથી અતિ આકર્ષક, પૂર્ણચંદ્રના જેવા સુખવાળી, વિનીત, સુંદર હાવ-ભાવવિલાસયુક્ત અને એટલી રમણીય હોય છે કે જાણે લક્ષ્મી તેનાથી હારીને પદ્મદ્રુમાં રહેતી હોય નહિ ! તેઓનાં શરીર સુધદ્, વસ્ત્ર ખરાખર શોભતાં અને ખેસતાં, વિવેક વિનયયુક્ત

અર્થાં અને વિચાર અતિ વિશાળ હોવાથી તેઓ એકસરખી રીતે દેવીના નામને સાર્થક કરનારી હોય છે. ત્યાં કોઈ પણ દુઃખી, દીન, લૂલો, અપંગ, વૃદ્ધ કે રોગી જોવામાં જ આવતો નથી. આવા સુરાલયમાં પ્રાણી સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે. અતિ સુંદર અને સુઘટ્ટ શરીર અહીં પ્રાણીને પ્રાપ્ત થાય છે, જન્મથી જ ઘડી પછી નિરંતર યૌવનાવસ્થા રહે છે અને સર્વ ઇંદ્રિયોને પોષે તેવા પદાર્થો અને સુખો તેને અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં સુખશય્યામાં ઉત્પન્ન થઈને ઊઠતાં જ તેને યૌવન પ્રાપ્ત થાય છે અને પોતે આ શું દેખે છે? તેના વિચારમાં ક્ષણ વાર તો પડી જાય છે. એને સર્વ વસ્તુ એટલી રમ્ય, શ્લાઘ્ય, પ્રિય અને ભવ્ય લાગે છે કે પોતે ઇંદ્રજાળ કે સ્વપ્ન તો જોતો નથી એવો વિચાર થાય તેવું થાય છે. ત્યાં તો દેવીઓ તેને વધાવે છે, પ્રશંસા કરે છે, નમન કરે છે વિગેરે જોઈ પોતે ઉપયોગ મૂકી અવધિજ્ઞાનથી પોતાનું સ્વરૂપ જાણી આનંદ પામે છે. દેવીઓ પણ તેને કહે છે કે-આ અમુક દેવલોક છે, અહીં રમ્ય વિમાનમાં આપને રમણ કરવાનું છે, મહાપુણ્યથી આપનો અહીં જન્મ થયો છે, સુંદર દેવાંગનાઓ આપના આદેશની રાહ જુઓ છે, આ આપનું વિમાન છે, આ આપને ખેસવાનું વાહન* છે, આ આપનો રથ છે, આ સુખાસન છે વિગેરે વિગેરે કહી જયનાદની ઉદ્ગ્રોહણ કરે છે. નવીન ઉત્પન્ન થયેલ દેવ તે સાંભળે છે અને પોતે ઉપયોગ મૂકી સર્વ જુઓ છે ત્યારે પોતે કરેલ શુભ કાર્યો, તપશ્ચરણ, પૂજાર્હિ સત્કાર્ય દેખીને મોહના આવેશમાં ત્યાં સ્થિત થાય છે. પછી પોતાનાં શુભ

* આભિયોગિક દેવો વાહનનું રૂપ ધારણ કરે છે.

કર્મના ઉદય પ્રમાણે સ્થૂળ સુષ્ણ લોગવે છે, માનસિક આનંદ પણ લોગવે છે, શાશ્વતા ચૈત્યે જઈ જિનપૂજા કરે છે, તીર્થસ્થાનો ભેટે છે, મહોત્સવાદિ પ્રસંગે અન્ય તીર્થે તથા નંદીશ્વર દ્વીપે જાય છે અને જેમ મનમાં આવે તેમ સ્વતંત્ર રીતે સ્થૂળ, માનસિક કે શારીરિક સુખ લોગવે છે. તે એટલું સુખ લોગવે છે અને આનંદમાં એવો લીન થઈ જાય છે કે સાગરોપમ જેવો અસંખ્યાતો કાળ ચાલ્યો જાય છે તેને પણ જાણે જાણી શકતો નથી. કોઈ વખત ગીત સાંભળવામાં, કોઈ વાર નૃત્ય જોવામાં, કોઈ વાર વિલાસિની સાથે ફીડા કરવામાં અને કોઈ વાર નંદનવન વિગેરેમાં ખેસી આનંદ લોગવવામાં સમય ચાલ્યો જાય છે. સ્વર્ગમાં એટલું સુખ છે કે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે, કારણ કે ત્યાં સુખનાં જ સર્વ સાધનો અને સામગ્રીઓ એકઠી થયેલી હોય છે. ખાર દેવલોકના દેવો ઉપરાંત નવ ઐવેયકમાં જે વૈમાનિક દેવો છે તે કલ્પાતીત છે અને પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવો પણ કલ્પાતીત છે. તે જ્ઞાનધ્યાનમાં જ મગ્ન રહે છે. પ્રાચે આસન્નસિદ્ધ જીવો આ અનુત્તર વિમાનમાં અને અનંતરલવમાં મોક્ષે જનાર જ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉદ્દભવે છે. અકેક વિભાગ ઉપર ઉપર જતાં વિશેષ વિશેષ લેશ્યાશુદ્ધિ થાય છે અને ઉત્ક્રાન્તિ પણ વિશેષ થયેલી હોય છે એમ સાધારણ રીતે જણાય છે. આવાં સ્થૂળ અને માનસિક સુખથી પણ વિશેષ સુખને આપનાર, એકાંત આત્મગુણમાં રમણ કરાવનાર, શુદ્ધ, કર્મત્રાત રહિત, ચિદાનંદઘનસ્વરૂપ જીવોના અંતિમ સ્થાન તરીકે સિદ્ધશિલા તેની ઉપર ખાર યોજને રહેલી છે, જે નિરંતર શાશ્વત છે. તેનું નામ ઈષત્પ્રાગ્ભારા છે. ત્યાં

રહેલા જીવો આત્મારામમાં રમણ કરે છે અને ત્યાંથી કદિ પણ તેઓની વિચ્યુતિ થતી નથી. આવી રીતે અધોલોક અને ઊર્ધ્વ-લોકનું ધ્યાન આ ચતુર્થ ધર્મધ્યાનમાં કરે છે. આ ખાખતમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે શ્રી અજિતનાથ ચરિત્ર (દ્વિતીયપર્વ)માં લગભગ એક હજાર શ્લોકો લખ્યા છે તે વાંચી જવાની ખાસ લલામણ છે.

આ ધર્મધ્યાનના ભેદો પર વિચાર કરતાં લેશ્યાની અત્યંત શુદ્ધિ થાય છે અને એવો સુંદર વૈરાગ્ય થાય છે કે તેનો અનુભવ કરવાથી જ તેનો ખ્યાલ આવી શકે. એ સુખ અતીંદ્રિય હોવાથી સ્વસંવેદ જ છે પરંતુ બહુ જ આનંદપ્રદ છે. એ ધર્મધ્યાનના પરિણામે જીવ શુક્લધ્યાન પામી મોક્ષે ન જાય તો દેવલોક તથા ઐવેયક વિગેરે દેવ સંબંધી અનેક પ્રકારનાં સુખો ભોગવી આનંદમાં જીવન ગાળે છે અને ત્યાંથી કાળ કરી, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ લઈ સુંદર ભોગો ભોગવે છે. ત્યાર પછી વિવેક આદરીને સ્થૂળ સુખ અને આત્મીય સુખ વચ્ચેનો તફાવત જાણે છે અને ધ્યાનનો આશ્રય કરીને કામભોગનો ત્યાગ કરે છે અને શુભ ધ્યાનથી સર્વ કર્મનો નાશ કરીને અવ્યયપદ પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે ધર્મધ્યાન બહુ જ ઉપયોગી હોવાથી તે ખાસ લક્ષ્ય ખેંચનાર છે. એ સાલંબન ધ્યાન છે એ આટલા વિવેચન ઉપરથી જોવામાં આવ્યું હશે. હવે પછી જ્યારે નિરાલંબી શુક્લધ્યાન પર વિવેચન કરવામાં આવશે ત્યારે તેની અને ધર્મધ્યાનની વચ્ચે તફાવત શું છે ? તે બરાબર સમજાશે. ધર્મધ્યાનના વિષયને જૈન યોગકારોએ બહુ વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે. શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય ધ્યેય વિશેષને અંગે તેના પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત એવા

આર વિભાગ પાડે છે અને જ્ઞાનાર્ણવમાં શુભચંદ્રાચાર્ય ધર્મ-ધ્યાનના એ જ આર લેદો પાડે છે. એ આરે લેદોને ધ્યેયના પેટાવિભાગ સમજવામાં આવે તો તે વસ્તુસ્વરૂપને અંગે વિરોધ રહિત લાગે છે. એ પિંડસ્થાદિ ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ એટલું આકર્ષણ કરનારું છે કે એ પર જરા સંક્ષેપથી દૃષ્ટિપાત કરી જવો એ આ પ્રસ્તુત પ્રકરણને અંગે ખાસ ઉપયોગી જણાશે. આપણે ઉપરોક્ત યોગશ્રેયોમાં બતાવેલ તેઓનું સ્વરૂપ વિચારીએ. એ વિભાગો જોવાથી ધર્મધ્યાન કેટલું સાલંબન છે અને ધ્યાનાદિ યોગમાં જ્યારે પ્રાથમિક સ્થિતિમાં પ્રાણી હોય છે ત્યારે આલંબનની કેટલી જરૂરીઆત છે તે જણાશે. આ ઉપરાંત અહીં એટલું પણ જણાવી દેવાની જરૂર છે કે-આ ધર્મધ્યાનના અધિકારી કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે અપ્રમત્ત અવસ્થામાં રહેલ વજ્રરૂપભનારાય સંઘયણુવાળા જીવો કહ્યા છે તેથી છેવટું સંઘયણુવાળા શરીરે તો ધર્મધ્યાનની ભાવના જ રહે છે. આ બાબત અહીં જણાવી દેવાની ખાસ જરૂર એટલા માટે છે કે-આ બાબતમાં ઘણા પ્રાણીઓ પોતાનો અધિકાર સમજ્યા વગર, યોગ્યતાની તુલના કર્યા વગર આલંબનને છોડી દેવા ઉદ્ધત થઈ જાય છે ને આત્મવંચના કરી આત્માનો બહુધા પ્રપાત કરાવે છે. ધ્યાનના વિષયમાં જરા પણ ગેરસમજુતી ન થવી જોઈએ એની ખાસ જરૂર છે, કારણ કે એ આત્મીય વિષય છે અને આત્મા જો વિશેષ વિકસિત થયો ન હોય તો ઘણીવાર તેના દ્વારા જ તે મોહમાં પડી જઈ નીચો ઉતરી જાય છે તેથી આ વિષયમાં ખાસ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. પોતાની યોગ્યતા વિચારી અવલંબનોને તજવાં નહિ, તેમાં

પણ સિદ્ધ અવલંબનોને તણ દેવાથી ઘણી વાર પ્રથમ પગથિયું જ હાથથી આધ્યું જાય છે અને પોતે યોગમાં આગળ વધ્યો છે એમ માનનાર મનુષ્ય તદ્દન પ્રાથમિક સ્થિતિમાં પણ હોતો નથી એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવી. આ અગત્યની બાબત પર તેટલા માટે લક્ષ્ય રાખવાનું જણાવી આપણે પિંડસ્થાદિ ચાર વિભાગ પર વિચાર કરીએ.

પિંડસ્થદેયેય. આ વિભાગમાં પાંચ ધારણાઓનો સમાવેશ થાય છે. પિંડનો અર્થ અહીં વસ્તુ સમજવો. ક્ષેય આત્માને કરવાનો છે, પરંતુ તેના પ્રકાર જૂદા જૂદા છે અને તે જૂદી જૂદી રીતે ધ્યાનવિષય થઈ શકે છે. એ માટે પાંચ પ્રકારની ધારણાનું સ્વરૂપ અહીં ખાસ સમજાવવા યોગ્ય છે. પાર્થવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી અને તત્ત્વભૂ અથવા તત્ત્વરૂપ-વતી એવી પાંચ ધારણાઓ છે. પ્રથમ પાર્થવી ધારણામાં આત્માને ક્ષેય કરે તે આવી રીતે : નિઃશબ્દ, કલ્પલોભ રહિત, સફેદ ક્ષીર સમુદ્ર જેનું પ્રમાણ મધ્યલોક જેવડું છે તેની વચ્ચે એક હજાર પાંખડીવાળું, જેની કાંતિ ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ છે અને જેનો રંગ સુવર્ણ જેવો છે એવું કમળ વિચારે; એ કમળની મધ્યમાં મેરુપર્વત જેટલી ઊંચાઈવાળી પીત રંગથી શોભતી અને દિશાઓને શોભાવતી કર્ણિકા(દીંદુ) વિચારે; એ કર્ણિકા ઉપર એક શ્વેત રંગનું ઊંચું સિંહાસન ચિંતવે અને તે સિંહાસન ઉપર પોતાના આત્માને ક્ષોભ રહિત, સુખરૂપે અને શાંતસ્વરૂપે વિરાજિત ચિંતવે અને સાથે વિચારે કે—એવો સુંદર ચેતન રાગદ્રેષને દૂર કરવા સમર્થ છે અને સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મોનો નાશ કરવાના કાર્યમાં

ઉદ્ધત થઈ રહેલ છે. આવી રીતે આત્માનું ચિંતવન કરી તેને યોગસિંહાસન પર બેઠેલો ચિંતવવો એ પ્રથમ પાર્થવી ધારણાનું સ્વરૂપ છે. એમાં ચેતન એટલી વિમળ દશા લોભવે છે કે તેનો ખ્યાલ અનુભવથી જ થઈ શકે તેમ છે. બીજી આખેયી ધારણામાં પ્રથમ તો પોતાના નાભિકમળમાં સોળ પત્રવાળું કમળ ચિંતવે, એ સોળ પત્રો ઊર્ધ્વ છે એમ ચિંતવવાં અને તે દરેક ઉપર અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ૠ, ૠ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ એ સોળ અક્ષરોની સ્થાપના કરવી અને વચ્ચેની કર્ણિકામાં હું અક્ષર જેને મહામંત્ર કહેવામાં આવે છે એ વિચારવો. એ મહામંત્ર હું અક્ષરની રેફમાંથી પ્રથમ ધૂમાડાની શિખા ચાલે છે, પછી અગ્નિના તણુખા ઊડે છે અને છેવટે અગ્નિની જ્વાળા પ્રબળ બેરથી નીકળે છે. આ નાભિસ્થ કમળની સામી બાજુ હૃદયસ્થ કમળ જેને આઠ પાંખડીઓ હોય છે તેને અઘોમુખ ચિંતવવું. એ નાભિસ્થ કમળમાંથી નીકળતી અગ્નિની જ્વાળા હૃદયસ્થ અષ્ટકળ કમળ જેની પ્રત્યેક પાંખડી પર એક એક કર્મની સ્થાપના કરેલી હોય છે તેને બાળી નાખે છે એમ ચિંતવવું. આવી રીતે મહામંત્રમાંથી નીકળેલો અગ્નિ આઠ કર્મોને બાળી નાખે છે એમ વિચારવું. વળી એ ઉપરાંત શરીરની બહાર ત્રિકોણ અગ્નિ બહુ બેરથી બળતો હોય એમ ચિંતવી તે અગ્નિ જાણે ધૂમ વગરનો પણ વડવાનળ જેવો સખત છે એમ ધ્યાવવું. તે બહારનો અગ્નિ અંતરંગની મંત્રાગ્નિને દગ્ધ કરે છે, શરીરને ભસ્મ કરે છે અને સાથે નાભિસ્થ સોળ પત્રવાળા કમળને પણ ભસ્મ કરી છેવટે પોતે શાંત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ચેતનનું સામર્થ્ય

ખતાવનાર આગ્નેયી ધારણા થાય છે. એમાં પશુ કર્મસમૂહનો નાશ કરનાર ચેતનની અતિ વિપુળ આંતરદશા સ્થૂળ સ્વરૂપે ખતાવી જવાય છે એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવું. ત્રીજી મારુતી ધારણાને વાયવી અથવા શ્વસના એવું પશુ નામ આપવામાં આવે છે. એમાં આકાશભાગને પૂરનાર મહાવેગથી ગતિ કરનાર પવનનું ચિંતવન કરે. એમ વિચારે કે-પવન દેવની સેનાને ચલાયમાન કરે છે, સ્વર્ગને કંપાવે છે, વાદળોને વિખેરે છે, સમુદ્રને ફોલ કરે છે, વળી તે લોકમાં સંચાર કરે છે, દશે દિશાઓમાં ગમન કરે છે અને પૃથ્વીના તળિયામાં પેસે છે. આવા પ્રબળ વાયુથી રજને ઊડાવી દે છે (કર્મરજને એમ લાગે છે) અને પછી તે જ પવનને શાંત કરવાનો અભ્યાસ પાડી તેને નરમ બનાવી દે છે. આવી રીતે પવનને અંગે કર્મરજ ઊડાવવાની ધારણા કરવી તે ત્રીજી વાયવી ધારણા છે. એમાં પશુ ઉદ્દેશ અને ઉદ્દિશ્ય એક જ છે એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. ચોથી વારુણી ધારણામાં ઈંદ્રધનુષ, વિજળી, ગર્જનાદથી યુક્ત અને વાદળાંઓ સહિત આકાશ ચિંતવે. એ વાદળાંમાંથી અમૃતની પેઠે અથવા મોતીનાં બિંદુઓની ધારા પેઠે વરસાદ ધીમે ધીમે પડે છે એમ વિચારે. તેમાં અર્ધ ચંદ્રાકાર, મનોહર અમૃતમય જળનો પ્રવાહ આકાશને ભરપૂર કરી દે છે એમ ચિંતવે અને તે આ દિવ્ય ધ્યાનથી થયેલા જળના અચિંત્ય પ્રભાવથી સમસ્ત ભસ્મ ધુએ છે એમ ચિંતવન કરે. જળના પ્રવાહથી કર્મરજ સાફ થાય છે એવો અત્ર વિચાર કરવાનો છે, પશુ કલ્પના આકાશ વિગેરેની હોવાથી બહુ આનંદપ્રદ લાગે છે. ચોમાસાના દિવસોમાં ઝરમર

ઝરમર વરસાદ આવતો હોય, ગરમી જરા પણ હોય નહિ અને સર્વ દિશાઓ શાંત હોય એ વિચાર જ એક પ્રકારની શાંતિ આપે છે. પાંચમી તન્મત્રૂ અથવા તત્ત્વરૂપવતી ધારણામાં સાત ધાતુ રહિત, પૂર્ણચંદ્ર જેવો નિર્મળ અને સર્વજ્ઞ સમાન પોતાના આત્માને ચિંતવે. ત્યાં ધ્યાવે છે કે-પોતાના ચેતનજી અથવા પોતે યોગસિંહાસન પર આફઠ થયેલા છે, દિવ્ય અતિશયથી વિરાજમાન છે, કલ્યાણમહિમા સહિત છે, દેવ અને દેવ્યથી પૂજિત છે, છેવટે તેનાં સર્વ કર્મો ક્ષય પામી ગયાં છે-આવી રીતે અંગગર્ભમાં આત્મસ્વરૂપ ધ્યાવવું એ પાંચમી ધારણાનું સ્વરૂપ છે. આવી રીતે પિંડસ્થ ધ્યેયનું સ્વરૂપ યોગના વિષયમાં નિષ્ણાત થયેલા પુરુષોએ બતાવ્યું છે. એ ધ્યેયમાં ચેતનજીને કલ્પના પર આધાર રાખી સાલંબનરૂપે ચિંતવવાનો છે અને તેનાથી તેની મહત્તા સમજવા ઉપરાંત ચિત્તની સ્થિરતા એક વસ્તુ પર ધીમે ધીમે થતી જાય છે. યોગસિંહાસન પર આફઠ થયેલ ચેતનજીનું ચિંતવન કરવાનું શ્રીમદ્ આનંદધનજીએ છત્રીશમાં પદમાં બતાવ્યું છે તે આ પિંડસ્થ ધ્યેયનું સ્વરૂપ સમજવું. ધર્મધ્યાનને અંગે આ પિંડસ્થ ધ્યેય બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું આલંબન પૂરું પાડે છે. અહીં સાધારણ રીતે સવાલ થાય કે-આત્મતત્ત્વચિંતવનમાં આવી રીતે પૃથ્વી આદિ તત્ત્વનું ચિંતવન કરવાની આવશ્યકતા શા માટે વિચારવામાં આવી હશે, તો તેના સંબંધમાં કહેવાનું એ કે-શરીર પૃથ્વી આદિ ધાતુમય છે અને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. એનો આત્મા સાથે સંબંધ છે. એ સંબંધથી આત્મા મલિન રહે છે અને જ્યાંસુધી એનું સ્વરૂપ આ પ્રાણી વિચારતો નથી ત્યાંસુધી

તેને અનેક વિકલ્પો થયા કરે છે અને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતી નથી. એ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ સ્વાધીન ચિંતવનોથી મનને વશ કરવું જોઈએ. તેને માટે શરૂઆતમાં આલંબનની ખાસ જરૂર છે. પૃથ્વી આદિ તત્ત્વની ધારણા કરવાની જરૂર છે. પૃથ્વી સંબંધી ધારણાથી મન સ્થિર થાય, અગ્નિની ધારણાથી મન અને શરીરને તેમ જ કર્મોને દગ્ધ કરવાની કલ્પનાથી મનનું સ્થંભન થાય, પવનની ધારણાથી શરીર અને કર્મની ભક્ષમને ઉડાવીને મનને ચોભાવે, જળની ધારણાથી રહી ગયેલી રજને ધોઈ નાખી મનને સ્થિર કરે અને પછી આત્મા પોતે જ્ઞાનાનંદમય છે અને શરીર અને કર્મ રહિત છે એમ ચિંતવી તેનામાં મનને સ્થિર કરે. આવી રીતે સાલંબન ધ્યાનથી અભ્યાસ દૃઢ થતો જાય છે અને છેવટે આર્વા શિષ્ટ ધ્યેયના આલંબનથી ચેતન શુક્લધ્યાન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. નિરાલંબન ધ્યાન કેવી રીતે થાય છે તે હવે પછી જોવામાં આવશે. અત્ર પિંડસ્થ ચેતનને ધ્યેય કરવાની અભિનવ કલ્પના પર વિચાર કર્યો, હવે તેથી આગળ વધીએ.

પદસ્થધ્યેયઃ—આ ધર્મધ્યાનના ભેદમાં જૂદાં જૂદાં પદો લઈને આત્મારામનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. આલંબન અત્ર પદોનું રહે છે. પ્રથમ વાર્ણભાતૃક નામનું પ્રસિદ્ધ પદ છે; તેમાં નાભિ ઉપર કમળની સ્થાપના કરવી, તેની સોળ પાંખડી ચિંતવીને પ્રત્યેક પર અ થી અઃ પર્યંત સોળ સ્વરોની સ્થાપના કરવી અને તે સર્વ ફરતા જાય છે એમ ચિંતવવું. તેની ઉપર હૃદયમાં એવીશ પાંખડી અને કર્ણિકાવાળા કમળની સ્થાપના કરવી અને તે પ્રત્યેક પાંખડી પર અને કર્ણિકા પર થઈને

ક થી માંડીને મ સુધીના વ્યંજનોની સ્થાપના કરવી. વહન ઉપર આઠ પાંખડીવાળા કમળની સ્થાપના કરવી અને તે પ્રત્યેક પાંખડી પર ચ થી માંડીને હ સુધીના આઠ વ્યંજનોની સ્થાપના કરવી. આવી રીતે નાભિ પર અષ્ટદળ કમળ, હૃદય પર ચતુર્વિંશતિદળ કર્ણિકાયુક્ત કમળ અને વહન પર અષ્ટદળ કમળની સ્થાપના કરી વર્ણમાતૃકાનું ધ્યાન કરવું. આ સુપ્રસિદ્ધ ધ્યાનથી શ્રુતજ્ઞાનસમુદ્રનો પાર પમાય છે. એમાં ૪૯ અક્ષરો આવે છે તેનાથી નષ્ટાદિ વિષયનું જ્ઞાન થાય છે અને અનેક વ્યાધિઓનો નાશ થવા ઉપરાંત વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ભવાંતરમાં ઉત્તમ ગતિ થાય છે.

મંત્રરાજનું ધ્યાન એ આ વિભાગનો બીજો પ્રકાર છે. એમાં હું અક્ષરનું ચિંતવન કરવાનું છે. એને બીજાક્ષર કહે છે. કનકકમળના ગર્ભમાં કર્ણિકા ઉપર સ્થિત થયેલ અને શુદ્ધ ચન્દ્ર જેવું નિર્મળ, સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું અને દશે દિશામાં ગમન કરતું આ પદ છે તેનું સ્મરણ કરે. આ અક્ષરમાં બુદ્ધ, શિવ, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુની કલ્પના બીજાઓ કરે છે તે ન કરતાં તેમાં દેવાધિદેવ શ્રીજિનેશ્વર ભગવાન જેઓ સર્વજ્ઞ સર્વવ્યાપી અને શાંત છે તેની કલ્પના કરવી. એ અતિ વિશિષ્ટ બીજતત્ત્વ કુંભક પ્રાણાયામથી જૂલતામાં, વહનકમળમાં, તાલુદ્વારમાં ફરતું અને અમૃત વર્ષાવતું સ્મરે; વળી તેને નેત્રમાં જતું, કૈશોમાં સ્થિત થતું અને જ્યોતિષ્વક્રમાં સંચાર કરતું બુદ્ધે અને તેવી રીતે તેને સર્વ દિશાઓમાં ગમન કરતું, આકાશમાં ઉછળતું, કલંકને છેદતું અને ભ્રમને ભાંગી નાખતું બુદ્ધે અને છેવટે તેને પરમસ્થાનમાં લઈ જતું, શિવશ્ચ સાથે જોડતું અને

અતિ આત્મિક આનંદ કરાવતું જીએ. આ મંત્રરાજનું ધ્યાન એકાગ્ર વૃત્તિથી કરવું, એમાં સખલના થવા દેવી નહિ. પછી એ મંત્રરાજની નાસાગ્ર તથા બ્રૂલતામાં સ્થાપિત કરતી વખત તેની સાથે વર્ણની સ્થાપના કરવાનું કોઈ આચાર્યો કહે છે. ત્યારપછી એ મંત્રરાજમાંથી મીંડું કાઢી લેવું, પછી કળા (અર્ધ ચન્દ્રાકાર) કાઢી લેવી, પછી માથેથી રેફ કાઢી લેવો અને છેવટે તેને અનક્ષરત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે એવી રીતે ધ્યાવવું અને ઉચ્ચાર કર્યા વગર તેનું ચિંતવન કરવું. આ અનક્ષરત્વ પદને અનાહત દેવ કહેવામાં આવે છે. એ ચંદ્રલેખા સમાન સૂક્ષ્મ, સ્ફુર-ણાયમાન, સૂર્યની જેવી કાંતિવાળા છે. મતલબ એ અક્ષરમાંથી અનક્ષર સ્થિતિમાં અથવા લક્ષ્યમાંથી અલક્ષ્યમાં ગમન થતું બતાવે છે. એ મંત્રરાજ સૂક્ષ્મ થતાં થતાં છેવટે વાલાગ્ર જેટલું સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે અને એટલી સૂક્ષ્મ સ્થિતિએ જતાં જગતને જ્યોતિમય જીએ છે. આટલી હદે પહોંચે છે ત્યારે તે નિરાલંબન ધ્યાનથી એટલો નજીક આવી જાય છે કે એને અણ્ણિમા વિગેરે સિદ્ધિઓ સિદ્ધ થાય છે, દેવો એની સેવા કરે છે અને એને અતિ અદ્ભુત ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે તેમાં રાચી ન જતાં લક્ષ્યમાંથી અલક્ષ્યમાં ગમન કરવા, સાલંબન-માંથી નિરાલંબન ધ્યાનનો ક્રમ આદરવા અને સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મમાં જવા યત્ન કરે છે. આ અનાહત પદ અતિ આનંદ-જનક છે, મહાકર્મસમૂહનો નાશ કરનાર છે અને શુકલધ્યાનની તદ્દન નજીક મૂકી દેનાર છે. આ મંત્રરાજની ચિંતવનામાં વચ્ચે પરમ તત્ત્વનું ચિંતવન થઈ શકે છે જે ઉપર બતાવાઈ ગયું છે.

પ્રાણુવ બીજના ધ્યાનમાં ૐ પદનું ધ્યાન આવે છે. અરિ-

હંત, અશરીર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ એ પંચ પરમેષ્ઠી છે. એના પ્રથમ અક્ષરની સંધિ કરવાથી આ પ્રણવ બીજ વ્યાકરણના નિયમાનુસાર થાય છે. આ પ્રણવના વાચ્ય પરમેષ્ઠી છે અને એ પદ પરમેષ્ઠીનું વાચક છે તેથી વાચ્યવાચક સંબંધને લઈને તે અત્યંત નિર્મળ પદ છે. ઉપર જે હૃદયકમળ બતાવ્યું છે તેની કર્ષિંકામાં આ પદને સ્થિત કરવું અને બાજુ તેના પર મસ્તકમાં રહેલ ચંદ્રમા અમૃતનો વરસાદ કરે છે તેથી તે આદ્રિંત છે અને મહાપ્રભાવસંપન્ન છે એવા એ મહાબીજ અક્ષય પદસ્વરૂપ ॐ પદને કુંભક પ્રાણાયામથી ધ્યાવવું. આ પ્રણવપદનું ધ્યાન અતિ આનંદજનક છે અને તેને માટે અનેક પ્રકારે યોજના વિશિષ્ટ ગ્રંથોમાં બહુ યુક્તિસર બતાવી છે. પોતાના હૃદયકમળમાં આવા અતિ ઉત્કૃષ્ટ ગુણધારક પરમેષ્ઠીની સ્થાપના કરવી એ વાત જ બહુ આનંદ આપનારી લાગે છે. સ્તંભન, વશીકરણ વિગેરે માટે એનો ધ્યાનવિધિ બતાવ્યો છે પણ મોક્ષાલિલાપીને માટે તે કામનો નથી.

પંચ પરમેષ્ઠી પદ ધ્યાનનો પ્રકાર બતાવતાં અષ્ટહળ કમળનું સ્થાપન કરવું અને તેની વચ્ચે કર્ષિંકા ઉપર નમો અરિહંતાણં એ પદનું સ્થાપન કરવું. ચાર દિશાના ચાર પત્રો ઉપર મહામંત્રનાં ચાર પદોનું સ્થાપન કરવું અને ચાર વિદિશાઓનાં ચાર પત્રો ઉપર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના મત પ્રમાણે एसो पंच नमुकारो आदि ચાર પદોનું અનુક્રમે સ્થાપન કરવું અથવા જ્ઞાનાર્ણવકરના મત પ્રમાણે सम्यग्-दर्शनाय नमः, सम्यग्-ज्ञानाय नमः, सम्यक्चारित्राय नमः, सम्यक्त्वत्पसे नमः

એ ચાર પદની અનુક્રમે સ્થાપના કરવી. આ મહામંત્ર અને અતિ અદ્ભુત સ્થૂળ અને આધ્યાત્મિક ક્ષળ આપનાર મંત્રાક્ષરોથી બહુ લાભ થાય છે અને આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન થાય છે. તેના એટલા બધા લાભો બતાવ્યા છે કે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. એ પદોથી અનેક પ્રાણીઓનાં સાંસારિક દુઃખો નાશ પામી ગયાની હકીકત શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તે ઉપરાંત તેમાં જે પરમેષ્ઠીનાં નામો છે અને તેની વિચારણાને અંગે જે આત્મિક ગુણોનું સ્મરણ થાય તેમ છે તે વિચારવાથી આત્મામાં એક પ્રકારની શાંતિ આવી જાય છે. એ અતિ આહુલાદ-જનક મહામંત્રનું સ્થાપન કરવાનો વિધિ આપણે સિદ્ધચક્રના ચંત્રમાં અને નમસ્કારકલ્પમાં દૃષ્ટિગત કરીએ છીએ. એની સ્થાપના હૃદયમાં થાય ત્યારે સાધારણ રીતે પણ બહુ લય થઈ જાય, આનંદ આવે અને સાંસારિક ઉપાધિઓ વિસરી જવાય તેમ લાગે છે.

આ ઉપરાંત જાપનાં અનેક પદો બતાવ્યાં છે. તેનો આશય આત્મગુણની વિચારણા કરી ગમે તે પ્રકારે તેને શુદ્ધ સ્વરૂપે શોધવો, ઓળખવો, ચિંતવવો, ધ્યાવવો અને સાધ્ય તરીકે નિશ્ચય કરી અંતે પ્રાપ્ત કરવો તે છે. ષોડશાક્ષરી- (સોળ અક્ષરની) વિધામાં સોળે અક્ષરનો જાપ કરવો. અર્હત્સિદ્ધાચાર્યો- પાધ્યાયસર્વસાધુમ્ન્યો નમઃ-છ અક્ષરના જાપમાં અરિહંત સિદ્ધ અને ચાર અક્ષરના જાપમાં અરિહંત પદનું ધ્યાન કરવાનું છે. બે અક્ષરમાં સિદ્ધ પદ અને એક અક્ષરમાં ઐ અક્ષરનું ધ્યાન કરવાનું છે. જેને જેવી રુચિ થાય તેણે તે પ્રમાણે પદનો જાપ કરવો. અસિઆહસા એ પંચ પરમેષ્ઠી નામના પ્રથમાક્ષરનો જાપ બહુ ઉત્તમ ક્ષળ આપનાર છે એમ સિદ્ધાન્તમાં બતાવ્યું છે.

આવી રીતે અનેક પ્રકારના જાપ કરવાથી આત્મગુણમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, એના અભ્યાસથી બહુ આનંદ થાય છે, આશયની સ્થિરતા થાય છે, પણ એનો વિધિ શરૂ કર્યા પછી નિરંતર તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો જોઈએ. એના સ્થિર ચિત્તે અભ્યાસ કરતાં પોતાના મુખમાંથી જવાળા નીકળતી હોય તેમ પ્રાણીને લાગે છે, ત્યારપછી તેને શાંતિ થાય છે, જવાળા દેખાતી બંધ થાય છે અને શ્રીમત્ સર્વજ્ઞને શાંતિથી સ્થિર થયેલા પ્રત્યક્ષ જુએ છે. આવી રીતે સર્વજ્ઞનું દર્શન કરી ધીમે ધીમે યોગમાં પોતે આગળ વધતો જઈ સાધ્યપ્રાપ્તિની સમીપ આવતો જાય છે. આવી જ રીતે ચત્તારિ મંગલં-અરિહંતા મંગલં, સિદ્ધા મંગલં, સાહુ મંગલં, કેવલિપ્પણત્તો ધમ્મો મંગલં। ચત્તારિ લોગુત્તમા-અરિહંતા લોગુત્તમા, સિદ્ધા લોગુત્તમા, સાહુ લોગુત્તમા, કેવલિપ્પણત્તો ધમ્મો લોગુત્તમો। ચત્તારિ સરણં પવજ્ઞામિ-અરિહંતે સરણં પવજ્ઞામિ, સિદ્ધે સરણં પવજ્ઞામિ, સાહુ સરણં પવજ્ઞામિ, કેવલિપ્પણત્તં ધમ્મં સરણં પવજ્ઞામિ એ અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ અને શુદ્ધ ધર્મ માંગલ્યકારી છે એમ ધ્યાવવું, ચાર સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ વિચારવું, અને ચારેનું શરણુ આદરવું એમ ચિંતવવું એ પણ એવી જ રીતે ધ્યાનને પદના આકારમાં રજૂ કરે છે અને ચેતનની પ્રગતિ કરે છે.

વળી મુખમાં આઠ દળવાળા કમળનું ચિંતન કરી શકાય છે. એના પ્રતિપત્ર પર ૐ નમો અરિહંતાણં એ પદના એકેક અક્ષરની સ્થાપના કરવી. પ્રત્યેક અક્ષરનું ધ્યાન કરતાં વચ્ચેની કર્ણિકામાં જાણે કેશરની પંક્તિ હોય તેમ ચિંતવે અને તેમાં અમૃત સમ શાંત માયાળીજનું સ્થાપન કરે. એ માયાળીજ જાણે તેજમય, અતિશ્વેત, પ્રભાવાળું અને મુખકમળમાં કર્ણિકા

ઉપર રહેલું ચિંતવી, જાણે ક્ષણમાં તે પ્રતિપત્ત ઉપર જતું હોય, ક્ષણમાં આકાશમાં જતું હોય, ક્ષણમાં મનનો અજ્ઞાન-અંધકાર દૂર કરતું હોય, જરા વારમાં તાલુપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતું હોય એવી રીતે તેનું ચિંતવન કરે. આ મહામંત્રના જાપની ધીમે ધીમે ટેવ પડવાથી ધ્યાનવિષયમાં ઉત્તરોત્તર બહુ પ્રગતિ થતી જાય છે; છ માસ સુધી એ પદનું ધ્યાન કરતાં નિરંતર પોતે શ્રુતસમુદ્રમાં વિશેષ અવગાહન કરતો જાય છે, પછી એને મુખમાંથી ધૂમપંક્તિ નીકળતી જણાય છે, ત્યાર-પછી વિશેષ અભ્યાસ કરતાં તેને એમ જણાય છે કે-જાણે પોતાના મુખમાંથી અને ઉદરમાંથી અગ્નિની જ્વાળા બહાર નીકળે છે; ત્યાર પછી એનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવાથી સર્વજ્ઞ-મુખકમળનું દર્શન થાય છે-આવી રીતે વિશુદ્ધ દેવાધિદેવનું ધ્યાનમાં દર્શન કરી બહુ આનંદ પામી સ્વર્કર્મનો નાશ કરતો જઈ આગળ પ્રગતિ કરી છેવટે સાધ્ય સુધી પહોંચી જાય છે.

આ ઉપરાંત અનેક રીતે વિદ્યાનો જાપ થાય છે. કપાળમાં ક્ષિં નામની વિદ્યાને ધ્યાવવી. એનું સ્મરણ કરતાં મનમાં બહુ આનંદ આવે છે, જાણે ચંદ્રમાંથી અમૃત ઝરતું હોય એવી શાંતિ લાગે છે અને સર્વત્ર સુખ જણાય છે. ચંદ્રકળાને કપાળમાં ધ્યાવવી, નાસાગ્રમાં પ્રણવ(ૐ)નું ધ્યાન કરવું, કોઈ વાર શૂન્યનું ધ્યાન કરવું અને કોઈ વાર અનાહતનું ધ્યાન કરવું. એ ઉપરાંત બે પ્રણવબીજની બન્ને બાજુએ માયાયુગ્મ અને માથે હંસપદનો જાપ પણ બહુ ઉત્તમ ગણાય છે. હ્રીં ૐ ૐ હ્રીં હંસઃ અથવા હંસ પદને બદલે સોહં મૂકવાથી બહુ સુંદર ધ્યાન થાય છે.

આવી રીતે જાપના અનેક પ્રકાર છે. વિદ્યાના અનેક પ્રકાર છે. તેમાં પણ કેટલીક રીતે જાપ કરવાથી સાંસારિક ભોગસાધન મળે છે, મહિમા કીર્તિ થાય છે, ઇષ્ટ જનનો પ્રસંગ થાય છે અને કેટલીક રીતે મોક્ષ તરફ ગમન થાય છે. જે પદ્ધતિ ધ્યાન કરવાથી પ્રાણી વીતરાગ થાય, સંસાર પર ભાવ ઓછો થાય, વસ્તુસ્વરૂપનો બોધ થાય અને આત્મિક ગુણ ઓળખાય એનું ધ્યાન કરવું. અનેક પ્રકારની પદ્ધતિ વ્યવસ્થા યોગ્યથકારેએ બતાવી છે તે જોવી, વિચારવી અને પોતાને અનુકૂળ લાગે તે આદરવી; પરંતુ એ પદ્ધતિ જાપથી અભિમાદિ સિદ્ધિઓ કે બીજી લઙ્ઘિપ્રાપ્તિ કરવાનો આશય રાખી યોગબ્રહ્મ થવું નહિ. આ પદ્ધતિ ધ્યાનમાં શબ્દોનું આલંબન લેવાનું છે અને અનુભવીઓ એ સંબંધમાં એટલું સ્પષ્ટ રીતે કહી ગયા છે કે એ જાપના પ્રકારથી અને ઐકારાદિ પદ્ધતિ ધ્યાનથી ચિત્તની સ્થિરતા, નિર્મળતા અને એકાગ્રતા બહુ સારી થાય છે અને નિરાલંબનત્વની પાસે પ્રાણી બહુ જલદી આવી જઈ છેવટે પ્રગતિ કરી સાધ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ગમે તે દ્યેયવિષય થઈ શકે તેમ છે તે આટલા ઉપરથી જોવામાં આવ્યું હશે. પોતાને કયો વિષય દ્યેય કરવો યોગ્ય છે તે પૃથક્કરણ કરીને વિચારી લેવું. હવે આપણે રૂપસ્થ દ્યેયનો વિચાર કરીએ. એ રૂપસ્થ દ્યેયના વિચારમાં પણ બહુ આનંદ આવશે.

રૂપસ્થ દ્યેય—પિંડસ્થ અને પદ્ધતિ દ્યેયનું આપણે સ્વરૂપ જોયું. હવે રૂપસ્થ દ્યેયમાં તીર્થંકર મહારાજનું ધ્યાન કરવાનું છે તે આ પ્રમાણે:—મોક્ષલક્ષ્મીની નજીક ગયેલા, ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરનારા, ચતુર્મુખે દેશના દેનારા અને અશોક વૃક્ષ,

સુરપુષ્પવૃષ્ટિ, દિવ્ય ધ્વનિ, ચામર, દેવતાધિષ્ઠિત સિંહાસન, સૂર્યથી પણ વિશેષ પ્રભાવાળું લામંડળ, આકાશમાં દિવ્ય હંદુલિ અને બાજુમાં આતપત્ર-આ આઠ મહાપ્રાતિહાર્ય યુક્ત શ્રી જિનેશ્વરદેવ સમવસરણુમાં બેઠા બેઠા લવ્ય પ્રાણીઓને દેશના આપે છે, એઓ જે પ્રદેશમાં વિચરે છે ત્યાં તેઓના અચિંત્ય મહિમાથી ઇતિ ઉપદ્રવ નાશ પામે છે, તેઓની નજીકમાં સર્વ પ્રાણીઓ પોતાનું કુદરતી વૈર ભૂટી જઈ એક સાથે આનંદથી રહે છે, હાથી અને સિંહ જેવા નિસર્ગ વૈરબુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ પ્રભુના અતિશયથી દુશ્મનાવટને યાદ પણ કરતા નથી, આખા વિશાળ સમવસરણુમાં જનુપ્રમાણુ પુષ્પ પાથરેલાં હોય છે, અનેક દેવ દેવીઓ અને મનુષ્યો ભગવાનની વાણીનો પ્રસાદ લે છે અને પોતાના કર્ણુને પવિત્ર કરે છે, દરેક એમ સમજે છે કે તેને ઉદ્દેશીને શ્રીજગન્નાથ પ્રભુ દેશના આપે છે, ધીર ગંભીર રાગથી દેવાતી દેશના સાંભળી તેમાં અનેક ભવ્ય પ્રાણીઓ લીન થતાં દેખાય છે, અનેક ગણધરો ને મુનિઓ પ્રભુની વૈયાવચ્ચ કરી રહ્યા છે, ચોતરફ આનંદ આનંદની ઊભિઓ ઉછળી રહી છે, વચ્ચે સિંહાસન ઉપર ચતુર્મુખે શ્રીપરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરનાર આસન્નમોક્ષગામી પુણ્યવાન્ મહાત્મા સયોગી અવસ્થાએ પહોંચેલા બેઠા છે, સર્વ પ્રકારના વિકારનો નાશ થયેલો હોવાથી અતિ અસરકારક રીતે એકાંત ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી લવ્યરાજીને વિકસ્વર કરે તેવી રીતે અનેક ગુણથી ભરપૂર વાણીનો વિલાસ કરે છે, દેવતાઓ, ઇંદ્રો, ચક્રવર્તીઓ, મનુષ્યો અને તિર્યંચો પ્રભુ પાસે મસ્તક નમાવી પોતાના આત્માને ધન્ય માને છે—આવી રીતે કેવળજ્ઞાનભાસ્વર

અતિશયયુક્ત અહંતાના રૂપનું અવલંબન કરવું તે રૂપસ્થ ધ્યેય છે. એ રૂપસ્થ ધ્યેયનું વર્ણન કરતાં હજારો વિશેષણો આપી શકાય તેમ છે. એમના એક એક પ્રાતિહાર્યનું અથવા ગુણનું તથા દોષના ત્યાગનું વર્ણન કરતાં પુસ્તકો ભરાય તેમ છે. એમના ત્યાગ વૈરાગ્ય અને એમણે મોહરાજાનો જે વિજય કર્યો છે તે પર વિચાર કરતાં આખું જીવન પૂર્ણ થઈ જાય. એવા અચિંત્ય ગુણ મહિમા કીર્તિ અને આત્મોત્તતિથી પ્રગટ થયેલા અને જેમનાં અઘાતી કર્મો નામમાત્ર શેષ રહ્યાં છે તેવા શ્રી અરિહંત પરમાત્માને ધ્યેયનો વિષય કરવાથી બહુ આનંદ આવે છે. એમનો ઈંદ્રિયો પર સંયમ, રાગાદિ સંતાનનો નાશ, સ્યાદ્રાહશસ્ત્રધારણ, નયપ્રમાણયુક્ત ગંભીર વચન, સર્વ જંતુ ઉપર અપરિમિત કરુણા વિગેરે એટલા આકર્ષક, સુંદર અને રમ્ય છે કે એના પર જેમ વિચાર કરવામાં આવે તેમ અતિ આનંદ થાય તેમ છે. આવી રૂપસ્થ સ્થિતિમાં ધ્યાનને સ્થિર કરવાથી આત્મા પોતાનું સર્વજ્ઞપણું અનુભવે છે. જેમ સ્ફટિક રત્નની પછવાડે જેવા રંગનું કુસુમ રાખ્યું હોય તેવું રૂપ તે ધારણ કરે છે તેવી રીતે ચેતનની પછવાડે જેવો આદર્શ મૂક્યો હોય તેવું રૂપ થોડા વખત માટે તે ધારણ કરે છે; માટે જેમણે ચેતનની ઉત્કાન્તિ કરવી હોય તેમણે આદર્શ સાધારણ પ્રકારનો કદિ રાખવો નહિ. બરાબર તપાસ કર્યા વગર રાગદ્વેષ જેના નાશ પામ્યા ન હોય તેવા આદર્શને આદરી-સ્વીકારી દેવામાં આવે તો જોઈતો લાભ કદિ મળતો નથી અને એક વાર આડા માર્ગે ચઢી ગયેલું વહાણ પાછું જલ્દી ઠેકાણે આવતું નથી અને આવતાં આવતાં ઘણો શક્તિનો વ્યય અને

વખતનો નાશ થાય છે. શિવ, શાંત, વીતતૃષ્ણ, વિશ્વરૂપી, પરમેશ્વર, સનાતન, યોગીનાથ, સિદ્ધ, વીતરાગ ભગવાનનો અતિ ઉદાત આદર્શ રૂપસ્થ ધ્યેયની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે અને એથી વિશિષ્ટતર ભાવના અત્યાર સુધી અન્યત્ર કોઈ પણ સ્થળે વાંચવામાં, જોવામાં કે સાંભળવામાં આવી નથી. આવી વિશિષ્ટ ભાવનાને હૃદયમાં રાખી, હૃદયચક્ષુથી તેનું દર્શન કરી, તેમાં આત્મલય કરવા ઉદ્યત થવું એ આ ધ્યાનની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બતાવે છે. એ રૂપસ્થ ધ્યેયના અવલંબનથી આત્માને પ્રગત કરી અનેક મહાત્માઓ યોગારૂઠ થઈ સાધ્યસ્થાન પામી ગયા છે. આ સર્વે મહાત્માને બતાવનાર શાંત, ક્રાંત, મનોહારી શ્રી જિનદેવની યોગમુદ્રાને બતાવનાર, પ્રશમરસનિમગ્ન શ્રી વીતરાગ ભગવાનની પ્રતિમાને નિર્મળ મનથી ધ્યાવવી, નિર્નિમેષ દૃષ્ટિએ તેની સામું જોઈ રહેવું એ પણ રૂપસ્થ ધ્યેયનો વિષય છે. તેમાં પણ પોતાને જે રૂપ અતિ આકર્ષક લાગ્યું હોય એવી તીર્થસ્થાનની શાંત મૂર્તિઓ બહુ આહ્લાદજનક રીતે આ ધ્યાનનો ધ્યેય વિષય પૂરો પાડે છે. આ ધ્યાન કરવામાં બહુ આનંદ આવે છે, કારણ કે પ્રભુની અતિશય વિગેરે લક્ષ્મી સાદી દૃષ્ટિને બહુ ખેંચાણકારક લાગે છે; જો કે વીતરાગ ભગવાનને તેના ઉપર રાગ હોતો જ નથી અને ધ્યાતાએ છેવટે તો તે જ સ્થાન અને તે જ ભાવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. આવી રીતે રૂપસ્થ ધ્યાનમાં તીર્થંકર મહારાજનું ધ્યાન કરવાની વાત બતાવી તે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે ભાવનાથી તો જરૂર આદરવી. શાંત તીર્થસ્થાનમાં જ્યાં ગડબડાટ ન હોય તેવે વખતે એકાંતે બેસી પ્રભુની દૃષ્ટિ સામું એક બે મિનીટ જોવું, આંખો બંધ

કરી જોઈએ છીએ એમ વિચારવું અને એમ કરતાં કરતાં ચિત્તમાં મૂર્તિને સ્થિર કરી દેવી—આ ત્રાટક વિશિષ્ટ ધ્યાન કરવાનું પ્રથમ પગથિયું છે. એ બાબતમાં પ્રગતિ કરતાં કરતાં આગળ ઘણો લાભ થાય છે અને વિશિષ્ટ ધ્યાન આદરી શકવા માટે અધિકાર અને યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધ્યાનમાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરતાં નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી સર્વત્ર સર્વ અવસ્થામાં એ જ રૂપસ્થ પરમેષ્ઠીને જોવાની ટેવ પડી જાય છે. આવા ઉત્કૃષ્ટ અવલંબનથી અને તેના ગુણુઆમવડે રંજન થવાની ટેવથી મનની અવ્યાક્ષિપ્ત અવસ્થા થાય છે અને પ્રાણી છેવટે તે ગુણુ પ્રાપ્ત કરવાની હઠ સુધી પહોંચી જાય છે અને પછી તેનામાં એટલી સ્થિરતા આવી જાય છે કે તે સ્વપ્નમાં પણ ધ્યાનથી રચુત થતો નથી. આવા ત્રણ લોકના ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્માના ગુણુઆમમાં રંજન થતાં થતાં છેવટે તન્મયપણું પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વખતે પોતાના આત્માને સર્વજ્ઞરૂપ થયેલો પ્રાણી અનુભવે છે. આ વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું ધ્યેયરૂપે ભાવન કરવાનું રૂપસ્થ ધ્યેય થયું.

રૂપાતીત ધ્યેય—રૂપસ્થ ધ્યેયમાં ચિત્ત રૂપમાં સ્થિર થાય છે, ત્યાર પછી આગળ વધતાં અમૂર્તમાં ચિત્તને સ્થિર કરવાની જરૂર છે. ચિદાનંદમય, શુદ્ધ, પરમાક્ષરરૂપ અમૂર્ત આત્માનું સ્મરણ કરે તે રૂપાતીત ધ્યેય કહેવાય છે. રૂપાતીતને ધ્યેય કેમ બનાવી શકાય એવી શંકા સહજ છે, કારણ કે ધર્મધ્યાન સાલંબી છે ત્યારે રૂપાતીતનું આલંબન કેમ થઈ શકે ? એના સમાધાનમાં એટલું કહેવાનું કે—સિદ્ધસ્વરૂપમાં જે ગુણુ હોય તેને સમજી, વિચારી, તેઓની એક મૂર્ત અવસ્થા

કલ્પવી. પરમાત્મામાં તે ગુણો વ્યક્તરૂપે છે અને પોતામાં એ ગુણો શક્તિરૂપે છે એમ વિચારી તે ગુણુઆમમાં લીન થવું એ રૂપાતીત ધ્યેય કહેવાય છે. પિંડસ્થાદિ પ્રથમના ત્રણ ધ્યેય કરતાં અહીં સાધારણ રીતે અવલંબન અલ્પ રહે છે એ ખરૂં છે, પરંતુ નિરાલંબન ધ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળા એમ સ્થૂળ મૂર્ત ધ્યેયમાંથી માનસિકમાં ન જાય તો પ્રગતિ થતી અટકી પડે. એથી અવલંબન ધીમે ધીમે અલ્પ થતાં જાય છે એ ધર્મધ્યાનના ઉત્તરોત્તર લેહોમાં અને વિલેહોમાં જોવામાં આવ્યું હશે. આ શક્તિગત ગુણો અને વ્યક્તિગત ગુણોને બરાબર ઓળખવા માટે નય અને પ્રમાણ જ્ઞાનની ખાસ જરૂર રહે છે, કારણ કે તે વગર શક્તિગત ધર્મો અને તેને વ્યક્ત કરવાની રીત, ચેતનનું અતિ વિશુદ્ધ સ્વરૂપ અને પોતામાં તે ગુણોનું અસ્તિત્વ સમજવામાં આવે તેમ નથી. આટલા માટે વિવેકપૂર્વક અભ્યાસ કરીને ચેતનજીએ તે સર્વ બાબત બરાબર સમજવાની ખાસ જરૂર છે. આકાશના આકારનું અમૂર્ત, પુદ્ગળ આકારથી રહિત, નિગ્પન્ન રૂપ (જેમાં વધારો કે ફેરફાર થવાના નથી તેવું રૂપ), શાંત રૂપ, અચ્યુત રૂપ, સ્વધનીકૃત પ્રદેશસ્થિત, લોકાગ્રસ્થિત રૂપ અને અનામય (રોગ રહિત) રૂપ આ રૂપાતીત ધ્યેયને આકૃતિ આપીને ધ્યાવે. આકાશને જેમ આકૃતિ નથી છતાં અમુક ખાલી શીશીમાંથી પવન કાઢી લેતાં જે રહે તેને આકૃતિ આપી શકાય છે તેવી રીતે આ અમૂર્ત પરમાત્મરૂપની આકૃતિ અપેક્ષાએ કલ્પવી. પછી પોતે વિચારે કે-હું પોતે આવો સિદ્ધ, સનાતન, શુદ્ધ, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી છું, પરમાત્મા, પરમ જ્યોતિરૂપ, નિરંજન છું. આવી રીતે ધ્યાન કરતાં પોતે જાણે ધ્યાન, ધ્યાતા અને

ધ્યેયથી અલેહવાળો હોય, બાજુ સ્વયં સાક્ષાત્ શુદ્ધ સ્વરૂપી પરમાત્મમય હોય, અમૂર્ત, નિશ્ચલ, નિષ્કલંક હોય એમ તેને લાગે છે અને એવી રીતે તે પરમાત્મમય દશા અનુભવે છે. આવી રીતે પૃથક્ભાવનો ત્યાગ કરી પરમાત્મભાવ સાથે અનન્ય ભાવને પ્રાણી પામે છે અને તેને તે પ્રસંગે એકરૂપતાનો-સ્વાત્મ-સમાધિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. કેઈ પણ પ્રકારના વિકલ્પ વગર તે વખતે તેને મનમાં થાય છે કે પોતે હેહરહિત પરમાત્મા છે, લોકલોકના સ્વરૂપને જોનાર છે, વિશ્વવ્યાપી છે અને સ્વભાવસ્થિત છે તથા વિકારથી રહિત છે. પરમપુરુષને આવી રીતે નિશ્ચલ મનથી, વિકલ્પ રહિતપણે ધ્યેયરૂપે સ્થાપન કરી ઉત્કૃષ્ટ અવલંબન આદરવાની વાત અત્ર જણાવી તે બરાબર વિચારી મનમાં સમજવા યોગ્ય છે.

ઉપસંહાર: અહીં ધર્મધ્યાનનો વિષય પૂર્ણ થાય છે. ધ્યાનના સંબંધમાં કેટલીક સામાન્ય બાબતો અહીં જણાવવી પ્રસ્તુત છે. વીતરાગનું ધ્યાન કરવાથી વીતરાગ થવાય છે અને રાગી દ્રેષીનું ધ્યાન કરવાથી રાગી દ્રેષી કાર્યો કરવા વૃત્તિ થાય છે. જેવું સાધ્ય રાખ્યું હોય તેવી વૃત્તિ થાય છે, માટે કદિ પણ રાગીનું સાધ્ય રાખવું નહિ. બહુ વિચાર કરી તેનો નિર્ણય કરવો અને તે નિર્ણયને અંતે અતિ વિશિષ્ટ ધ્યેય રાખવું. ધ્યાનની બાબતમાં જો એક વખત કુમાર્ગ પર ઉતરી જવાનું બની જાય છે તો પાછું સેંકડો વરસે પણ ઠેકાણે આવી શકાતું નથી. સાંસારિક હેતુ મનમાં રાખીને જેઓ ધ્યાન કરવામાં ઉદ્યત થઈ જાય છે એટલે કે વશીકરણ, ધનપ્રાપ્તિ, ઈર્ષ્ય ચક્રવર્તીનું ઐશ્વર્ય વિગેરે લક્ષ્યમાં રાખી જેઓ આ અતિ વિશુદ્ધ માર્ગ પર આદર કરે છે, તેઓ

તે સર્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેવી સ્થિતિમાં પોતાની જાતને ઘણુંખરું મૂકી શકે છે; પરંતુ તેથી સંસારવૃદ્ધિ થાય છે, પરિણામે આત્મિક બળની હાનિ થાય છે અને એવી ખરાબ રીતે ચેતનને સંસારમાં સરતો કરી દેવાય છે કે પાછા યોગ્ય માર્ગ પર આવતાં અનંતો કાળ ચાલ્યો જાય છે. કેટલીક લઙ્ઘિ અને સિદ્ધિઓ એવી બાહ્ય રીતે આકર્ષક લાગે છે કે એના મોહમાં પડી જઈ પ્રાણી આવા અમૂલ્ય ધ્યાનને તેનું સાધન બનાવી દે છે. આ બાબતમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. એટલા માટે સાંસારિક ભોગ ઉપભોગની કિંમત સમજી, તેને સુવર્ણની બેડી જેવા ગણી તેનો પણ ત્યાગ કરવાનું સાધ્ય મુમુક્ષુએ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાની બહુ જરૂર છે. પણ પ્રાણીઓ આ બાબતમાં લક્ષ્ય ન રાખવાથી પતિત થઈ ગયા છે અને અમૂલ્ય ખજાનાને માલ વગરના પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છામાં વેચી નાખી આખરે મહાપશ્ચાત્તાપ પામ્યા છે તેથી તેનાથી ચેતવાની બહુ જરૂર છે. બીજું આ યત્નનાથ ચેતનજી એટલા સામર્થ્યવાળા છે, એનો પ્રભાવ એટલો સુંદર છે, એની શક્તિ એટલી અચિંત્ય છે કે એ પોતાનાં અને જગતનાં બીજા સર્વ જીવોનાં સર્વ કર્મને એકલો હઠાવી શકે, એને ખરાબર લાઈન પર મૂકવામાં આવ્યો હોય તો એને કોઈ પણ રીતે જરા પણ અડચણ આવતી નથી, એ જરા પણ વ્યાઘાત વગર આગળ વધતો જાય છે અને પોતાની શક્તિના સામર્થ્યથી આખા વિશ્વને પોતાના ચરણ આગળ લીન કરી શકે છે. એ આત્માની-ચેતનજીની શક્તિ કેટલી છે અને અત્યારે તે કેટલી દબાઈ ગઈ છે તે ખરાબર લક્ષ્યમાં રાખવું. આવી

રીતે સાંસારિક સંબંધનું અસ્થિરપણું, વિષયોનું વિરસપણું, સ્નેહનું માદકપણું, વસ્તુઓનું પલટણુપણું અને કર્મનું વિપાક દેવાપણું એક બાબતુએ બરાબર વિચારવું. મતલબ દૂકામાં પૌદ્ગલિક બાબતોનો સંબંધ બરાબર સ્વરૂપજ્ઞાનથી સમજવો અને ચેતનજીની અચિંત્ય શક્તિ વિચારવી અને એ એ બાબત લક્ષ્યમાં રાખી યોગમાર્ગમાં એવી રીતે પ્રવર્તવું, સાધ્ય પર ચિત્તને સ્થિર કરવા પહેલાં આ બાબતનો નિષ્કૃંપ એટલો સ્પષ્ટ રીતે કરવો કે લવિષ્યમાં અતિ મહેનત કર્યા પછી, અનેક પ્રકારના તપજપ કર્યા પછી પાછા પુદ્ગલાસક્તિમાં લેવાઈ ન જવાય અને આત્માને વીસરી ન જવાય. આટલા માટે યોગ ગ્રંથકારોએ વારંવાર કહ્યું છે કે બુદ્ધિમાન્ પુરુષોએ તેનું જ ધ્યાન કરવું, તેનું જ અનુષ્ઠાન કરવું અને તેનું જ ચિંતવન કરવું કે જેથી જીવ અને કર્મનો સંબંધ છૂટી જાય અથવા ઓછો થતો જાય, એવી સ્થિતિમાં આત્માને મૂકી શકાય. આ ઉપરાંત ચિત્તને જેમ બને તેમ ચેતન સન્મુખ સાધ્યપ્રાપ્તિ માટે ઉત્સુક અને પુદ્ગલસંગથી દૂર રહે તેવું કરવું અને તેને સાધ્ય સન્મુખ કરવામાં જેમ બને તેમ તે અવ્યાકુળ અને એકાગ્ર રહે તેમ કરવું. આવી રીતે શાંત મન જે કામ કરી શકે છે તે અચિંત્ય છે અને આ ધર્મધ્યાનના વિષયમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરવાની ખાસ જરૂર હોવાથી તેને આડુંઅવળું રખડવા ન દેવા માટે જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે ત્યારે ચેતનજીના અનંત ગુણો તેની પાસે રજૂ કરવા અને તેને પુદ્ગલસંગમાં રહેલ વિરસપણું સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યા કરવું. આ સાલંબન ધ્યાનમાં જે જે વસ્તુનું આલંબન લેવું યોગ્ય લાગે

અને જેમાં પોતાના ચિત્તની સ્થિરતા થાય, વિશિષ્ટ ધ્યાન માટે યોગ્યતા થાય અને ચિત્તનો આત્મામાં સાલંબનરૂપે લય થાય તેવી રીતે વ્યવસ્થા કરવી, પોતાની ધ્યાનની બાબતમાં યોગ્યતા કેટલી છે તે વિચારવી અને અધિકાર વગર આગળ પગલું ભરવું નહિ તેમ નિરંતર એકઠા ઘુંટયા કરવા નહિ. ધ્યાનનો અભ્યાસ અંતર રહિત અને દીર્ઘ કાળ સુધી રાખવો, કારણ અનાદિ કાળથી ચેતનની એવી દશા થઈ ગઈ છે કે—એને જરા પણ અસ્વસ્થ અવસ્થામાં મૂકવામાં આવે, જરા પણ એના સંબંધમાં પ્રમાદ થઈ જાય કે એ તુરત વિભાવમાં આવ્યો જાય છે અને પરભાવમાં રમવા મંડી જાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ખાસ વિચાર કરીને ચેતનજીની દશા ભવિષ્યમાં કેમ સુધરે તેને માટે નિરંતર વિચારણા કરવી; ધ્યાનકાળે ધ્યાન કરવું અને વચ્ચેના વખતમાં સુંદર ભાવનાઓ, આત્મનિરીક્ષણ અને યોગ-માર્ગ નિરાકરણ કર્યા કરવું; વિશિષ્ટ ભાવના રાખવી, ઉચ્ચગ્રાહી થવું અને ચેતનજીની અચિંત્ય શક્તિ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવી, આવી રીતે સાલંબન ધ્યાન, તેના ભેદવિભેદ અને દ્યેય પ્રકરણ સાથે વિસ્તારથી વિચાર્યું. વિદ્યાપ્રવાહ પૂર્વમાં એ સંબંધી બહુ લખાયું છે એમ યોગ ગ્રંથકારો કહે છે તે તો હાલ લભ્ય નથી, પરંતુ હજી જે લભ્ય છે તેનો પણ બરાબર અભ્યાસ કરવામાં આવે તો બહુ સુંદર બાબતો તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. આ અતિ આકર્ષક વિષયનો છેવટનો ભાગ હવે જોઈએ.

વિશિષ્ટ ધ્યાનાધિકારી—ઉપર મનને શાંત કરી એકાગ્ર કરવાની વાત કરી તે ખાસ ધર્મધ્યાનના વિષયને અંગે ઉપયોગી છે. કદાપિ મનનો રોધ કરવાનું ન બની શકે તો

રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવી મનને નિશ્ચિન બનાવવું અને ભાવનાદિવડે સ્થિર કરી સ્વસ્વરૂપની નિરૂપણા કરવી. જ્યાંસુધી ચિત્તની અસ્થિરતા હોય અને તેને સ્થિર કરવા જેટલી શક્તિ ન હોય ત્યાંસુધી શુક્લધ્યાન ધ્યાવાનો પ્રસંગ થતો જ નથી, કારણ શારીરિક બળમાં ઉત્તમ સંઘયણ ધારણ કરનારને જ એ ધ્યાન ધ્યાવાનો અધિકાર છે એમ યોગીઓ કહી ગયા છે. આટલા ઉપરથી સાધારણ બળવાળાએ અને મનને સ્થિર કરવાની શક્તિ વગરનાએ શુક્લધ્યાન ધ્યાવાનો વિચાર કરવો નહિ. શરીરના કટકા થાય તો પણ જેની ચિત્તવૃત્તિમાં વિકાર થતો નથી એવો પ્રાણી જ શુક્લધ્યાન ધ્યાવી શકે, તેથી ધર્મ-ધ્યાનમાં સારી રીતે પ્રગતિ કરી પોતાની યોગ્યતા થાય ત્યારે જ શુક્લધ્યાનમાં પ્રવેશ કરવો. શારીરિક બળ અતિ વિશિષ્ટ પ્રકારનું હોવા સાથે વૈરાગ્યવાસિત મન હોય, નિર્વેદપદ પ્રાપ્ત કરવા તીવ્ર ઈચ્છા હોય તે જ આ શુક્લધ્યાનનો અધિકારી છે. આવી રીતે શરીરયોગ્યતારૂપ બાહ્ય સામગ્રી અને નિર્વેદ પદ પર પ્રેમરૂપ અંતરંગ સામગ્રીની જરૂરીઆત શુક્લધ્યાન માટે છે. ધર્મધ્યાનના રૂળ તરીકે પ્રાણી દેવગતિમાં ઉત્તમોત્તમ સુખ અનુભવી પાછો મનુષ્યગતિમાં આવી બાકીનો યોગ પૂરો કરી કર્મનો ક્ષય કરી અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યાંસુધી શુક્લ-ધ્યાનની યોગ્યતા ન થાય ત્યાંસુધી ચેતનની પ્રગતિ કરવા માટે ધર્મધ્યાનમાં સ્થિરતા કરવી. એનો અવિચળ સ્થિતિકાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે અને એમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે તેથી અવસ્થાંતર થયા કરે છે. એ વિશિષ્ટ ધ્યાનની અપેક્ષાએ અદ્ય છે પણ આર્તરોદ્ર કરતાં એની સ્થિતિ ઘણી ઉત્તમ છે અને

પ્રગતિ કરવાની ઈચ્છાવાળાને તે અતિ ઉપયોગી સાધન પૂરું પાડતું હોવાથી એના પ્રત્યેક વિભાગની ખારિકીથી અવલોકના કરવી, ચર્ચા કરવી, સમજણ મેળવવી એ અતિ આવશ્યક છે. હવે ઉત્કૃષ્ટ આત્મસ્થિતિ ખતાવનાર વિશિષ્ટ ધ્યાનનો વિચાર કરીએ.

શુકલધ્યાન—શુકલધ્યાન ઉત્તમ સંઘયણવાળા શરીરીથી જ ખની શકે છે એમ કેટલાક યોગાચાર્યોનો મત છે. મનની અહીં નિરુદ્ધાવસ્થા છેવટે પ્રાપ્ત થાય છે તે તેના ઉત્તરોત્તર ભેદ જોવાથી જણાશે. ધર્મધ્યાનમાં જ્યારે મન સ્થિર થાય એટલે રાગાદિ દ્વર થાય, ઇંદ્રિયોમાં પ્રવૃત્તિ થતી અટકે, વિષયો ઉપર ચિત્ત જતું અટકે અને આખા સંસાર પર ભમતું મટી જાય, ત્યારે પછી આગળ પ્રગતિ થાય છે. મોહનો ત્યાગ કરી, વિવેક આદરી વૈરાગ્યભાવ ધારણ કરી, શરીર આત્માનો ભેદ ખરાબર સમજી ધર્મધ્યાનમાં જ્યારે સ્થિરતા થાય છે ત્યારે પછી ચેતન વિશિષ્ટ ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરે છે. ક્રિયા રહિત, ઇંદ્રિયાતીત, ધ્યાનની ધારણાથી રહિત અને સ્વરૂપ સન્મુખ ચિત્ત થાય તેવા ચિત્તને ‘શુકલ’ કહેવામાં આવે છે. કષાયરૂપ મેલથી રહિત, પ્રથમમાં રક્ત ચિત્ત થાય તેને શુકલ કહેવામાં આવે છે. આથી શુકલ શબ્દ ખરાબર સાર્થ રીતે આ અર્થમાં વપરાયેલો છે. શુકલધ્યાનના પ્રથમ બે ભેદ છન્નસ્થ યોગીને સંભાવે છે અને છેવટના બે ભેદ ક્ષીણહોષવાળા કૈવલ્યજ્ઞાનીને અંતાવસ્થાએ હોય છે. પ્રથમના બે ભેદમાં કોઈ પણ વસ્તુનું અવલંબન લેવું રહેતું નથી પણ શ્રુતજ્ઞાનનું અને યોગનું અવલંબન રહે છે અને બાકીના બે ભેદમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનું આલંબન લેવું રહેતું નથી (જો કે ત્રીજા ભેદમાં

યોગ તો હોય છે,) તેથી એક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રથમના બે લેહ સાલંબન શુકલધ્યાન કહેવાય અને અંતિમ બે લેહ કૈવલ્યદશાવાળાને હોવાથી નિરાલંબન શુકલધ્યાન કહી શકાય. આપણે આ ચારે લેહને બરાબર વિચારી જઈએ.

આ શુકલધ્યાનના ચાર લેહોનાં નામ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—પૃથક્ત્વવિતર્કસપ્રવિચાર, એકત્વવિતર્ક-અપ્રવિચાર, સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતી અને સમુચ્છન્ન-ક્રિયા અથવા વ્યુપરતક્રિયા અનિવૃત્તિ. પ્રથમ વિભાગ ત્રણ યોગવાળાને હોય છે, બીજો વિભાગ એક યોગવાળાને હોય છે, ત્રીજો વિભાગ તનુયોગવાળાને હોય છે અને ચોથો વિભાગ અયોગીને હોય છે. પ્રથમના બે વિભાગમાં ઉત્કૃષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, બાકીના બે વિભાગમાં કૈવલ્યજ્ઞાન હોય છે. હવે અહીં પ્રથમના બે લેહમાં ચિત્તની શી દશા હોય છે તે જરા લક્ષ્યપૂર્વક તપાસીએ. અહીં જે ભાવ બતાવવાનો છે તે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી બહુ વિચાર કરીને તે સમજવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ પૃથક્ત્વવિતર્કસપ્રવિચાર નામના શુકલધ્યાનના લેહમાં પૃથક્કરે આશ્રિત થયેલા વિતર્ક જે વિચાર તે થાય છે. પૃથક્કરણ એટલે જૂદા જૂદા હોવાપણું, વિતર્ક એટલે શ્રુત, અર્થ, વ્યંજન અને યોગના સંક્રમણને વિચાર કહેવામાં આવે છે. એક અર્થ એટલે પદાર્થનો વિચાર કરીને થોડા વખત પછી બીજા પદાર્થનો વિચાર કરવો, એક પદાર્થ પર થોડા વખત સુધી બરાબર નિરીક્ષા કરવી એ પદાર્થસંક્રમણ કહેવાય છે. એક શબ્દ પર વિચાર કરીને બીજા શબ્દ પર સંક્રમણ કરવું

એટલે એક શબ્દનો ખરાબર વિચાર કરીને બીજા શબ્દનો વિચાર કરવો એ વ્યંજનસંક્રમણ કહેવાય છે. મન, વચન ને કાયાના યોગો પૈકી એક યોગ પર થોડો વખત સ્થિર રહી, બીજા તરફ ત્યારપછી સંક્રમણ કરવું એનું નામ યોગસંક્રમણ કહેવાય છે. એવી રીતે આ પ્રથમ શુકલધ્યાનના વિભાગમાં એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થ પર, એક શબ્દથી બીજા શબ્દ પર અને એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં સંક્રમણ થયા કરે છે. અત્યાર સુધી ધર્મધ્યાનમાં બહારની વસ્તુનું અવલંબન હતું તે દ્વર થઈને હવે પદાર્થનું જ્ઞાનદ્વારા અવલંબન થાય છે, વિશુદ્ધ અવલોકનાપૂર્વક તેની આલોચના થાય છે અને થોડા વખત સુધી તેમાં સ્થિરતા થાય છે; તેવી જ રીતે યોગમાંના ત્રણે યોગ પર વારાફરતી સંક્રમણ થયા કરે છે. એક વસ્તુનો નિત્ય પર્યાય લીધો તો તે પર કેટલોક વખત સ્થિરપણે ધ્યાન થાય છે; વળી બીજા પર્યાય પર વિચારણા થાય છે. એ પ્રમાણે વિચારપરંપરા ચાલ્યા કરે છે. આવી રીતે અમુક દ્રવ્યના પર્યાયો પર એક પછી એક વિચાર ચાલ્યા કરે છે. ચૌદ પૂર્વધર અને દ્વાદશાંગીના અભ્યાસી આ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ શકે છે. આટલા ઉપરથી આ ધ્યાન ગુણસ્થાનશ્રેણિએ ચઢવા જતાં પ્રાપ્તવ્ય છે એમ સમજાય છે. વાત એમ છે કે-શ્રુતસમુદ્રમાંથી કોઈ વખત એક પદાર્થ અથવા તેનો પર્યાય લઈ તેના પર એક પછી એક પર્યાયદૃષ્ટિએ ધ્યાન કરે છે. આ ધ્યાનને સવિતર્ક અને સવિચાર કહેવાનું કારણ એ છે કે-અહીં એક પછી એક વિતર્કો શ્રુતોપદેશનાં અવલંબનો હોય છે, એક પર્યાયથી બીજા પર્યાય પર વિચારણા ચાલ્યા કરે છે અને પર્યાયલેદે શબ્દસંક્રમણ

પણ થયા કરે છે. આવી રીતે વસ્તુતત્ત્વ પર વિચારણા સ્થિર કરવાથી અને એક પર્યાયથી બીજા પર અને એક યોગથી બીજા યોગ પર ગમન કરવાથી પ્રાણી એકત્વવિચારણા સ્થિર કરે છે અને પછી શુક્લધ્યાનના બીજા પાયા પર અથવા બીજા એકત્વ-વિતર્કઅપ્રવિચાર ભેદ પર આરોહણ કરે છે. પ્રથમ પૃથક્ત્વપણા ઉપર વિચાર કરતાં કરતાં જ્યારે તેને સ્થિરતા થાય છે અને મનની શુદ્ધિ થાય છે ત્યારે આત્મવીર્યથી તે એકત્વપણાને વિચાર કરવાને યોગ્ય થાય છે. આ એકત્વવિચારણામાં એક જ યોગથી પરોવાય છે, વસ્તુઓમાં એકત્વ દેખે છે અને તેના પર જ સ્થિરતા થાય છે. અહીં એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં સંક્રમણ કરવાનું રહેતું નથી. અહીં એક દ્રવ્ય, એક પર્યાય અને એક પુદ્ગલનું તે દર્શન કરે છે, દ્રવ્યમાં રહેલ પર્યાયમાં ભિન્ન હોવા છતાં રહેલી અંતિમ એકતા અનુભવે છે અને તેવા વિશિષ્ટ અનુભવને લીધે પ્રથમ જે પૃથક્ત્વનું જ્ઞાન તેને થયું હતું તેના કરતાં અતિ ઉદ્દાત સ્થિતિ અનુભવે છે. આ વિશિષ્ટ ધ્યાનથી તેનામાં એટલો બધો વધારો થઈ જાય છે અને શુદ્ધિ એટલી સારી થઈ જાય છે કે અત્યાર સુધી સર્વ વસ્તુઓનો બોધ થઈ શકે એવું જ્ઞાન આવરણ પામ્યું હતું તે આવરણ આના પ્રભાવથી ખસી જાય છે અને આવરણ દૂર થયે અંદર રહેલ અચિંત્ય પ્રભાતેજયુક્ત સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે. આ દ્વિતીય વિભાગને તેટલા માટે એકત્વવિતર્ક-અપ્રવિચાર ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. અહીં પૃથક્ત્વવિચારમાં અને એકત્વવિચારમાં દ્રવ્યની ચિંતવના થાય છે તે શાસ્ત્રાધારપૂર્વક થાય છે અને તેવી સ્થિર યોગથી વિચારણા કરવાની

યોગ્યતા પૂર્વધરને શક્ય છે. આ બન્ને ભેદોમાં અવલંબન નામનું રહે છે અને તે શ્રુતવિચારનું હોય છે. જ્યારે ઉત્પાદ, વ્યય, સ્થિતિ વગેરે પચાધિની એકયોગતાનું રહસ્ય યોગદૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ દેખાય છે ત્યારે શુક્લધ્યાનનો બીજો ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ બીજો ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે તેની છેવટની સ્થિતિ-માં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતી કર્મોનો સર્વથા ઉદય અને સત્તામાંથી નાશ થાય છે* અને પછી તેને કેવલ્ય જ્ઞાન અને કેવલ્ય દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં નિરાલંબનપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પછી અનેક પ્રકારના પરોપકાર કરી અનેક જીવોને ઉપદેશ આપી તીર્થંકરપણે અથવા જિન(સામાન્ય કેવળી) તરીકે આ લોકમાં વિચરી છેવટે અઘાતી કર્મો (વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય)નો પણ ક્ષય કરવાની સ્થિતિએ તે આવે છે. જ્યારે આ પ્રાણી સામાન્ય કેવળી તરીકે હોય છે ત્યારે તેની જે સ્થિતિ થાય છે અને તે યોગ સંબંધમાં તથા ધ્યાન સંબંધમાં કેવી રીતે વર્તતા હોય છે તે વિચારવા પહેલાં આપણે તીર્થંકરપણાની ઋદ્ધિનો જરા ખ્યાલ કરી જઈએ.

કેવળ જ્ઞાનદર્શન આવરણીય કર્મોના નાશથી કેવલ્ય જ્ઞાન-દર્શન થાય છે ત્યારે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન સર્વ વસ્તુઓના ભાવો તે પ્રાણી દરેક સમયે દેખે છે અને જાણે છે અથવા અન્ય મતે સમયાંતરે જ્ઞાનદર્શનનો ઉપયોગ થયા કરે છે, એની સાથે પૂર્વ ભવમાં તીર્થંકરનામકર્મનો જે બંધ કર્યો

---

* બંધમાંથી તો પ્રથમ નાશ થયેલો હોય છે.

હોય છે તેનો ઉદય પણ થાય છે. એ તીર્થંકરનામકર્મના ઉદય-
થી અનેક દેવો, સુરો અને અસુરો પ્રભુની સેવા કરે છે, તેને
અતિ માન આપે છે અને તેની પૂજા અસાધારણ રીતે થાય
છે. દેવતાઓ પ્રભુને માટે અતિ અદ્ભુત સમવસરણ કરે છે
અને તેમાં પાદપીઠ ઉપર બેસી પ્રભુ દરરોજ એક પ્રહર સુધી
ભવ્ય પ્રાણીઓ પર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી દેશના આપે છે. તે
વખતે બાર પર્ષદા જેમાં દેવ, દાનવ અને મનુષ્યો પોતાની
ચોગ્યતા પ્રમાણે બેઠા હોય છે તે સર્વ બહુ આનંદથી સાંભળે
છે. પ્રભુને ચોત્રીશ અતિશય હોય છે તે સર્વ અતિ ઐશ્વર્ય
બતાવનાર, મહાપુણ્યકર્મસંચયનું ક્ષણ બતાવનાર અને દુનિયા-
માં પૂજા કરાવનાર હોય છે. સમવસરણમાં જ્યારે પ્રભુ દેશના
આપે ત્યારે ચતુર્મુખે બેઠેલા દેખાય છે, (કારણ કે ત્રણ બાજુ
ભગવાનની જેવી જ મૂર્તિઓ દેવતાઓ સ્થાપિત કરે છે) અતિ
ભવ્યતાદર્શક વાણીથી પ્રભુ દેશના આપે છે અને વાણીના અતિ-
શયથી દરેક વાણીને પોતાને ઉદ્દેશીને અને પોતાની ભાષામાં
પ્રભુ બોલતા હોય એમ લાગે છે. પ્રભુની દેશના એવી સુંદર
રીતે રચાયલી અને એવો સુંદર બોધ કરનારી હોય છે કે એના
શ્રવણથી અનેક પ્રાણીઓ મિથ્યાત્વ દૂર કરી સન્માર્ગ પર આવી
જાય છે અને પોતાની જાતને પ્રગતિમાં મૂકી દે છે. પ્રભુના
જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશય, પૂજાતિશય અને અપાયાપગમાતિશય
બહુ આકર્ષક હોય છે. અનંત જ્ઞાન હોવાથી દેશના બહુ અર્થ-
શુક્ત અને વચનાતિશયથી વચનના અનેક (૩૫) ગુણોવાળી
ગંભીર નીકળે છે. પૂજાતિશયથી તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં તેમની
દેવાસુરોથી પૂજા થાય છે, તે સાધારણ પ્રકારથી કે ઉપર ઉપર-

ના દેખાવથી નહિ, પણ તેઓની અસાધારણ શક્તિથી પ્રાણીના અંતરમાંથી પૂજ્યભાવ ઉદ્ભવે છે અને તેઓની પૂજા કરવી એમાં જાણે પોતે પોતાની ફરજ બજાવતા હોય એમ અંતઃ-કરણપૂર્વક સમજે છે. એ ઉપરાંત પ્રભુ જ્યાં જ્યાં વિચરે છે ત્યાં ત્યાં વ્યાધિનો ઉપદ્રવ, દુકાળ કે એવી કોઈ ઉપાધિ થતી નથી. વળી તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય નિરંતર સાથે રહે છે: પ્રભુની પછવાડે ભામંડળ ચાલે છે તેની પ્રભા સૂર્યની પ્રભા કરતાં પણ વિશેષ હોય છે અને તે સર્વ દિશાને પ્રકાશ કરતું હોય છે, સમવસરણમાં સુંદર અશોક વૃક્ષ હોય છે તે પ્રભુ વિહાર કરે ત્યારે પણ આકાશમાં ચાલે છે અને તેની ડાળીઓ પવનથી ચાલ્યા કરે છે, દેવતાઓ પુષ્પની વૃષ્ટિ સમવસરણમાં અને પ્રભુ વિચરે ત્યાં કર્યા કરે છે, પ્રભુ દેશના દે છે ત્યારે તેમના સ્વરમાં દિવ્ય ધ્વનિનો સંચાર દેવો તરફથી થયા કરે છે, પ્રભુ દેશના દે તે વખતે તેમ જ વિહાર કરે ત્યારે પણ બન્ને બાજુ ચામર વિંજયા કરે છે, અતિ વિશિષ્ટ પાદપીઠવાળા સિંહાસન ઉપર પ્રભુ આસન કરે છે, પ્રભુ વિહાર કરે છે ત્યારે સિંહાસન પણ આકાશમાં ચાલે છે, આકાશમાં દેવતાઓ હુંદુલિ વગાડે છે અને પ્રભુના મસ્તક પર ત્રણ છત્ર નિરંતર રહે છે. આ અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યની અતિ અદ્ભુત શોભા બહુ આકર્ષક લાગે છે અને બાળ, મધ્યમ અને ઉત્તમ અધિકારી પર બહુ સારી જુદા જુદા પ્રકારની અસર કરે છે. પ્રભુ જ્યાં વિચરે છે ત્યાં પવન અનુકૂળ વાય છે, પ્રભુ વિચરે છે ત્યારે વૃક્ષો પણ નમતાં જાય છે, પ્રભુ જે પ્રદેશમાં વિચરે છે ત્યાં પ્રાણીઓ પોતાનું કુદરતી વૈર ભૂલી જાય છે અને સર્વ

ઈંદ્રિયના અર્થો ક્ષણવારમાં મનોરૂ થઈ જાય છે. પ્રભુનાં નખ અને રામ વધતાં નથી, પ્રભુનો આહારવિહાર છદ્મસ્થ પ્રાણી દેખી શકતા નથી અને પ્રભુનો શ્વાસોચ્છ્વાસ કમળ જેવો સુગંધી હોય છે. પ્રભુ જ્યાં જ્યાં વિહાર કરે છે ત્યાં ત્યાં દેવો તેમની આગળ રત્નનિર્મિત ધર્મધ્વજ ચલાવે છે, પ્રભુની સાથે જમીન પર નવ કમળો આવે છે તેમાંનાં બે બે દરેક પગલે આગળ આવે છે તેના પર પગ મૂકે છે અને કરોડોની સંખ્યામાં દેવો નિરંતર પ્રભુની સેવામાં તેમના અતિ ઉજ્જવળ ગુણોથી આકર્ષાઈને રહે છે અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પ્રભુપદની સેવા કરી જન્મને ધન્ય માને છે. આવી અનેક સમૃદ્ધિ તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી થાય છે પણ પ્રભુ તેમાં અલિપ્ત રહે છે, એમના મન પર ઇંદ્રભૂતિ-ગૌતમ જેવાની એકાંત પ્રીતિ અને રાગદ્વિષ્ટિએ અસર કરી નહિ, એમના પર અનેક દેવોની પૂજાએ અસર કરી નહિ અને ગોશાળાના ઉપદ્રવે પણ અસર કરી નહિ એ તેઓના ચિત્તની અતિ ઉદ્ધત સ્થિતિ બતાવે છે. આવી રીતે તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી અનેક પ્રકારની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું જો વર્ણન કરવામાં આવે તો પુસ્તકો ભરાય. એમના પ્રાતિહાર્યનું વર્ણન, ચોત્રીશ અતિશયની મહત્તા અને વાણીના રૂપ-ગુણો અન્યની સરખામણીમાં બહુ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી અત્યંત આનંદ આપે છે.

હવે સામાન્ય કેવળીની શુક્લધ્યાનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન થયા પછી થતી સ્થિતિ, યોગને અંગે થતી ખાસ વર્તના અને કર્મક્ષયને અંગે થતી અતિ વિશુદ્ધ અવસ્થા આપણે વિચારીએ. સામાન્ય કેવળીઓ પણ આયુષ્યકર્મ ખાકી હોય તો

પૃથ્વી ઉપર વિહાર કરી અન્ય જીવોને સન્માર્ગે ખતાવવારૂપ દેશના આપે છે. એમને પણ ચાર ઘાતી કર્મોના ક્ષય થયેલો હોય છે અને ખાકીનાં ચાર અઘાતી કર્મો રહેલાં હોય છે. આયુઃકર્મના પ્રમાણમાં જેમને ખાકીનાં કર્મો વધારે રહે છે તેઓ આયુષ્યના છેલ્લા છ માસ ખાકી રહે તે વખતે કેવળી-સમુદ્ઘાત કરે છે અને તે દ્વારા ખાકીનાં નામ, ગોત્ર ને વેદનીય કર્મોને આયુઃકર્મની સમાન સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે. એટલે એ કેવળીસમુદ્ઘાતદ્વારા વધારાનાં કર્મો પ્રદેશોદયથી ભોગવી ફેંકી દે છે. તીર્થંકર અને સામાન્ય કેવળી બન્ને સમુદ્ઘાત કરે છે. કેવળીસમુદ્ઘાત આઠ સમયમાં થાય છે. પ્રથમ સમયે દંડ કરે છે એટલે ઊઠ્ઠું શ્રેણીએ અને અધો શ્રેણીએ લોકાન્તપર્યંત આત્મપ્રદેશને સીધા ગોઠવે છે, બીજા સમયે કપાટ કરે છે એટલે દંડની બન્ને બાજુએ આત્મપ્રદેશને વિસ્તારી લોકાન્તપર્યંત લઈ જાય છે, ત્રીજે સમયે મંથાન કરે છે એટલે મંથાનની જેમ ચોમેરથી આત્મપ્રદેશ વિસ્તારે છે, પછી ચોથે સમયે વચ્ચે રહેલા આંતરાઓ આત્મપ્રદેશથી પૂરે છે; આવી રીતે ચોથા સમયે દરેક આકાશપ્રદેશ પર અકેક આત્મપ્રદેશ ચોદે રાજલોકમાં પૂરી તેના પર રહેલી વધારાની કર્મવર્ગણાને ખંખેરી નાખે છે, પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા સમયે તેથી ઊલટી ક્રિયા કરી અંતર મંથાન, કપાટ અને દંડને સંકેલી નાખે છે. આવી રીતે સમુદ્ઘાત કરી આઠમા સમયે અસલ સ્થિતિમાં આવે છે. આ કેવળીસમુદ્ઘાત અતિ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી હકીકત છે અને તે જેમને આયુઃકર્મ કરતાં બીજાં ત્રણ કર્મોનાં દળો વધારે રહેલાં હોય

એવા કૈવલ્યજ્ઞાનવાળાને જ થાય છે. કેવળી ભગવાન અંતઃ-
 વસ્થાએ યોગનિરોધ કરતાં પ્રથમ બાહર કાયયોગમાં સ્થિતિ કરી
 બાહર વચનયોગને સૂક્ષ્મ કરી નાખે છે. (બાહરનો ક્ષય કરે છે.)
 ત્યારપછી સૂક્ષ્મ વચનયોગ અને મનોયોગમાં સ્થિતિ કરી
 બાહર કાયયોગને પણ સૂક્ષ્મ કરી નાખે છે અર્થાત્ બાહર કાય-
 યોગનો ક્ષય કરે છે; અને છેવટે સૂક્ષ્મ કાયયોગમાં સ્થિતિ કરીને
 સૂક્ષ્મ વચનયોગ અને મનોયોગનો પણ નિગ્રહ કરે છે. આ
 પ્રમાણેની સ્થિતિને સૂક્ષ્મક્રિય ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. એ
 શુકલધ્યાનનો ત્રીજો વિભાગ છે. પછી સયોગી ગુણુસ્થાનકનો
 છેડો આવે છે અને છેલ્લો પંચહૂસ્વાક્ષરનો કાળ બાકી રહે
 એટલે અ ઇ ઉ ઋ લૃ એટલા અક્ષરોનો ઉચ્ચાર થાય તેટલો
 વખત બાકી રહે ત્યારે અયોગી ગુણુસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં
 સર્વ યોગનો નિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે, સમુચ્છિન્ન ક્રિયા નામનો
 શુકલધ્યાનનો એ ચોથો ભેદ છે અને તે વખતે દ્વિચરમ સમયે
 કર્મની ૭૨ પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય છે અને ચરમ સમયે બાકી
 રહેલી તેર પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય છે. સર્વ કર્મો આ ગુણુસ્થાનકનો
 કાળ પૂર્ણ થતાંની સાથે પૂર્ણ થાય છે અને આત્મા તેની
 અતિ વિશુદ્ધ મૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતાં ઊર્ધ્વ ગમન કરે છે
 અને જેમ બાણનો પૂર્વ પ્રયોગ કરી રાખ્યો હોય તેથી
 બાણ એકદમ પલ્લભમાંથી ઊડીને ચાલ્યું જાય છે તેમ તે
 આત્માની જાણે લોકાન્ત સુધી ગતિ થાય છે. તે વખતે તે
 તદ્દન નિર્મળ, શાંત, નિષ્કલંક, નિરામય, નિષ્ક્રિય, નિર્વિકલ્પ
 થઈ જાય છે અને તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. અયોગી
 અવસ્થાનો સૂક્ષ્મ કાળ અનુભવી છેવટે સર્વ ભાવનો ત્યાગ

કરી અનંત સુખાત્મક ચિદ્રૂઘનાનંદ સ્વરૂપનો રસાસ્વાદ લેવા નિવૃત્તિ નગરીએ જતાં તેને જરા પણ વખત લાગતો નથી.

મોક્ષમાં એવા પ્રકારનું સુખ છે કે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે, કારણ કે મનુષ્યનાં કે દેવગતિનાં ઉત્કૃષ્ટ સુખ કરતાં તે અનંતગણું વધારે છે. ત્યાં નિદ્રા નથી, તંદ્રા નથી, ક્રોધનો ભય નથી, જરા પણ બ્રાન્તિ નથી, રાગ નથી, દ્વેષ નથી, પીડા નથી, દુઃખ નથી, શોક નથી, મોહ નથી, જરા નથી, જન્મ નથી, મરણ નથી અને એવી કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ નથી; એટલું જ નહિ પણ ત્યાં ક્ષુધા નથી, તૃષ્ણા નથી, ખેદ નથી, મદ નથી, ઉન્માદ નથી, મૂઝાઈ નથી અને વૃદ્ધિ કે હ્રાસ નથી. તેઓને એટલો આત્મિક વૈભવ હોય છે કે તેનો ખ્યાલ કરવો—તેની કલ્પના કરવી તે પણ અશક્ય છે. એ સિદ્ધ ભગવાન શરીરરહિત છે, ઈંદ્રિયરહિત છે, વિકલ્પરહિત છે, નવીન કર્મના બંધથી રહિત છે અને અનંત વીર્યથી યુક્ત છે; વળી તેઓ પરમાત્મસ્વરૂપને પામેલા છે, પરિપૂર્ણ છે, સનાતન છે, પરાબ્યોતિનો આવિર્ભાવ અનુભવનારા છે, સંસાર-સાગરને તરી ગયેલા છે, કૃતકૃત્ય છે અને અચલ સ્થિતિમાં નિરંતર રહેનારા છે.

સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં ચૌદમા ગુણસ્થાનકે અયોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને એ શુકલધ્યાનની અતિ ઉત્કૃષ્ટ દશા છે તેથી અહીં સમાધિની જરૂર રહેતી નથી અને યોગાંગ તરીકે સમાધિની જે વ્યાખ્યા આપી છે તેવી સમાધિ તો શુકલધ્યાનની શરૂઆતથી જ થાય છે. પાતંજલ યોગકાર ધ્યાન અને સમાધિમાં ફેર બતાવતાં કહે છે કે—ધ્યાનમાં ધ્યેયનું

અને વૃત્તિનું પૃથક્ ભાન હોય છે અથવા ધ્યાનમાં ધ્યેયાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ વિચ્છિન્ન હોય છે જ્યારે સમાધિમાં તે અવિચ્છિન્ન હોય છે. આ સ્થિતિ એકત્વવિચાર શુક્લધ્યાનમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે, આથી જૈન યોગકારોએ શુક્લધ્યાનના ચતુર્થ વિભાગમાં ધ્યાનની-યોગની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા સ્વીકારી છે. કેવળજ્ઞાની કેવલાવસ્થામાં વતે છે ત્યારે તેની ધ્યાનાંતર દશા હોય છે, તે વખતે તે કાંઈ ધ્યાન કરતા નથી. શુક્લધ્યાનના બે વિભાગ ધ્યાયા હોય છે. બાકીના બે વિભાગ અંતાવસ્થાએ આવવાના હોવાથી બાકી હોય છે. આ પ્રમાણે શુક્લધ્યાનની સ્થિતિ છે. સમાધિ નામના યોગના આઠમા અંગની પણ અહીં વિચારણા થઈ ગઈ. તેની જીદી વિચારણા કરવાની રહેતી નથી.

વિષયાનુક્રમ*

આંકડા પુસ્તકના પૃષ્ઠોના છે.

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અ.		અદાઈદર્શિપણું-અવેલમાં...	૪૭
અકિંચનત્વ યમ	૧૪૮	અદૈન્ય	...૧૩૭
અખેદ-મિત્રા	૨૭	અદોષ	...૧૪૦
અગ્રશાય આત્મધ્યાન	૧૮૫	અદોષગુણપ્રાપ્તિ-મિત્રા	... ૨૮
અધાતી કર્મ-ચાર	...૨૪૪	અધિકરણ-દાક્ષિણ્ય	...૧૬૦
અધાતી કર્મો-પરા	... ૭૫	અધિકાર અને એકડા	...૨૩૮
અભિનનાથ ચરિત્ર	...૨૧૬	અધિકારી-શુકલધ્યાનનો	...૨૩૬
અણુવ્રત-પાંચ	...૧૫૦	અધોલોક વર્ણન	...૨૦૮
અતાર્ત્વિક ધર્મસંન્યાસ	...૧૨૫	અધ્યાત્મકદંપદ્રુમ ૮૫, ૮૭...	૧૧૭
અતિચારદોષ અદ્યતા	... ૬૧	અધ્યાત્મમગ્નતા-	
અતિથિસંવિભાગ વ્રત	...૧૬૪	ધ્યાન પદ્ધતિ	...૧૬૬
અતિશય ચોત્રીશ	...૨૪૫	અધ્યાત્મ યોગ	... ૮૫
અતિશય લક્ષ્મી અને		અધ્યાત્મ યોગદ્વં	... ૯૦
વીતરાગ	...૨૩૦	અનનુષ્ઠાન (અન્યોન્યાનુષ્ઠાન)	૧૪૧

* અનુક્રમ ગુજરાતી અક્ષર અ થી ઙ સુધી રાખ્યો છે. ચાલુમાં ઓ પછી અનુનાસિક લીધો છે અને અથી અઃ સુધી દરેક અક્ષરમાં ક્રમ પૂરો કરી ત્યાર પછી તેના બેડાક્ષરો લીધા છે. ગુજરાતી ભાષાના અનુક્રમમાં આ શૈલી ગ્રહણ કરવી ઉચિત મણવામાં આવી છે. એ રીતિ પ્રમાણે શોધનકાર્યમાં બહુ સગવડ થવી સંભવે છે.

વિષય	પૃષ્ઠ
અનર્થકંડ	...૧૫૯
અનક્ષરત્વપદ	...૨૨૪
અનાહત દેવ	...૨૨૪
અનાહત ધ્યાન	...૨૨૭
અનાહત પદ ધ્યાનક્રી	...૨૨૪
અનિત્ય ભાવના	... ૬૩
અનિવૃત્તિકરણ	... ૫૩
અનિષ્ટ સંયોગ આર્તધ્યાન	૧૮૨
અનિષ્ટ સંયોગમાં	
માનેલું દુઃખ	...૨૦૪
અનુકંપા દાન	...૧૩૫
અનુકંપા લિંગ	...૧૪૪
અનુબંધનો વ્યવચ્છેદ	...૧૧૫
અનુમાન કરવાની શક્તિ	... ૪૯
અનંત કાળ	...૨૩૬
અનંત શુભ રજુઆત	...૨૩૭
અન્યત્વ ભાવના	... ૯૯
અન્યમુદ્દ દોષ	...૧૧૩
અન્યશાસ્ત્ર વાંચન-પ્રભા	... ૬૬
અપાન વાયુ	...૧૬૯
અપાયવિચય ધર્મધ્યાન	...૨૦૨
અપાયાપમમાતિશય	...૨૪૫
અપૂર્વકરણ-પ્રથમ	... ૫૨
અપૂર્વકરણ-દ્વિતીય	...૧૨૫
અપેક્ષા તંતુનો વિચ્છેદ	...૧૧૮
અપ મંડળ	...૧૭૧

વિષય	પૃષ્ઠ
અપ્રમત્ત યતિને પ્રભા દૃષ્ટિ...	૭૨
અભ્યાસ	... ૯૧
અભ્યંતર તપ	...૧૦૬
અભ્યંતર દેશ ધારણા	...૧૮૦
અમૂર્ત આત્મસ્મરણ	...૨૩૩
અમૃત અનુકાન	...૧૪૧
અમૃત અનુકાનસ્વરૂપ	...૧૪૦
અયોગી અવસ્થાકાળ	...૨૪૯
અયોગીને ચોથો ભેદ (શુકલ)	૨૪૧
અર્થદીપિકા	...૧૬૫
અર્પણ ભુદ્ધિ	... ૩૦
અહંતરૂપાલંબન	...૨૩૧
અલિપ્તતા-પ્રભુની	...૨૪૭
અવલંબન અને શ્રુતવિચાર	૨૪૪
અવિરતિ સમક્રિતી-	
જઘન્ય પાત્ર	...૧૬૫
અવેશને જીતવાના ઉપાયો...	૪૮
અવેશ પદમાં પ્રાણીની વર્તના	૪૮
અવંચકત્રય	...૩૨-૧૨૯
અવંચકની ભૂમિકા	...૧૩૦
અવ્રત પાંચ-આશ્રવ	...૧૦૩
અશરણ ભાવના	... ૯૫
અશુચિ ભાવના	...૧૦૧
અશોક વૃક્ષ	...૨૪૬
અષ્ટદળ કમળ	...૨૧૯
અષ્ટદળ કમળ-સુખમાં	...૨૨૩

વિષય	પૃષ્ઠ
અષ્ટપ્રવચનમાતા	૧૦૪-૧૨૦
અષ્ટ પ્રાતિહાર્ય	...૨૪૬
અસતીપોષણ	...૧૫૮
અસંગ અનુદાન	... ૭૦
અસંભોહ્યન્ય આશય	... ૫૧
અસ્તેય યમ	...૧૪૬
આહંસા યમ	...૧૪૫
અક્ષીણ મહાનસ લઘિષ	... ૧૮
આ.	
આકૃતિ-રૂપાતીત ધ્યેયની	...૨૩૪
આગમનો અભ્યાસ	... ૫૦
આગ્નેયી ધારણા	...૨૧૯
આઠ અંગો-યોગનાં	...૧૪૨
આઠ દષ્ટિ-ઉત્પત્તિની સીદ્ધિ	... ૨૨
આઠ દષ્ટિનાં નામો	... ૨૩
આઠ દષ્ટિની સંજ્ઞા	... ૨૦
આઠ દોષ-ચિત્તના	...૧૧૧
આત્મકલ્યાણનાં સાધનો	... ૮
આત્મચુલ્લ વ્યક્તીકરણ ધ્યાન	૧૯૫
આત્મજન્યુત્પત્તિ-તારામાં	... ૩૬
આત્મનિમજ્જન	...૧૯૭
આત્મવિસારણા	...૨૩૭
આત્મવચના	... ૧૧
આત્મવચના અને ધ્યાન	...૨૧૭
આત્મવચના-સમ્યક્ત્વને	
અંગે ૪૪-૫૩-૫૫-૭૭-૮૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
આત્મસિદ્ધિઉપાયચિંતવન	...૨૦૩
આત્મામાંથી સુખપ્રાકલ્પ	... ૮
આદરપૂર્વક અભ્યાસ	... ૬૧
આદર્શ-તીર્થકરતુ	...૨૨૬
આદર્શનિષ્ક્રિયામાં વિચારણા	૨૩૦
આનંદધન	... ૧૧
આનંદધન અને માયા	... ૬૫
આમતા વિચારણા	...૨૦૦
આયુઃકર્મનું કાર્ય	...૨૦૬
આરોહકમ	... ૧
આરંભ વ્યાપાર	...૧૫૬
આર્તધ્યાન	...૧૮૨
આર્તધ્યાનનું પરિણામ	...૧૮૬
આર્તધ્યાનમાં મોહનાં ચિહ્નો	૧૮૬
આર્તરોદ્રધ્યાન ત્યાગ	...૧૫૯
આલોચના-પદાર્થની (શુદ્ધ) ૨૪૨	
આવરણનાશ	... ૨૪૩
આશય-ત્રણ પ્રકાર	... ૫૦
આશયો અને જાવ	... ૮૨
આશ્રવના ભેંતાળીશ ભેદ	...૧૦૩
આશ્રવ જાવના	...૧૦૨
આશ્રવ જાવનામાં	
તત્ત્વરમણતા	...૧૦૩
આસન	... ૧૬૬
,, અને બ્રહ્મદષ્ટિ	... ૪૦
,, ના પ્રકાર	...૧૬૬

વિષય	પૃષ્ઠ
આસનસિદ્ધ જીવેની દશા ...	૧૬
આસંગ દોષ ...	૧૧૨
,, નાશ-પરામા ...	૭૪
આગ્રાવિચય ધર્મધ્યાન ...	૨૦૦
આંતર જ્યોતિ... ..	૫૮
આંતર રહસ્ય-પચ્ચખખાણુનું	૧૫૨
આંતરા વગર અભ્યાસ ...	૬૧
આંતરંગ વૃત્તિભેદ ...	૭૮
ઈ.	
ઈચ્છાપ્રતિજ્ઞા અભાવ ...	૪૩
ઈચ્છા યમ ...	૧૨૬
ઈચ્છા યોગ ...	૧૨૧
ઈડા નાડી ...	૧૭૨
ઈવોદ્યુશન અને જૈનો ...	૫૪
ઈવોદ્યુશન-જૈન ઉત્કાન્તિમાં ફેર	૩
ઈશ્વરપ્રણિધાનથી સમાધિ...	૧૫૧
ઈશ્વરપ્રણિધાન-નિયમ ...	૩૬
ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા ...	૨૧૫
ઈષ્ટવિયોગ આર્તધ્યાન ...	૧૮૪
ઈષ્ટસંયોગમાં માનેલું સુખ	૨૦૪
ઈષ્ટાનિષ્ટ ખ્યાલ...	૧૧૬
ઈન્દ્રિય આશ્રવ ...	૧૦૨
ઈન્દ્રિય પર સંયમ ...	૧૧૪
ઉ.	
ઉચિત દાન ...	૧૩૫
ઉચ્ચ ગુણભાવના ...	૧૦૪

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉચ્ચમાહી મહાત્માઓ ...	૧૬
ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાનો અનુભવ	૧૬૭
ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ વિચારણા ...	૨૩૦
ઉત્કાન્તિઅપકાન્તિવાદ ...	૫૪
ઉત્કાન્તિ-નિગોદથી મનુષ્ય	૧૩
ઉત્તમ પાત્ર-ત્યાગી ...	૧૬૪
ઉત્તમાધિકારી ...	૧૪૩
ઉત્તર પ્રાણાયામ ...	૧૬૬
ઉત્થાન દોષ ...	૧૧૨
ઉત્પત્તિ-દેવની ...	૨૧૨
ઉત્પત્તિ-નારકીમાં ...	૨૦૬
ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-વિનાશ ...	૨૦૮
ઉદન વાયુ ...	૧૬૬
ઉદ્ભવપણું-સમ્યક્ત્વને અંગે	૩૪
ઉદ્ભવ દોષ ...	૧૧૨
ઉન્નતિમાં તરતમતા ...	૧૪
ઉપસંહાર ...	૨૩૫
ઉપાધિપરંપરા ...	૬૭
ઉપાયકૌશલ્ય-ખલા ...	૪૩
ઉપેક્ષાભાવ ...	૬૦
ઋ.	
ઋતંભરા ...	૧૨૪
ઋતુ અને આનંદ ...	૨૦૪
ઋદ્ધિપ્રાપ્તિ-સ્થિરામાં ...	૫૭
એ.	
એક જ ક્રિયાનાં જૂદાં ફળ	૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
એકકડા અને અધિકાર ...	૨૩૮
એકકડા અને પ્રગતિ ...	૨૩૮
એકકડા ઘૂંટવાની સ્થિતિ ...	૨૩૮
એકત્વભાવના ...	૬૮
એકત્વવિચારણા (શુકલ)	૨૪૩
એકત્વનિતર્ક અપ્રવિચાર ...	૨૪૩
એક ભાવ જાણ્યો તેણે	
સર્વ જાણ્યો	૨૦૩
એક યોગવાળાને બીજો	
ભેદ (શુકલ)	૨૪૦
એકાગ્રતા અને ધ્યાન ...	૧૧૨
એકાંત બુદ્ધિ-ઓષદ્દષ્ટિમાં	૨૪
એકાક્ષરી વિદ્યા...	૨૨૬
ઓષણા ...	૭
ઐ.	
ઐશ્વર્ય-તીર્થ કરતું ...	૨૩૦
ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ ...	૨૨૩
ઓ.	
ઓષ અને યોગદષ્ટિ ...	૨૫
ઓષદ્દષ્ટિ ...	૨૪
ઓષદ્દષ્ટિ અને સમકિત ...	૩૪
ઓષદ્દષ્ટિવાળાની બહોળતા	૩૫
ૐ પદ ધ્યાન ...	૨૨૪
ઔ.	
ઔચિત્ય-અધ્યાત્મલક્ષણ ...	૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
અં.	
અંગારકર્મ ...	૧૫૬
અંતરાત્મસ્વરૂપદર્શન ...	૨૦૦
અંતરાત્મા ...	૪
અંતરાય કર્મનું કાર્ય ...	૨૦૬
અંતરંગ આશયી જીવો ...	૨
કં.	
કમળસ્થાપના-વર્ણમાતૃકા	૨૨૨
કરુણાનો અંશ-મિત્રા ...	૨૮
કરુણાભાવ ...	૮૮
કર્મઅપાય ચિંતવન ...	૨૦૨
કર્મ તપન ...	૧૨૪
કર્મ પર સામાન્ય વિચારણા	
૨૦૫-૨૦૬	
કર્મ પર સામાન્ય વિચારણા	૨૦૨
કર્મપ્રકૃતિનું કાર્ય ...	૨૦૪
કર્મવિષયનાં જૈન ગ્રંથો ...	૨૧
કર્મ શુભાશયો ...	૭૬
કર્મદાનના વ્યાપારો ...	૧૫૬
કલ્પનાભળ ...	૧૧૮
કષાય ચાર-આશ્રવ ...	૧૦૩
કાર્યકર્મવિચારણા ...	૬૮
કાર્ય પર અધિકાર ...	૧૪૧
કાષ્ઠાગ્નિકણ બોધ-બ્રહ્માર્મા ...	૪૧
કાળક્ષેપ-શરીરપોષણમાં ...	૧૦૩
કાળજ્ઞાન ...	૧૭૩

વિષય	પૃષ્ઠ
કૃતકં અને રૌદ્રધ્યાન	...૧૮૭
કૃતકં વિષમગ્રહ...	... ૪૮
કુમ્ભક પ્રાણાયામ	...૧૬૯
કુળયોગી ...	...૧૨૮
કૃપખનન અને કાવ	... ૮૩
કૃતમતા ...	...૧૩૬
કેવળી અને શુક્લધ્યાન	...૨૪૭
કેવળીનો યોગનિરોધ	...૨૪૯
કેવળી સમુદ્ધાત	...૨૪૮
કેશવાણિજ્ય ...	...૧૫૮
કૈવલ્ય પ્રાપ્તિ ...	...૧૧૮
કૈવલ્યજ્ઞાન અને શુક્લધ્યાન	૨૪૧
કોનું ધ્યાન કરવું ?	...૨૩૭
કાંતાદષ્ટિ-છટ્ટી ...	... ૬૦
કાંતાનું ગુણસ્થાન	... ૬૨
કાંતાનો ઓધ-તારા પ્રભા...	૬૧
કાન્તિક્રમ વિચારણા	...૨૦૧
ક્રિયા પચીશ-આશ્રવ	...૧૦૩
ક્રિયાવંચક ...	૩૨-૧૩૧
ખ.	
ખાસ ક્રમ-ધ્યાનનો	...૧૯૯
ખીસાકાતરુ ...	...૧૯૦
ખેદ દોષ ...	...૧૧૧
ખોટી લાલચ ...	...૧૮૯
ગ.	
ગતિઓમાં ભ્રમણ	... ૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ
ગરનાળું-આશ્રવૃષ	...૧૦૨
ગરમી-નારકીમાં...	...૨૦૮
ગરલ અનુકાન ...	...૧૪૧
ગુણપ્રાપ્તિનીતા (રૂપાતીત)...	...૨૩૩
ગુણની મૂર્ત કલ્પના	...૨૩૩
ગુણવાન પર દેષ...	...૧૮૮
ગુણવિવેચન (તીર્થકર)	...૨૩૦
ગુણવૈરાગ્ય ...	... ૧૭
ગુણવ્રત ...	...૧૫૪
ગુણશિક્ષાવ્રત અને સર્વવિરતિ	૧૬
ગુણશ્રેણિ આરોહણ	... ૭૩
ગુણસ્થાન-ઉત્તરિનાં સોપાન...	૨૧
ગુણજ્ઞાનની આવશ્યકતા	૨૩૩
ગુણીરાગ ...	...૧૩૬
ગુપ્તિ ત્રણ-સંવર...	...૧૦૪
ગુરુજન ...	...૧૩૩
ગુરુતત્ત્વ ...	...૧૪૪
ગુરુજ્ઞાન અને યોગ	... ૧૦
ગૃહસ્થ-મધ્યમ પાત્ર	...૧૬૫
ગૃહિણી વલ્લભ દૃષ્ટાન્ત	... ૬૫
ગોત્રક્રમનું કાર્ય...	...૨૦૬
ગોમય કણાગ્નિ ઓધ-તારા...	૩૬
ગૌતમસ્વામી ...	...૧૦૧
,, અને લગ્નિધ	... ૧૮
ગ્રેવેયકનાં સુખ...	...૨૧૫
ગ્રંથિભેદ ...	... ૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
અધિભેદ અને પ્રગતિ ...	૫૩
,, નો સમય ...	૫૨
ધ.	
ધનધાતી કર્મો-પરા ...	૭૫
ધરધરેણાના વિચારો ...	૧૯૦
ધાતીકર્મો-ચાર ...	૨૪૪
ચ.	
ચતુર્મુખ ભગવાન ...	૨૪૫
ચતુર્વિશતિ દળ કમળ ...	૨૨૨
ચાર અધાતી કર્મ ...	૨૪૪
ચાર અક્ષરી વિદ્યા ...	૨૨૬
ચાર કષાય-આશ્રવ ...	૧૦૩
ચાર ધાતી કર્મો ...	૨૪૪
ચાર દૃષ્ટિમાં બોધ ...	૫૧
ચાર મંગળનું ધ્યાન ...	૨૨૭
ચાર મંડળ ...	૧૭૦
ચાર ચમત્તું સ્વરૂપ ...	૧૨૯
ચાર લોકોત્તમનું ધ્યાન ...	૨૨૭
ચાર શરણનું ધ્યાન ...	૨૨૭
ચાર શિક્ષાવ્રત ...	૧૬૧
ચારિત્રમોહનીય ...	૨૦૫
ચારિત્રજીવિની ચાર ન્યાય ...	૧૩૪
ચિત્ત અને પ્રત્યાહાર ...	૧૭૮
ચિત્તના આઠ દોષ ...	૧૧૧
ચિત્તની શુદ્ધ અવસ્થા ...	૨૪૦
ચિત્તને રખકવા ન દેવું ...	૨૩૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ચિત્તવૃત્તિનિરોધ ...	૭૬
ચિત્રા ભક્તિ ...	૫૦
ચિદાનંદજી-સ્વરોદય ...	૧૭૨
ચેતનજીની શક્તિ ...	૨૩૬
ચેતનની ઉત્ક્રાન્તિ ...	૧૩
ચોત્રીશ અતિશય ...	૨૪૫
ચોરાશી આસન ...	૧૬૮
ચૌર્યાનંદી રૌદ્રધ્યાન ...	૧૮૯
ચંદ્રકળા ધ્યાન ...	૨૨૮
ચંદ્રનાડી ...	૧૭૩
ચંદ્રિકા તુલ્ય બોધ-પરામાં ...	૭૨
ચ્યુતિઅભાવ-ધ્યાનદળ ...	૨૩૩
છ.	
છ અક્ષરી વિદ્યા ...	૨૨૬
છત્ર ત્રણ ...	૨૪૬
છદ્મસ્થને શુદ્ધતા બે ભેદ ...	૨૪૦
છેવટું સંધયણ અને ધર્મધ્યાન ...	૨૧૭
જ.	
જઘન્ય પાત્ર ...	૧૬૫
જડીયુદ્ધી ...	૧૭
જનાપવાદભીરુત્વ ...	૧૩૬
જયઘોષ-સુરાંગનાનો ...	૨૧૪
જયાજયનિશ્ચય ...	૧૭૪
જાપનાં અનેક પદો ...	૨૨૬
જાપ દળ ...	૨૨૭
જિજ્ઞાસા શુણ-તારા ...	૩૬

વિષય	પૃષ્ઠ
જીવપુદ્ગળનું નાસ્ત્રસ્થાન	૧૦૮
જ્ઞેનકથારત્નકોષ...	...૧૬૫
ઠ.	
ઠંડી-નારડીમાં ...	...૨૦૮
ત.	
તત્ત્વચિંતવન-અધ્યાત્મ લક્ષણ	૮૬
તત્ત્વરૂપવતી ધારણા	...૨૨૧
તત્ત્વ ધારણા ...	...૨૨૧
તદ્ધેતુ અનુષ્ઠાન...	...૧૪૧
તનુ યોગવાળાને ત્રીજો ભેદ	
(શુક્લ)...૨૪૦	
તપ અને નિર્જરા	...૧૦૬
તપથી અકુંચ ...	...૧૫૩
તપ-નિયમનો ભેદ	... ૩૭
તપનો પ્રભાવ ...	...૧૦૬
તપ-પૂર્વ સેવા ...	...૧૩૮
તાર્ત્તિક ધર્મસંન્યાસ	૧૨૬
તારા દષ્ટિ-દ્વિતીય	... ૩૫
તીર્થનો મેળો ...	...૧૦૦
તીર્થસ્થાન ...	...૧૬૮
તીર્થંકરગુણ વિવેચન	૨૨૯
તીર્થંકર ધ્યાન ..	...૨૨૯
તીર્થંકરનામકર્મ	...૨૪૪
તીર્થંકરની ઋદ્ધિ	...૨૪૫
તીર્થંકરનું ઐશ્વર્ય	...૨૨૯
તીર્થંકરપ્રભાવ ...	...૨૨૮

વિષય	પૃષ્ઠ
તૃણમાં ધી-શોધન	... ૮૩
તૃણાગ્નિબોધ-મિત્રા	... ૨૭
તૃષ્ણાત્યાગ અને બલ	૪૦
તેજ મંડળ	...૧૭૧
ત્રણ છત્ર ...	...૨૪૬
ત્રણ યોગ-આશ્રવ	...૧૦૩
ત્રણ યોગવાળાને પ્રથમ	
ભેદ (શુક્લ)...૨૪૦	
ત્રણ લોક ...	...૨૦૮
ત્રણ જ્ઞાન અને મન	...૧૧૯
ત્રાટક ...	...૨૩૩
ત્વરાલાભ-બલામાં	... ૪૨
દ.	
દર્શનમોહનીય ...	...૨૦૫
દર્શનાવરણીયનું કાર્ય	૨૦૫
દત્તદાન કર્મ ...	...૧૫૮
દાન-સાગધર્મની શરૂઆત...	૧૩૬
દાન-પૂર્વ સેવામાં	...૧૩૬
દારૈષણ્ય ...	... ૭
દાહજ્વર ...	... ૯૯
દિગ્વિરતિ વ્રત ...	...૧૫૪
,, ,, અને સાહસ	૧૫૪
દીનતાનો ભાવ...	... ૯૮
દીપપ્રભા તુલ્ય બોધ-દીપ્રામાં...	૪૫
દીપ્રા દષ્ટિ-ચતુર્થ	... ૪૪
દીર્ઘ કાળ અભ્યાસ	... ૯૧

વિષય	પૃષ્ઠ
દીક્ષાયોગ્યતાં લક્ષણુ ...	૧૨૫
દુઃખ્યાનના યાનની જરૂર ...	૧૮૨
દુઃકુલિ ...	૨૪૬
દુઃખ-નરકમતિમાં ...	૨૦૯
દુઃખી ઉપર દયા-મિત્રા ...	૩૨
દહમહારી ...	૧૦૬
દષ્ટિ-ઉત્પત્તિની ભૂમિકા ...	૧૭
દષ્ટિનાં નામો-આઠ ...	૨૩
દષ્ટિવાન જીવનું વર્તન ...	૫૫
દષ્ટિવાન પર વિચારણા ...	૩૩
દષ્ટિ શબ્દની અર્થવિચારણા ...	૨૨
દેવમતિસુખવિચારણા ...	૨૧૨
દેવગુરુપૂજન ...	૧૩૩
દેવતત્ત્વ ...	૧૪૩
દેવની યૌવનાવસ્થા ...	૨૧૪
દેવપૂજન ...	૧૩૪
દેવાંમનાનાં સુંદર શરીર ...	૨૧૪
દેવેન્દ્રસૂરિ ...	૧૬૬
દેશાવગાશિક વ્રત ...	૧૬૩
દોષ આઠ-ચિત્તના ...	૧૧૧
દંતવાણિજ્ય ...	૧૫૮
દ્રવ્યની અંતિમ એકતા(શુકલ) ...	૨૪૩
દ્રવ્ય પૂજન ...	૧૩૪
દ્રવ્ય યોગી અને ભાવ યોગી ...	૩૫
દ્રવ્ય શ્રુત-ભાવ શ્રુત ...	૨૦૧
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને કર્મો ...	૨૦૩

વિષય	પૃષ્ઠ
દ્રોપાયન ઋષિ ...	૯૬
ધ.	
ધનરક્ષણુ ...	૧૯૦
ધન લક્ષ્મી સ્વરૂપવિચારણા ...	૫૮
ધર્મવિષ્ણુ ...	૭
ધર્મતત્ત્વ ...	૧૪૪
ધર્મધ્યાન અને છેવટું સંધ્યણુ ...	૧૭
ધર્મધ્યાનના ભેદો ...	૧૬૯
ધર્મધ્યાનની ભાવના ...	૨૧૭
ધર્મધ્વજ ...	૨૪૭
ધર્મનું શરણુ ...	૯૬
ધર્મને વગોવનારા ...	૧૩૯
ધર્મપ્રાપ્તિની દુર્લભતા ...	૧૦૬
ધર્મપ્રીતિની વિપુલતા (દીપ્રામાં) ...	૪૫
ધર્મભાવના ...	૧૧૦
ધર્મસંન્યાસ અને દીપ્રા ...	૫૬
ધર્મસંન્યાસનો પ્રાપ્તિકાળ ...	૧૨૪
ધર્મસંન્યાસ યોગ ...	૧૨૩
ધારણા ...	૧૮૦
,, અને ધ્યાન ...	૧૮૦
,, કાંતામાં ...	૬૦
,, દેશ ...	૧૮૦
,, ધ્યાન અને સમાધિ ...	૬૭
,, પાંચ ...	૨૧૮
ધૂળનાં ધર અને સંસારચેષ્ટા ...	૫૭
ધ્યાતા-ધ્યેય-ધ્યાન અભેદ ...	૨૩૪

વિષય	પૃષ્ઠ
ધ્યાતાના વિચારો	...૧૯૫
ધ્યાતાલક્ષણ	...૧૯૩
ધ્યાન	...૧૮૧
,, અને કુમાર્ગ	...૨૩૫
,, અને સાંસારિક હેતુ	...૨૩૬
,, કાળ પછી અધ્યાત્મમગ્નતા	૧૯૬
,, કાળે ધ્યાન	...૨૩૯
,, ક્રમ	...૧૯૯
,, ની મહત્તા	...૧૮૧
,, પ્રતિષ્ઠા	...૧૯૫
ધ્યાનમાં વિવેક	...૨૨૯
,, પ્રભામાં	... ૬૬
,, યોગ	...૧૧૧
,, નાં ત્રણ ફળ	...૧૧૪
,, વિભાગ-હેમચન્દ્ર	...૧૯૨
,, -જ્ઞાનાણુવે	...૧૮૧-૧૮૩
,, વિષય પર યંત્રો	૧૮૩-૧૯૨
દ્યેય લક્ષણ	...૧૯૬
દ્યેયવિષય-ગમે તે	...૨૨૯
દ્યેયાભિમુખ ચિત્ત	...૧૮૧
ધ્રુવાધ્વા-યોગીઓનો	... ૭૧
ન.	
તમસ્કાર કદ્ય	...૨૨૬
નમિ રાજર્ષિ	... ૪૯
નવ નંદો	... ૯૬
નાટકનો ખેલ	...૧૦૦

વિષય	પૃષ્ઠ
નાટક-પ્રેક્ષણ	... ૧૫૯
નાદીવિજ્ઞાન	...૧૭૩
નામકર્મનું કાર્ય	...૨૦૬
નારકગતિ દુઃખ વિચારણા	૨૦૯
નારકીની ભયંકરતા	...૨૧૦
નારકોનું શરીર	...૨૧૦
નાશક યંત્રશોધ	...૧૮૮
નિકાચિત આયુષ્ય-નારકોનું	૨૧૧
નિગોદથી મનુષ્ય-ઉત્ક્રાન્તિ	... ૧૩
નિમિત્તનો લાભ-તારામાં	૬૩
નિયમ	... ૧૫૦
,, -તારામાં	... ૩૫
,, ની આવશ્યકતા	... ૩૬
નિરાલંબનત્વ પ્રાપ્તિ	...૨૪૪
નિરાલંબન શુક્લ	...૨૪૦
નિરાશી ભાવ	... ૫૮-૮૦
નિર્જરા ભાવના	...૧૦૫
નિર્લોચન કર્મ	...૧૫૮
નિર્વાણભૂમિ	...૧૬૮
નિર્વેદ ક્ષિંગ	...૧૪૪
નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન	... ૫૧
નીતિનિયમપાલનમાં ધર્મો	...૧૩૬
નૈતિક બિંદુ	...૧૩૭
નંદિષેણુ અને સિદ્ધિ	... ૧૮
નિંદાલાગ	...૧૩૭
ન્યૂસપેપર વાંચન	...૧૫૯

વિષય	પૃષ્ઠ
પ.	
પગીશ ક્રિયા-આશ્રવ ...	૧૦૩
પચ્ચખખાણુ અને ઉત્ક્રાંતિ ...	૧૫૩
પચ્ચખખાણુનું આંતરરહસ્ય ...	૧૫૨
પચ્ચખખાણુ ભાષ્ય ...	૧૬૬
પતંજલિ ૧૨-૧૬-૭૧-૭૬ -	
	૧૭૮-૧૮૦
પદ્મવસ્થા અને યોગકારો ...	૨૨૯
પદરથ ધ્યેય ...	૨૨૨
પદાર્થલિંગન-જ્ઞાનદારા ...	૨૪૨
પદાર્થ સંક્રમણ (શુક્લધ્યાન) ...	૨૪૧
પરપુરપ્રવેશ ...	૧૭૬
પરમતસહિષ્ણુતા ...	૧૩૫
પરમત-મિત્રા ...	૨૯
પરમપુરુષ ધ્યાન ...	૨૩૫
પરમાત્મતત્ત્વચિંતવન ...	૧૯૬
પરમેશ્વર પ્રાણાયામ ...	૧૭૦
પરમેશ્વરી જાપ ...	૨૨૬
પરા દષ્ટિ-આદંભી ...	૭૨
પરાદષ્ટિમાં આનંદ ...	૭૫
પરિણામનું નિશ્ચળપણ ...	૧૧૫
પરિષદ્ આવીશ-સંવર ...	૧૦૪
પર્યાય પર સ્થિર વિચારણા ...	૨૪૨
પર્ષદા-આર ...	૨૪૫
પશુપક્ષી-નારકીમાં ...	૨૦૯
પશ્ચાતાપ-નારકીમાં ...	૨૧૦

વિષય	પૃષ્ઠ
પાત્રની વ્યાખ્યા ...	૧૬૪
પાદપીઠ ...	૨૪૬
પાપોપદેશ-અનર્થદંડ ...	૧૬૦
પાર્થવી-ધારણા ...	૨૧૮
પ્રુણ્યભોગ અને તારા ...	૬૩
પ્રુણ્ય-સુવર્ણ શૃંગલા ...	૫૮
પ્રુદ્ધગણપરાવર્ત ...	૨૬
પુસ્તક લેખન-મિત્રા ...	૩૧
પૂજાતિશય ...	૨૪૫
પૂજાવાની ધમ્મ-રૌદ્રધ્યાન ...	૧૮૯
પૂરક પ્રાણાયામ ...	૧૭૦
પૂર્વધર અને વિચારણા ...	૨૪૩
પૂર્વ સેવા ...	૧૩૨
પૃથક્ત્વ (શુક્લધ્યાન) ...	૨૪૧
પૃથક્ત્વોત્તર્ક સપ્રવિચાર ...	૨૪૧
પૃથ્વી આદિ ધારણાનું ફળ ...	૨૨૨
પૃથ્વીના અનેક પતિ ...	૯૩
પૃથ્વીમંડળ ...	૧૭૧
પૌદ્ગલિક સંબંધ વિચારણા ...	૨૩૬
પૌષધ વ્રત ...	૧૬૩
પંચ પરમેશ્વરી-પદ ...	૨૨૫
પંચ વિષય ભાવના ...	૯૧
પંચ દૂસ્વાક્ષર ...	૨૪૯
પાંખડી-વર્ણમાતૃકાની ...	૨૨૨
પાંચ અણુવ્રત ...	૧૫૦
પાંચ અવ્રત-આશ્રવ ...	૧૦૩

વિષય	પૃષ્ઠ
પાંચ અંગ-મધ્યમાધિકારી	૧૮૧
પાંચ ધારણા ...	...૨૧૮
પાંચ મહાવ્રત ...	...૧૫૦
પાંચ મોટકાં જૂઠાં	...૧૪૬
પાંચ ચમતી પ્રતિષ્ઠા-પ્રભામાં	૬૬
પાંચ લિંગ ...	...૧૪૪
પાંચ વાણિજ્ય...	..૧૫૭
પાંચ સામાન્ય ક્રમ	...૧૫૮
પાંચીશ ગુણ-વાણીના	...૨૪૫
પિંગળા નાડી ...	...૧૭૨
પિંડરથ ધ્યેય ...	...૨૧૮
પિંડરથાદિ ભેદ પર હેમચંદ્ર	
અને જ્ઞાનસાર	...૨૧૬
પ્રગતિ અને એકડા	...૨૩૮
પ્રણવ ધ્યાન ...	...૨૨૮
પ્રણવખીજ ધ્યાન	...૨૨૪
પ્રણિધાન શુભાશય	...૧૦૫
પ્રતિપત્તિ ગુણ અને પ્રભા...	૬૭
પ્રતિમા-રૂપરથ ધ્યાન	...૨૩૦
પ્રત્યાહાર ...	...૧૭૭
,, ની ઉપયોગિતા	...૧૭૬
,, ની જૂદી જૂદી વ્યાખ્યાઓ	૧૭૮
,, -પ્રાણાયામ ...	...૧૬૬
,, -સ્થિરામાં	... ૫૬
પ્રથમ દ્વિતીય (શુક્લ)પાયામાં	
ભેદ ...	...૨૪૩

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રભા દષ્ટિ-સાતમી	... ૬૬
પ્રભુની અભિમતા	...૨૪૭
પ્રમાદ અને કાન્તા દષ્ટિ	... ૬૨
પ્રમાદ અને વિભાવ	...૨૩૭
પ્રમાદાચરણ ...	...૧૬૦
પ્રયાણમાં ઉધ...	... ૨૭
પ્રજ્ઞતત્ત્વ યોગી...	...૧૨૬
પ્રજ્ઞતિ ગુણ-પરામાં	... ૭૩
પ્રજ્ઞતિપરિણતિની સાપેક્ષતા	૮૪
પ્રવૃત્તિ ચમ ...	...૧૩૦
પ્રજ્ઞતિ શુભાશય...	... ૮૦
પ્રશમ સુખ અને પ્રભા	... ૬૭
પ્રજ્ઞાતવાહિતા ...	... ૪૫
,, -સાંખ્યની	... ૭૧
પ્રાણનાશ પણ ધર્મ રાખવો	૪૫
પ્રાણવાયુ ...	...૧૬૯
,, સંચાર ...	...૧૭૦
પ્રાણાયામ ...	...૧૬૬
,, -અનુપયોગી અંગ	...૧૭૫
,, અને યોગી...	...૧૭૬
,, -અચુક્તાતા ...	...૧૭૫
,, નું પૌદ્ગલિકત્વ	...૧૭૭
,, નો યોગિક અર્થ	... ૪૪
,, પર ઉપાધ્યાયજી	...૧૭૬
,, -પૌદ્ગલિક હેતુથી લાભ્ય	૧૭૬
,, -અભામાં	... ૪૪

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાતિભ માન ...	...૧૨૪
પ્રાતિહાર્ય-અષ્ટ...	...૨૪૬
પ્રીતિ અનુષ્ઠાન...	... ૭૦
ફે.	
ફળ સાથે સંબંધ નથી ...	...૧૪૨
ફળાવચક ...	... ૩૨
બ.	
અત્રોક્ષ અત્રોશી...	૭૬, ૮૫
બદ્ધવીર્ય અને યોગ ...	...૧૪૭
બલા દષ્ટિ-તૃતીય ...	... ૪૦
બહિરાત્મા ...	... ૪
બહોળતાએ જીવેની દષ્ટિ...	... ૩૫
બાહ્યનો પૂર્વ પ્રયોગ ...	...૨૫૦
આર પર્ષદા ...	...૨૪૫
આર ભાવના ...	...૯૨ થી ૧૧૧
,,-સંવર ...	...૧૦૪
આશ ક્રિયા ...	... ૭૩
આશ તપ ...	...૧૦૬
આશ દેશ ધારણા ...	...૧૮૦
આશરંગી જીવે ...	... ૧
આશ વર્તન અને-કુળયોગી ૧૨૮	
બીજકથામાં આનંદ ...	... ૩૪
બીજાક્ષર ...	...૨૨૩
બુદ્ધિજન્ય આશય ...	... ૫૦
બોધપ્રવાહ સિરા ...	... ૪૨
બોધિ ભાવના ...	...૧૦૯

વિષય	પૃષ્ઠ
બ્રહ્મચર્ય ચમ ...	...૧૪૮
બ.	
ભક્તિ અનુષ્ઠાન...	... ૭૦
ભતૃહરિ ...	... ૫૧
ભવઉદ્ભવ-કાંતામાં ...	... ૬૫
ભવ પૂરા થવાના પ્રકારો...	...૧૦૯
ભવાટવીકૃતઃખવિચારણા ...	...૨૦૨
ભવિષ્યચિંતા ...	...૧૮૫
ભવોદ્ભવ ...	...૧૪૦
ભવોપગ્રાહી કર્મ ...	... ૭૪
ભાટક આજીવિકા ...	...૧૫૭
ભામંડળ ...	...૨૪૬
ભાવનાથી મુક્તિ ...	...૧૧૧
ભાવના-ધર્મધ્યાનની ...	...૨૧૭
ભાવનાનો સમય ...	...૨૩૯
ભાવના-આર-સંવર ...	...૧૦૪
ભાવના યોગ ...	... ૯૦
ભાવના રહસ્ય...	... ૯૨
ભાવ પૂજન ...	...૧૩૪
ભાવ મળની અદ્યતા ...	... ૩૨
ભાવ શત્રુ ...	... ૪૯
ભાવ શ્રુત-દ્રવ્ય શ્રુત ...	...૨૦૧
બેદો-શુદ્ધધ્યાનના ...	...૨૪૧
ભોગોપભોગ ...	...૧૫૫
ભ્રમણા-ઉન્નતિને અંગે ...	... ૩૪
ભ્રમદોષ ...	...૧૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ
મ.	
મહાલાભ ...	...૧૫૬
મધ્યલોક વર્ણન ...	...૨૦૮
મધ્યમાધિકારી ...	૧૪૩, ૧૮૧
મન અને કર્મબંધ ...	... ૬૦
મનના રોધ પર વિચાર ...	...૧૧૬
મનની સ્થિરતા અને તારા... ૬૦	
મનુષ્યગતિમાં વિકાસ ...	... ૪
મનુષ્યગતિમાં સામગ્રી ...	... ૧૫
મનોગુપ્તિ પર વિચારણા ...	...૧૧૬
મનોરથભટ્ટની ખાણ ...	...૧૪૬
મમતા માયા ઉપર વિરાગ...૬૪	
મરણ અને નારકા ...	...૨૧૧
મરુદેવા માતા ...	...૧૦૧
મસ્લિકુંવરી ...	...૧૦૧
મહાવ્રત-પાંચ ...	...૧૫૦
માતાપિતાને માન ...	...૧૩૫
માન્યતા સમ્બંધ ...	... ૩૩
માયાજળ-વિજય-કાંતામાં ...	...૬૪
માયાખીજ ...	...૨૨૭
મારુતી ધારણા ...	...૨૨૦
માર્ગાનુસારીના ગુણો ...	... ૫૫
મિત્રભાષિતા ...	...૧૩૭
મિત્ર દષ્ટિ-પ્રથમ ...	... ૨૭
મિત્રામાં દ્રવ્ય નિયમો ...	... ૩૧
મિત્રામાં યોગખીજસિંચન... ૩૦	

વિષય	પૃષ્ઠ
મિથ્યાદષ્ટિ-પ્રથમની ચાર... ૨૪	
મીમાંસા ગુણ અને કાંતા... ૬૧	
મુખમાં અષ્ટદળકમળ ...	...૨૨૭
મુક્તિ ભાવ ...	... ૮૭
મૂર્છા એ પરિચય ...	...૧૪૮
મૂર્ત કલ્પના-ગુણની ૨૩૩	
મૃધાનંદી રૌદ્રધ્યાન ...	...૧૮૮
મૈત્રી ભાવ ...	... ૮૭
મૈત્ર્યાદિભાવ-અધ્યાત્મલક્ષણ ૮૬	
મૈથુનસેવનથી વ્યાધિ ...	...૧૪૮
મોટકાં જૂઠાં-પાંચ ...	...૧૪૬
મોહનીયતું કાર્ય... ૨૦૫	
મોક્ષ અદ્વેષ-પૂર્વ સેવા ...	...૧૩૮
મોક્ષપ્રયાણની શરૂઆત ...	... ૩૦
મોક્ષ-પ્રાપ્તિ ...	...૧૧૬
મોક્ષમાં શું કરવું ? ...	...૧૩૬
મોક્ષસુખવર્ણન ...	...૨૫૦
મંડળ-ચાર-તું ધ્યાન ...	...૨૨૭
મંડળ-ચાર ...	...૧૭૦
મંત્ર યંત્ર ...	... ૧૭
મંત્રરાજ ધ્યાન... ૨૨૩	
માંધાતા ...	... ૬૪
માંસત્યાગ ...	...૧૫૬
ય.	
યતિધર્મ-દશ-સંવર ...	...૧૦૪
યથાધ્યાત ચારિત્ર ...	...૧૨૪

વિષય	પૃષ્ઠ
યથાપ્રવૃત્તિકરણ ...	... ૫૨
યમ ...	... ૧૪૭
યમ અંગ અને મિત્રા ...	... ૨૭
યમ-ચાર પ્રકારના ...	... ૧૨૯
યમનો દોર ...	... ૬૫
યશોવિજય ઉપાધ્યાય.	
૨૦-૭૦-૭૨-૮૫-૧૭૬	
યજ્ઞ ધાતુમાંથી યોગ ...	... ૬
યુવાન દંપતીનું દષ્ટાંત ...	... ૪૧
યોગ અને ઝોષદષ્ટિ ...	... ૨૫
યોગકથાપ્રેમ-તારા ...	... ૩૭
યોગ ગ્રંથના અધિકારી ...	... ૧૭૨
યોગ-ત્રણ આશ્રવ ...	... ૧૦૩
યોગદષ્ટિ અને પર્યાયની	
ઐકયોગતા ...	... ૨૪૪
યોગદષ્ટિ પ્રાપ્તિનો કાળ ...	... ૨૬
યોગદષ્ટિમાં સાધ્યસામીપ્ય ...	... ૨૫
યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ૧૨-૨૦-	
૧૨૦-૧૨૭-૧૩૨	
યોગના ભેદો ...	... ૮૪
યોગનિરોધ-કેવળીનો ...	... ૨૫૦
યોગની વ્યાખ્યા ...	... ૧૨
યોગનાં અંગનો ઉપયોગ ...	... ૧૭૬
યોગનાં આઠ અંગો ...	... ૧૪૨
યોગપ્રાપ્તિના ઉપાય ...	... ૧૭૭
યોગપ્રાપ્તિનો સમય ...	... ૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
યોગભૂમિકા અને આશયો ...	... ૭૬
યોગમાં બદલીપૂર્વક રથાન ...	... ૧૪૭
યોગ લક્ષણ ...	... ૭૭
યોગ શબ્દાર્થ ...	... ૬
યોગશાસ્ત્ર ... ૧૮-૧૯-૧૭૫	
યોગ-સુખસાધનનો પ્રકાર ...	... ૮
યોગ સંક્રમણ (શુક્લ) ...	... ૨૪૧
યોગસંન્યાસ પ્રાપ્તિકાળ ...	... ૧૨૭
યોગ સંબંધી ખોટો ખ્યાલ ...	... ૧૭
યોગ સિંહાસન પર ચેતન ...	... ૨૨૧
યોગાભાસ ...	... ૭૮
,, અને યોગ ...	... ૧૧
યોગાવ્યાસમાં રસ ...	... ૫૦
યોગાવચ્ચક ...	... ૩૨, ૧૩૦
યોગીઓના ભેદ ...	... ૧૨૮
યોગી પર માન-તારા ...	... ૧૩૫
યાગિક ગુણો-સ્થિરામાં ...	... ૫૭
યંત્ર-ધ્યાન-હેમચંદ્ર ...	... ૧૬૨
યંત્ર-ધ્યાન-જ્ઞાનાર્થુવ ...	... ૧૮૩
યંત્રનાથનું સામર્થ્ય ...	... ૨૩૬
યંત્રપિણ્ય કર્મ ...	... ૧૫૮
૨.	
રખડપટ્ટી ...	... ૬૬
રત્નપ્રભા તુલ્ય ઔષ્ધ-સ્થિરામાં ...	... ૫૬
રસવાણિજ્ય ...	... ૧૫૮
રાગી ધ્યાન ફળ ...	... ૨૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ
રાત્રિભોજન ...	...૧૫૬
શૂદ્ર દોષ ...	...૧૧૩
રૂપસ્થ દ્યેય ...	...૨૨૯
રૂપાતીત દ્યેય ...	...૨૩૩
રૂપાતીતમાં અવલંબન અદ્યતા	...૨૩૪
રેચક પ્રાણાયામ...	...૧૬૯
રોગચિંતા આત્મધ્યાન ...	...૧૮૫
રૌદ્રધ્યાન ...	...૧૮૭
,, તું પરિણામ ...	...૧૯૧
લ.	
લઙ્કાષ્ઠ અને રૌદ્રધ્યાન	૧૮૮
લઙ્કિધનો ઉપયોગ ...	... ૧૮
લઙ્કિધમાં અપ્રવર્તન ...	...૧૧૮
લઙ્કિધસિદ્ધિ ...	...૨૩૬
લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ...	...૧૪૯
લક્ષ્યાભાવે ધ્યાનથી પાત ...	...૨૩૬
લાક્ષ વાણિજ્ય ...	...૧૫૭
લોકનાલિકા ...	...૨૦૮
લોકની ઊંચાઈ-પહોળાઈ...	...૨૦૮
લોકપ્રકૃતિ ...	... ૭૮
લોકસ્વરૂપ ભાવના ...	...૧૦૭
લોકોત્તમ-ચારનું ધ્યાન ...	...૨૨૭
લિંગ-પાંચ ...	...૧૪૪
વ.	
વચન અનુક્રાંત ...	... ૭૦

વિષય	પૃષ્ઠ
વચનસિદ્ધિ ...	...૨૨૩
વચનાતિશય ...	...૨૪૫
વનકર્મ ...	...૧૫૭
વર્ણમાતૃકા ...	...૨૨૨
વર્તન અને સમ્યક્ત્વ ...	... ૫૫
વાણિજ્ય-પાંચ ...	...૧૫૭
વાણીના પાંત્રીશ ગુણ ...	...૨૪૫
વાયવી ધારણા ...	...૨૨૦
વાયુજ્યનું રૂપ ...	...૧૭૨
વાયુમંડળ ...	...૧૭૧
વાણી ધારણા ...	...૨૨૦
વાલાઝ મંત્રરાજ ...	...૨૨૪
વાસ્તવિક સુખ માટે પ્રયત્નો ૮	
વિકથા ...	...૧૫૯
વિકાસમાં ન્યૂનાધિક્ય ...	... ૩
વિદ્યજ્ય-બલામાં ...	... ૪૩
વિદ્યજ્ય શુભાશય ...	... ૮૦
વિચયનો અર્થ ...	...૧૯૯
વિતર્ક (શુદ્ધધ્યાન) ...	...૨૪૧
વિત્તેષણા ...	... ૭
વિદ્યા-એકાક્ષરી...	...૨૨૬
,, ચાર અક્ષરી ...	...૨૨૬
,, છ અક્ષરી ...	...૨૨૬
,, ષોડશાક્ષરી ...	...૨૨૬
વિનિયોગ શુભાશય ...	... ૮૦
વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન ...	...૨૦૩

વિષય	પૃષ્ઠ
વિભાવ અને પ્રમાદ ...	૨૩૮
વિવેકખ્યાતિ અને સિદ્ધિ...	૨૦
વિવેકજ્ઞાન-સ્થિરામા ...	૫૮
વિશિષ્ટ અધિકારી ...	૧૮૧
વિશિષ્ટ ધ્યાનાધિકારી ...	૨૩૮
વિશ્વવ્યવસ્થા વિચારણા ...	૧૦૭
વિષ અનુદાન ...	૧૪૦
વિષય વૈરાગ્ય ...	૧૭
વિષનાશ્ચિન્ન્ય ...	૧૫૮
વિસભાગ પરિક્ષય-ઐહનો ૭૧	
વીતરાગ અને અતિશય લક્ષ્મીર ૩૧	
વીતરાગધ્યાન ફળ ...	૨૩૫
વીતરાગની આસતા ...	૨૦૦
વીર્યસ્ફુરણા ...	૧૬૮
વૃત્તિયુક્ત-અધ્યાત્મ લક્ષણ ...	૮૫
વૃત્તિસંક્ષય યોગ...	૧૧૮
,, નાં ત્રણ ફળ...	૧૧૮
વેદનીય કર્મનું કાર્ય ...	૨૦૫
વેદસંવેદ ૫૬ ...	૪૬
વૈમાનિક દેવોનાં સુખ ...	૨૧૨
વૈયાવૃત્ય-મિત્રા...	૩૦
વૈરાગ્ય વાસનાનો લાભ ...	૧૫૨
વૈષ્ણવીય સમપંથ ...	૧૪૨
બ્યાખ્યા-અધ્યાત્મયોગની...	૮૫
બ્યાખ્યાની સરખામણી ...	૧૨
બ્યાધિઉચ્છેદ અને પ્રભા ...	૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
બ્યાધિ વિજેરની મૂંઝવણ...	૬૫
બ્યાન વાયુ ...	૧૬૬
બ્યાસજી ...	૧૨૪
બ્યંજન સંક્રમણ (શુકલ)...	૨૪૨
શી.	
શ્લોક આજીવિકા ...	૧૫૭
શમ લિંગ ...	૧૪૪
શરણુ-ચાર-નું ધ્યાન ...	૨૨૭
શરીર અને ધ્યાન ...	૧૬૬
શરીરપોષણમાં કાળક્ષેપ ...	૧૦૨
શરીર પંપાલણા ...	૧૦૨
શાસ્ત્રપરીક્ષા અને જ્ઞેનો ...	૪૬
શાસ્ત્રયોગ ...	૧૨૨
શિવવર્ત્ત-શૈવનો ...	૭૧
શિષ્ટ પ્રામાણ્ય ...	૩૮
શિષ્યવૃત્તિ ...	૧૩૬
શિક્ષાવ્રત ...	૧૫૧-૧૬૧
શુકલધ્યાન ...	૨૪૦
,, અને સમાધિ ...	૨૫૦
શુકલધ્યાન અને સ્થિરતા ...	૨૪૦
,, કાળ ...	૨૪૦
,, ના છેલ્લા પાયા ...	૨૫૧
,, પ્રવેશસમય...	૨૪૦
,, ફળ ...	૨૪૦
,, ભેદ ...	૨૪૦
શુભચંદ્રાચાર્ય ...	૧૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
શુભ આખતમાં આર્તધ્યાન	૧૮૬
શુભ સંયોગીની સ્વતઃ પ્રાપ્તિ	૫૭
શુશ્રૂષા અને કર્મનાશ	... ૪૩
શુશ્રૂષાગુણ-અભામાં	... ૪૦
શુષ્ક તક	... ૪૯
શૂન્ય ધ્યાન	... ૨૨૮
શૈલેશીકરણ	... ૧૧૮
શૌચથી છટ્ટી ભાવના	... ૧૫૧
શૌચ-નિયમનો ભેદ	... ૩૬
શંકાત્યાગ-સ્થિરામાં	... ૫૬
શાંત પ્રાણાયામ...	... ૧૬૯
શાંત રસ માહાત્મ્ય	... ૯૨
શ્રવણ ગુણ-દીપ્રામાં	... ૪૫
શ્રુતધર્મ પર રાગ-કાંતામાં...	૬૪
શ્રુતજ્ઞાન અને શુક્લધ્યાન...	૨૪૦
શ્વસના ધારણા...	... ૨૨૦
ષ.	
ષોડશક	... ૭૦
ષોડશાક્ષરી વિદ્યા	... ૨૨૬
સ.	
સગુણ ઈશ્વર ધારણા	... ૧૮૦
સત્પ્રતિષ્ઠાત્વ	... ૧૩૭
સત્ય માર્ગ શોધ-તારામાં...	૩૯
સત્ય યમ	... ૧૪૬
સત્સંગનો યોગ...	... ૨૬
સદાચાર	... ૧૩૬
સદ્ધ્યાન	... ૧૯૩

વિષય	પૃષ્ઠ
સનત્કુમારનો યોગ	... ૧૮
સનત્કુમાર-શરીરપ્રેમ	... ૯૪
સમ ચક્ર	... ૧૮૦
સમતાના અર્થો...	... ૧૧૬
સમતા યોગ	... ૧૧૫
સમતાયોગ-ધ્યાનયોગનો	
સંબંધ	... ૧૧૭
સમતાયોગનાં ત્રણ ફળ	... ૧૧૮
સમર્પણ સિદ્ધાન્ત	... ૧૪૨
સમવસરણ	... ૨૪૫
સમાધિ અને જ્ઞેન યોગ	... ૭૨
સમાધિ અને યોગ	... ૨૫
સમાધિ અને શુક્લધ્યાન...	૨૦૦
સમાધિ-પરામાં	... ૭૨
સમાધિવિચારણા-અનાવશ્યક	૨૫૧
સમાનવાયુ	... ૧૬૯
સમિતિ-પાંચ-સંવર	... ૧૦૪
સમુચ્છિન્ન ક્રિયા (શુક્લ)	... ૨૪૯
સમ્યક્ત્વ	... ૧૪૩
સમ્યગ્ જ્ઞાન અને મર્યાદા પર	
સરઃશોષણ કર્મ	... ૧૫૮
સરકસ	... ૧૬૦
સરલપણ-તારામાં	... ૩૮
સર્વશુભકમળદર્શન	... ૨૨૮
સર્વાર્થસિદ્ધ	... ૨૧૫
સર્વીય ધ્યાન	... ૧૯૬
સાધક જીવોનો ઉત્પત્તિક્રમ...	૨૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સાધનસાધ્યનો ગોટાળો ...	૧૬૮	સિદ્ધિ શુભાશય...	૮૦, ૮૨
સાધુવેશ પર વિચારણા ...	૮૪	સુખથી પાત ...	૬૩
સાધ્યદર્શન-ઓધર્મા નહિ...	૨૪	સુખનો ખ્યાલ ...	૧
સાધ્યસ્થાનપ્રાપ્તિ-પરા ...	૭૫	સુખપ્રાપ્તિપ્રયાસ ...	૬
સાધ્યવસ્થાનુભવ ...	૧૬૧	સુખસ્વરૂપ અને પ્રભા ...	૬૭
સામગ્રીનો દુરુપયોગ ...	૧૫	સુદાક્ષિણ્ય ...	૧૩૬
સામર્થ્યયોગ ...	૧૨૩	સુપાત્રદાન ...	૧૬૪
સામાન્ય કર્મ-પાંચ ...	૧૫૮	સુરાંગનાનો આનંદ ...	૨૧૪
સામાયિક વ્યાખ્યા ...	૧૬૧	સુષુપ્ત્યાનાડી ...	૧૭૩
સામાયિક-વ્રત ...	૧૬૧	સૂર્ય નાડી ...	૧૭૩
સામાયિક-સુદર સંસ્થા ...	૧૬૨	સૂર્યનો પ્રકાશ ...	૨૪૩
સાલંબન ધ્યાન...	૧૯૯	સૂર્યપ્રભાતુલ્ય બોધ-પ્રભામાં..	૬૬
સાલંબનમાંથી નિરાલંબન		સૂક્ષ્મ કર્મનો ક્ષય ...	૧૧૭
૨૦૦, ૨૧૭, ૨૨૪		સૂક્ષ્મક્રિય ધ્યાન...	૨૪૯
સાલંબન શુકલ...	૨૪૦	સૂક્ષ્મ બોધ-સ્થિરામાં ...	૫૬
સાહસ અને દિગૂવિરતિ ...	૧૫૪	સૌળ પાંખડી-વર્ણમાતૃકાન્તી..	૨૨૨
સિદ્ધચક્ર યંત્ર ...	૨૨૬	સંઘયણ અને ધ્યાન ...	૨૩૯
સિદ્ધનો આત્મિક વૈભવ ...	૨૫૦	સંતોષ ...	૧૮૬
સિદ્ધશિલા ...	૨૧૫	,, કલ્પવૃક્ષ ...	૧૪૯
સિદ્ધસ્વરૂપે પરમાત્મા ...	૧૯૭	,, થી સુખ...	૧૪૯
સિદ્ધિ અને પ્રગતિનો સંબંધ...	૧૭	,, -નિયમનો ભેદ ...	૩૬
સિદ્ધિ અને યોગબ્રહ્મતા ...	૨૨૯	સંયમના સત્તર પ્રકાર ...	૧૦૪
સિદ્ધિના પ્રયોગથી વિહ્વળતા...	૧૯	સંયમ-સંવર ...	૧૦૪
સિદ્ધિને અંગે જૈન વિચાર...	૧૯	સંરક્ષણાનંદી રૌદ્રધ્યાન ...	૧૯૦
સિદ્ધિનો અનાત્મીય ભાવ...	૫૭	સંવર ભાવના ...	૧૦૪
સિદ્ધિપ્રાપ્તિ ...	૨૨૪	સંવરમાં તત્ત્વચિંતન ...	૧૦૪
સિદ્ધિ યમ ...	૬૩૦	સંવિચ્છપક્ષી ...	૧૨૯

વિષય	પૃષ્ઠ
સંવેગ લિંગ ...	...૧૪૪
સંસાર તરફ ખેંચાણ ...	... ૧૫
સંસાર તરફ લુપ્તાશ ...	... ૩૦
સંસાર પર ખેદ-તારા ...	... ૩૮
સંસારભાવના ...	... ૬૬
સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન ...	...૨૦૭
સાંપ્રત્યિક કર્મ ...	... ૭૪
સાંસારિક સંબંધોનું અસ્થિરત્વ ...	...૨૩૬
સાંસારિક હેતુ અને ધ્યાન ...	...૨૩૫
સ્થાનની પસંદગી ...	...૧૬૭
સ્થિરતા અને તત્ત્વચિંતવન ...	...૨૨૧
સ્થિરતા અને શુકલધ્યાન ...	...૨૩૮
સ્થિરતાપ્રાપ્તિ-ધ્યાનફળ ...	...૨૩૩
સ્થિર યમ ...	...૧૩૦
સ્થિરાદૃષ્ટિ-પાંચમી ...	... ૫૬
સ્થૂળ સુખ માટે પ્રયત્નો ...	... ૬
સ્વપ્નસુખ ...	... ૮૪
સ્કેટક આજીવિકા ...	...૧૫૭
સ્વરોદય ...	...૧૭૨
સ્વરોદય જ્ઞાન-ચિદાનંદનું ...	...૧૭૨
સ્વવશ સુખ ...	... ૬૯
સ્વાત્મ સમાધિ સાક્ષાત્કાર ...	...૨૩૫
સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટદર્શન ...	...૧૫૧
સ્વાધ્યાય-નિયમનો ભેદ ...	... ૩૬
સ્વામીવાત્સલ્ય ...	...૧૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
હં	
હંભ્યાગ-તારામાં ...	... ૩૮
હં યોગ ...	...૧૬૮
હરિભદ્રસૂરિ ...	...૧૩, ૨૦, ૪૦, ૬૭, ૧૨૧, ૧૨૭, ૧૩૨
હાથકોટી જ્વજ્વ ...	...૧૩૭
હિતકાર્યકરણ-મિત્રતા ...	... ૩૧
હૃદયકમળમાં પરમેષ્ઠી ...	...૨૨૫
હેમચંદ્રાચાર્ય. ૧૧, ૧૬. ૧૪૩, ૧૬૬, ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૯૨, ૨૧૬, ૨૨૫	
હિંસાનો ઉપદેશ ...	...૧૮૮
હિંસાનંદી રૌદ્રધ્યાન ...	...૧૮૭
હં ચિતવન ...	...૨૨૩
ક્ષી.	
ક્ષાયિક ભાવ ...	...૧૨૫
ક્ષાયોપશ્ચમિક ભાવ ...	...૧૨૫
ક્ષેત્રની યોગ્યતા ...	...૧૬૭
ક્ષેપ અને અન્યમુદ્ધ ...	...૧૧૩
ક્ષેપ દોષ ...	... ૪૨, ૧૨૨
ક્ષિં વિદ્યાભાષ ...	...૨૨૮
જ્ઞી.	
જ્ઞાનજન્ય આશય ...	... ૫૦
જ્ઞાનદર્શનનો ઉપયોગ ...	...૨૪૪
જ્ઞાનાતિશય ...	...૨૪૫
જ્ઞાનાણુવ ...	...૧૬૬, ૧૭૮, ૧૬૧
જ્ઞાનવરણીયનું કાર્ય ...	...૨૦૫

નોંધ.
